

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

VEDECKÝ ČASOPIS PRE HISTORICKÉ VEDY

25 / 2022

Vol. 2

ELIANUM

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy
Vychádza 2x ročne

Vydáva: Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

Sídlo vydavateľa: Národná 12, 974 01 Banská Bystrica

IČO vydavateľa: IČO 30 232 295

Dátum vydania: november 2022

© Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Pavol Maliniak (šéfredaktor)

Michal Šmigel' (výkonný redaktor)

Patrik Kunec

Imrich Nagy

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Barnabás Guitman (Piliscsaba, Maďarsko)

Éva Gyulai (Miskolc, Maďarsko)

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poľsko)

Jiří Knapík (Opava, Česká republika)

Vjačeslav Meňkovskij (Minsk, Bielorusko)

Maxim Mordovin (Budapešť, Maďarsko)

Vincent Múcska (Bratislava, Slovensko)

Martin Pekár (Košice, Slovensko)

Petr Popelka (Ostrava, Česká republika)

Jan Randák (Praha, Česká republika)

Jerzy Sperka (Katowice, Poľsko)

Ján Steinhübel (Bratislava, Slovensko)

OBSAH

Články

MELICHÁREK, M.: Možnosť alebo nutnosť? Definícia juhoslavizmu a jej transformácie v podmienkach najnovších výskumov	5
OLEJNÍK, M.: Issue of Czechoslovak radio in struggle against Hungarian and German propaganda	25
FIŠER, O.: Československo-sovětská hospodářská spolupráce v období Gottwaldovy éry	38

Rozhľady

MASNENKO, V.: Paradox latentnej etnicity: ukrajinský prípad obdobia stredoveku a raného novoveku	52
КОРНОВЕНКО, С.: «Третій шлях» хліборобів у поглядах Мілана Годжі та В'ячеслава Липинського: спроба компаративного аналізу	60
КОСЯК, Н.: Практика идей унионизма в политике памяти Республики Молдова (2009-2020 гг.)	71

Polemiky

KMEŤ, N.: Neustála snaha rušiť Vedeckú grantovú agentúru MŠVVaŠ SR – SAV	82
--	----

Správy

Správa z konferencie <i>Digital humanities – nástroje sprístupňovania historického dedičstva</i> (M. Smida)	103
--	-----

Recenzie a anotácie

KODAJOVÁ, D. a kol.: <i>Živena. 150 rokov spolku slovenských žien</i> . Bratislava : Slovart, 2019. (J. Golian)	110
--	-----

PÁLFFY, G.: *Hungary between Two Empires 1526 – 1711*. Bloomington : Indiana University Press, 2021.

(S. Danková) 115

ŠÍL, J. (ed.) a kol.: *Opavský kongres 1820 : Křižovatka evropské diplomacie*. Opava : Statutární město Opava, 2020; HOCHÉL, M. (ed.): *Opavský kongres 1820 a politika Svaté aliance mezi časy*. Opava : Slezská univerzita v Opavě, 2022.

(P. Kunec)..... 120

LUKEŠ, I.: *Dějiny a doba postfaktická. Eseje, úvahy, glosy*. Praha : Maraton, 2022.

(P. Molnárová)..... 127

**Možnosť alebo nutnosť?
Definícia juhoslavizmu a jej transformácie v podmienkach
najnovších výskumov¹**

MAROŠ MELICHÁREK

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika
v Košiciach*

Possibility or necessity? Definition of Yugoslavism and its transformations within recent researches

Abstract: The paper analyses transformations and possible views of Yugoslav idea/Yugoslavism as an ideological and theoretical concept. The study aims to delimit, understand and conceptualize the notion of all terms which are connected to Yugoslav idea and to conduct an analysis, critique and interpretation of its key concepts with regard to domestic as well as foreign sources (mainly of western historiography, since Yugoslav does not pay too much attention to the topic). Theoretical basis rises mainly from van Dijk, Fairclough and Rabie. The analysis focuses primarily on the Yugoslavism on its ideological level. Could Yugoslavism be an ideology at all, and if so, under what conditions and to whom would it serve? Is it (political) ideology or an idea in this case? The most important task set is a clear categorization of often incorrectly used and subsequently interpreted terms in connection with Yugoslavism. The study offers an insight into the phenomenon of Yugoslavism in its ideological context and offers a definition(s) of this concept. The paper demonstrates huge complexity of the elaborated issue. An important criterion for research was to point out the (incorrect) use of individual terms in connection with the Yugoslav question, which the authors often use without logical justification.

Keywords: Serbia, Yugoslavism, Yugoslavia, idea, ideology, political concept.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.05-24>

„...a potom nastane mier, a to dlhý mier, ktorý dôstojne vynahradí obeť za naše Veľké Srbsko – potom bude naša krajina omnoho väčšia, silnejšia a šťastnejšia ako kedy bola. Za to Vám Rytieri, bude Srbsko zaviazané.“

Hlavný veliteľ, následník trónu Aleksandar (15. 12. 1914).²

¹ Štúdia je publikovaná v rámci projektu VEGA – Premeny a interakcie ideológie čechoslovakizmu a juhoslavizmu v podmienkach 20. storočia (1/0342/20).

² Naredba Br. 8676 Vrhovnog komandanta Njegovog Kraljevskog Visočanstva Prestolonaslednika Aleksandra svoj srpskoj vojsci (15. 12. 1914, Kragujevac). Dostupné na internete:

„Prijímajúc túto proklamáciu, verím, že týmto skutkom splňam svoju vladársku povinnosť, prispejem tým k dielu ktoré započali najlepší synovia našej krvi, všetkých troch vierovyznaní a názvov, z oboch strán Dunaja, Sávy a Driny. (...) Reflektujúc vôľu môjho národa, v mene jeho veličenstva kráľa Petra I. prehlasujem zjednotenie srbských území s nezávislým štátom Slovincov, Chorvátov a Srbov za jednotné kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov. (...) Nech žije národ Srbsko-Chorvátsko-Slovinský.“

Odpoveď Alexandra Karadjordjevića ako následníka trónu na proklamáciu jednoty Srbov, Chorvátov a Slovincov 18. 11. 1918.³

Alexander Karadjordjević bol jedným z najdôležitejších činiteľov tzv. medzivojnového integrálneho juhoslavizmu, čo sa po jeho smrti zmenilo na integrálny srbský nacionalizmus.⁴ Ako dokumentujú jeho vyhlásenia z roku 1914 a 1918 z pragmatických dôvodov prešiel od „veľkosrbskej“ k juhoslovanskej ideológii. No boli v jeho myšlienkach oba koncepty odlišné? Alebo iba vymenil obsahovú stránku ich významu... Ak aj Alexander úprimne túžil po juhoslovanskej jednote, nechápal, že juhoslavizmus nemôže a nebude fungovať v podobe doktríny nedobrovoľne implementovanej „zhora“.⁵ Myšlienka juhoslovanstva (v akejkoľvek podobe) mala vzísť od samotných ľudí uvedomujúcich si, že spoločné záujmy, ktoré ich v roku 1918 spojili, sú dôležitejšie ako historické rozdiely. Panovník si nevedomoval, že srbsky dominantná vláda v Belehrade nemôže nariadiť Chorvátom, Slovincom a bosnianskym moslimom zabudnúť na ich dejiny a spojiť ich odlišné identity v novej podobe národnej jednoty pod srbským patronátom. Prostriedky, ktorými sa to snažil dosiahnuť (rozpustenie

https://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Objave_i_prog-lasi_srpskih_kraljevskih_dinastija/Karadjordjevici [cit. 2022-03-2].

³ Svečano proklamovanie državnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. 18.11.1918. Dostupné na internete: https://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Objave_i_prog-lasi_srpskih_kraljevskih_dinastija/Karadjordjevici [cit. 2022-03-2].

⁴ GAŠIĆ, Ranka: Struggling with Yugoslavism in the First Yugoslavia. In: *East Central Europe*. Vol. 42, Issue 1, 2015, s. 29-47. DOI: <https://doi.org/10.1163/18763308-04201007>

⁵ Korene juhoslavizmu siahajú až do 15. storočia, avšak prvou spoločnou oficiálnou juhoslovanskou platformou bolo tzv. ilýrske hnutie. Ďalšiu etapu predstavuje tzv. federalistický juhoslavizmus (1860 – 1914) – formulovaný v októbri – novembri 1860 v programových článkoch katolíckeho kňaza a historika Franja Račkiho, blízkeho spolupracovníka biskupa Josipa Strossmayera. Predpokladal vytvorenie spoločného spisovného jazyka, na ktorého základe mal byť založený jednotný juhoslovanský národ, najprv v rovine kultúrnej a duchovnej. Uvažoval však o vzniku juhoslovanského kráľovstva, zloženého z Chorvátska, Slávie, Dalmácie a srbskej Vojvodiny v rámci Uhorska. Takto založené juhoslovanstvo, ktorého súčasťou sa stali aj dlhoročné snahy o zjednotenie na poli viery (propagácia slovenskej liturgie, kultu Cyrila a Metoda a únie), boli zdrojom nedôvery na srbskej strane, ktorá už predtým odmietla myšlienku ilyriizmu. Podľa: ŠESTÁK, Miroslav a kol.: *Dejiny juhoslovanských zemí*. Praha : NLN, 2009, s. 143-156.

chorvátskych a slovinských športových a kultúrnych klubov, Sokolov, vytvorenie novej politickej juhoslovanskej národnej strany, či zmenou názvu krajiny samotnej), si srdcia nesrbských občanov nemohli získať.⁶ Bola teda Juhoslávia „*zatratená príšera, 70 rokov stará chyba alebo najlepší riešenie/najprirodzenejšia možnosť*“?⁷

1. Úvod a teoretické východiská

„*Štát Srbov, Chorvátov a Slovincov, ktorí sú známi aj ako južní Slovania alebo Juhoslovania, bude slobodným a nezávislým kráľovstvom s nedeliteľným teritóriom a jednotou moci. Tento štát bude ústavnou, demokratickou a parlamentnou monarchiou, pod vládou dynastie Karadjordjević, ktorá vždy zdieľala národné ideály a pocity národnej slobody nad všetko ostatné.*“⁸

Dejiny Juhoslávie, juhoslovanskej myšlienky a juhoslovanskej identity sú dejinami zlyhaní, hovorí J. Subotić.⁹ Štát už nejestvuje, myšlienka akejkol'vek budúcej Juhoslávie je mŕtva a identita ako určujúci princíp ľudských životov je vykorenená, iba zmienka o nej v nesprávnom čase a priestore môže byť nebezpečná. Napriek všetkému Juhoslávia (mŕtvy štát) stále existuje vo virtuálnom priestore, na internete, v múzeách, spomienkových slávnostiach, festivaloch a spomienkach ľudí.¹⁰ Aj keď je to iba v tejto forme, naznačuje to jeden veľmi dôležitý aspekt celého tzv. „juhoslavizmu“, ktorý sa pokúsime definovať, a to – jeho opodstatnenosť a životaschopnosť v rôznych spoločensko-politických koreláciách. Nech už sa na juhoslavizmus dívame akokoľvek – zaujímavú koncepciu predstavil Petr Stehlík na podujatí s názvom *VII. mezinárodní balkanistické*

⁶ SINGLETON, Fred: *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge : CUP, 1985, s. 131-135.

⁷ DJOKIĆ, Dejan: *Yugoslivism: Histories of A Failed Idea, 1918-1992*. London : Hurst, 2003, s. 11-12.

⁸ Bod č. 1 Korfskej deklarácie (juhoslovanský výbor podpísal 20. 7. 1917 so srbskou vládou deklaráciu, ktorou boli vymedzené základné body fungovania budúceho spoločného štátu). Dostupné na internete: https://www.firstworldwar.com/source/greaterserbia_corfu_declaration.htm [cit. 2022-03-2].

⁹ SUBOTIĆ, Jelena: There once was a country: Political reconciliation in the historical idea of Yugoslavia, In: *Reconciliation after War: Historical Perspectives on Transitional Justice*, London: Routledge, 2020, s. 125.

¹⁰ Ako poznamenal D. Vuletić „populárna hudba je jedným z kultúrnych fenoménov, ktorý bol (a stále je) najviac zdieľaný medzi ľuďmi zdieľajúcimi územie bývalej Juhoslávie“. Dokladuje to aj vystúpenie skupiny *Bijelo Dugme* v Pule (2015), kde dav spieval spoločne s Alenom Islamovićom „Juhoslávia, postav sa na nohy. Spievaj, nech ťa počujú a tí, ktorí nepočujú pieseň, budú počúvať búrku!“ Podľa: VULETIĆ, Dean: Generation Number One: Politics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950s. In: *Nationalities Papers*. Vol. 36, Issue 5, 2008, s. 861, <https://www.youtube.com/watch?v=2olpOJGotM> (17. 2. 2020) [online]. [cit. 2022-03-2]. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905990802373579>

symposium (2016),¹¹ keď hovoril o ilyrizme, federalistickom a integrálnom juhoslavizme v podmienkach 19. storočia (do roku 1914). V tomto príspevku však nie je naším cieľom dívať sa na juhoslavizmus ako na spoločensko-sociálny, či kultúrny fenomén, no na jeho ideologickú rovinu. Mohol byť juhoslavizmus vôbec ideológiou a ak áno, tak za akých podmienok a komu by slúžil? Hovoríme v tomto prípade o (politickej) ideológii alebo idei? Najdôležitejšou úlohou ktorú sme si stanovili, je jasná kategorizácia často nesprávne používaných a následne interpretovaných pojmov v súvislosti s juhoslavizmom. Štúdia ponúka pohľad na fenomén juhoslavizmu v jeho ideologickom kontexte, definuje tento pojem a jeho subkategórie.

1.1 Ideológia

Ideológia reprezentuje základ mnohých kultúr, ovplyvňuje názory ľudí, spúšťa pocit odlišnosti od ostatných, niekedy nadradenosti, a podporuje zmysel kolektívnej identity. Ideológie majú svoje vlastné hodnoty a ciele, zmena podnietená ideológiou ovplyvňuje väčšinu aspektov života. Ako výsledok, zmena poháňaná ideológiou je predpokladateľná, zvolená cesta zvyčajne revolučná a názory, ktoré produkuje radikálne. Násilie býva niekedy propagované ideológiou a akceptované jej nasledovníkmi ako legitímny spôsob na dosiahnutie zmeny.¹² Termín ideológia bol vytvorený medzi rokmi 1796 – 1798. Použil ho francúzsky filozof Antoine Destutt de Tracy v práci *Mémoire sur la faculté de penser*. Samotné slovo je gréckym neologizmom z gréckych slov *eidos* a *logos*, čo znamená „veda myšlienok“. Podľa A. Vincenta sú ideológie zlúčením konceptov, hodnôt a symbolov, ktoré zahŕňajú koncepcie ľudského bytia, a tak indikujú, čo je možné alebo nemožné pre človeka dosiahnuť, kritickú reflexiu podstaty ľudskej interakcie, hodnoty, na ktoré ľudia aspirujú alebo ich odmietajú, a správne technické nastavenie sociálneho, ekonomického a politického života, ktoré je v záujme potrieb ľudských bytostí. Ideológie neslúžia iba na legitimizáciu istých aktivít a vzorcov, ale aj na integráciu jednotlivca, aby mu umožnili koherovať s istou základnou konceptuálnou myšlienkou a umožnili skupinám navigovať politický systém, resp. ríšu.¹³ Každá ideológia má svoje kľúčové formálne

¹¹ Z tohto podujatia vyšla aj publikácia: ŠTĚPÁNEK, Václav et al.: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca VII*. Brno : Moravské zemské muzeum a Ústav slavistiky, 2017, 714 s.

¹² RABIE, Mohamed: *Global Economic and Cultural Transformation. The Making of History*. New York : Palgrave Macmillan, 2013, s. 127-130.

¹³ Van Dijk hovorí, že ideológie hrajú rolu pri legitimizácii zneužitia sily dominantnou skupinou. Jednou z najefektívnejších foriem ideologickej dominancie je, keď dominovaná skupina prijme dominantnú ideológiu ako prirodzenú. Podľa: VAN DIJK, Teun: Politics, ideology, and discourse. In: *The Encyclopaedia of language and linguistics*. Oxford – New York : Pergamon Press, 2005, s. 729.

myšlienky, ale všetky sú premenlivé a často odlišne interpretované v rámci každej ideológie.¹⁴ Použitie termínu v každodennom živote má negatívne konotácie (bolo tomu tak takmer počas celého 20. storočia, pričom ideológia stála ako opozitum „objektívnemu poznaniu“) a smeruje k šablónovému vnímaniu – „*my máme pravdu, oni majú ideológiu*“. Toto negatívne vnímanie ideológie je spojené s Marxom a Engelsom, pre ktorých boli ideológie formou „falošného vedomia“, teda robotnícka trieda môže mať zavádzajúce predstavy o podmienkach jej existencie v dôsledku ich indoktrinácie tými, ktorí ovládajú výrobné prostriedky. Van Dijk definoval ideológiu nasledovne: „...*ide o základ sociálnych reprezentácií zdieľaných členmi skupiny. To znamená, že ideológie umožňujú ľuďom, ako členom skupiny, určiť, čo je dielom dobra, alebo zla, čo je pre nich správne, či zlé, a správať sa podľa toho. Záleží na individuálnom vnímaní, príslušnosti skupiny alebo morálky, tieto skupinové myšlienky môžu byť vnímané pozitívne, negatívne alebo vôbec. To znamená, že nemusíme automaticky identifikovať ideológiu s dominantnou skupinou. Dominované skupiny môžu mať ideológie odporu a opozície*“.¹⁵ Fairclough definuje ideológie ako „...*konštrukciu praxí (z určitej perspektívy), ktoré vyrovnávajú rôzne jej antagonizmy, kontradikcie a dilemy za účelom zachovania dominance v rámci sociálneho boja*“. Funkciou ideológie je konštruovanie významov, ktorých cieľom je zachovanie mocenských vzťahov v spoločnosti. Prostriedkom, ktorý ideológie k naplneniu tohto cieľa využívajú, je napríklad vštepenie alebo naturalizácia významov, vďaka ktorým je text v rámci diskurzu interpretovaný práve tým, či oným spôsobom a ideológia je tak legitimizovaná.¹⁶

Ideológie môžu byť rozdelené do troch základných kategórií – socio-kultúrne alebo náboženské, sociopolitické alebo národné a etnické a socioekonomické, resp. materialistické. Dominantná ideológia sa snaží udržať kontinuitu a stabilitu, potlačovaná ideológia sleduje rozvrat a zmenu. Každý z troch modelov ideológie je deterministický. Ideológie sú vo svojej podstate sociálnymi filozofiami, veľkými myšlienkami transformovanými človekom (lídrom) do masového hnutia, ktoré mení skutočnosť v realite. Ak lídri transformujú filozofické myšlienky na plán ako zmeniť životné podmienky, filozofia sa stáva ideológiou. Aby dosiahli politickí lídri svoje ciele, snažia sa kontrolovať politiku, médiá a štát. Ideológie ako politické hnutia pre zmenu reality používajú strach, presviedčanie, podvody, nátlak a niekedy sa uchýlia aj k násiliu.

¹⁴ VINCENT, Andrew: *Modern Political Ideologies*. London : Wiley-Blackwell, 2009, s. 1-23.

¹⁵ VAN DIJK, T.: *Politics, ideology, and discourse*, s. 729.

¹⁶ VAŠÁT, Petr: Kritická diskurzivní analýza: Sociální konstruktivismus v praxi. In: *Antropowebzin*. 2008, vol. 2-3, s. 105. Dostupné na internete: <https://www.soc.cas.cz/publikace/kriticka-diskurzivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi> [cit. 2022-03-2].

Každá vznešená myšlienka získava negatívny nános v procese premeny na ideológiu.¹⁷

V nadväznosti na ideológiu je nutné poukázať na koncept nacionalistickej ideológie, čo je v danom výskumnom probléme nevyhnutné. Nové modely a prístupy k nacionalizmu vo všeobecnosti zmenili staršie organické a esencialistické vnímanie národa, redefinovali a rozšírili základnú modernistickú paradigmu „národotvorných procesov“ zo 60. rokov. Tieto prístupy a teórie majú mnoho znakov, ktoré museli vedci za posledných 30 rokov prijať, vrátať.¹⁸

1. významu sily a nepredvídateľnosti nacionalizmu, myšlienky, že ideológia a nacionalistické hnutie boli jednou z dominantných síl v modernom svete, a pretože mali mnoho foriem, nebolo možné predpokladať, kde sa objavia;
2. významu problematickej povahy konceptu národa, náročnosti jeho ukotvenia a vytvorenia jasných definícií, ale rovnako pocitu, že etablované historické národy sú sociologické spoločenstvá s veľkou rezonanciou a silou;
3. viery v historickú špecifickosť národov a nacionalizmu, že práve tieto fenomény boli typické pre isté historické obdobie, modernú éru, a iba keď sa bude táto éra chýliť ku koncu, národy zmiznú;
4. zvýšeného významu na spoločensky vytvorenú kvalitu kolektívnych identít, vrátane kultúrnych identít, a teda chápania národa ako kultúrneho konštrukt, vytvoreného a vyrobeného elitami, aby splnil určité potreby, alebo uspokojoval konkrétne záujmy;
5. viazanosti na sociologické vysvetlenia, ktoré odvodzujú národy a nacionalizmus zo spoločenských podmienok a politických procesov modernity so sprievodnou metodológiou sociologického modernizmu a prezentizmu, hľadajúcich údaje čerpané hlavne z nedávneho a súčasného sveta.

1.2 Idea/myšlienka

Podľa britského historika Petra Watsona sa prvá abstraktná „myšlienka“ objavila už pred 700 000 rokmi, keď bola kamenná sekera štandardizovaná do nám známej podoby. Toto dokazuje, že človek mal už v paleolitickom období istú „myšlienku“, ako by sekera mala vyzeráť. Rovnako i písanie radíme k zásadnej myšlienke, myšlienke vynájdenej 3000 rokov pred Kristom. Všetky vynálezy sú dôkazom myšlienok. Jazyk je taktiež myšlienkou, pretože reflektuje spôsob, akým ľudia myslia. Odlišnosť jazykov charakterizuje sociálnu a intelektuálnu históriu rôznych populácií.

¹⁷ RABIE, M.: *Global Economic and Cultural Transformation*, s. 127-130.

¹⁸ SMITH, Anthony: *Nationalism and Modernism*. London : Routledge, 1998, s. 4.

Väčšina myšlienok je formulovaná v jazyku. Preto Watson považuje za najdôležitejšie jazyky, vzhľadom na ich históriu, štruktúru a intelektuálny vplyv, tieto: čínština, sanskrit, arabčina, latinčina, francúzština a angličtina.¹⁹ Zrejme prvý, kto započal intelektuálnu históriu týkajúcu sa idey, bol Francis Bacon, keď naznačil, že najzaujímavejšou formou dejín sú dejiny myšlienok. Z modernej perspektívy je nutné spomenúť Arthura O. Lovejoya z Univerzity Johna Hopkinsa v Baltimore. V práci *The Great Chain of Being* podobne ako Platón naznačil, že vesmír je racionálne miesto, v ktorom sú všetky organizmy spojené reťazou, nie na škále od nižšieho k vyššiemu. Existuje hierarchia, ktorá sa pohybuje od ničoty cez neživý svet, do ríše rastlín, cez zvieratá a potom ľudí, a predovšetkým prostredníctvom anjelov a iných „nehmotných a intelektuálnych“ entít, dosahujúcich na vrchole nadradenú alebo najvyššiu bytosť, koniec alebo absolútno.²⁰ Podľa *Cambridge Dictionary of Philosophy* bolo myšlienkou v 17. a 18. storočí čokoľvek, čo bolo bezprostredne v mysli, keď človek uvažoval. Pojem myslenia zahŕňal vnímanie, pamäť a predstavivosť, okrem úzko konštruovaného myslenia. V súvislosti s chápaním, myšlienky boli často vnímané ako znázornené obrazy, obrazy niečoho. V odlišnom kontexte hovoríme o ideách ako o konceptoch, koncept koňa alebo nekonečnej kvality aj keď koncepty tohto druhu sa určite nezdajú byť obrazmi.²¹ Podľa Craiga Parsonsa (University of Oregon) možno myšlienky definovať ako „*tvrdenia (claims) o opise sveta, kauzálne vzťahy alebo normatívne legitimizovanie istých javov*“.²² Myšlienky sa podieľajú na vytváraní sveta, cez ktorý tvorcovia vnímajú materiálne, sociálne a politické prostredie. Myšlienky môžu slúžiť ako diskurzívne vzorce pomáhajúce tvorcom legitimizovať potrebu „reformy“ existujúcich politík a inštitúcií. Myšlienky môžu mať formu ideológií alebo paradigiem slúžiacich ako myšlienková (intelektuálna mapa) vedúca tvorcov, ktorí sú konfrontovaní zložitými a neistými situáciami. Politická paradigma je štruktúra myšlienok a štandardov špecifikujúca nielen politický cieľ a spôsoby, ktorými ich je možné dosiahnuť, ale samotnú podstatu problémov, ktorých sa dotýkajú.²³ Akokoľvek sa na „myšlienku“ dívame, nenájdeme tak jasne definované kontúry ako v prípade ideológie. Ďalšou z možných interpretácií by mohlo byť vnímanie juhoslavizmu ako politického mýtu. Vzhľadom na fakt, že hoci ideológie vytvárajú národy, žiadna národná ideológia nemôže existovať bez mýtov. Politické

¹⁹ WATSON, Peter: *Ideas: A History of Thought and Invention, from Fire to Freud*. London : Weidenfeld & Nicolson, 2006, s. 8.

²⁰ WATSON, P.: *Ideas: a History of Thought and Invention*, s. 8.

²¹ AUDI, Robert: *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015, s. 411.

²² BÉLAND, Daniel: The Idea of Power and the Role of Ideas. In: *Political Studies Review*. Vol. 8, Issue 2, 2010, s. 148. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1478-9302.2009.00199.x>

²³ BÉLAND, D.: The Idea of Power and the Role of Ideas, s. 149.

mýty predstavujú komponenty nových národných politických ideológií (spojených so štátom). Mýty predstavujú komplexnejší a starší vynález než je pojem ideológia, ktorý, ako sme si ukázali, je tiež novodobý. Talian-sky historik Emilio Gentile predpokladal, že vznik moderných národných štátov vytvoril „náboženstvo politiky“, pozostávajúce z mýtov, symbolov a symbolov, ktoré posväcujú politiku. To dáva národnému štátu svätú silu a reprezentuje ho ako vznešený ideál, pre ktorý sú ľudia pripravení umrieť.²⁴ Mýtus je v prvom rade forma ideológie, ak sa na ideológiu dívame v najvšeobecnejšom možnom zmysle (podľa francúzskeho sociológa Raymonda Arona) ako na systém myšlienok („ideas“) – myšlienok, ktoré nie sú nevyhnutne dobré alebo zlé, ale primárne záleží, ako sú použité, a v akom kontexte. Rola mýtu je prítomná aj v kontexte dejín Juhoslávie a hlavne jej rozpadu. Holm Sundhausen a Richard Crampton naznačili, že počas dejinného vývoja na Balkáne sa vytvorila istá hypersenzibilita v súvislosti s mýtmí a mýtickosťou. Súvisí to napríklad so silným vplyvom kosovského mýtu.²⁵ Nórsky slavista Pål Kolstø vypracoval štyri archetypy mýtov, ktoré najsilnejšie ovplyvnili nacionalizmus v Juhovýchodnej Európe – sui generis, Antemurale, Antiquitas a Martyrium.²⁶

2. Možné prístupy k chápaniu a formovaniu koncepcie juhoslovanskej ideí/juhoslavizmu

„Što je dragi kamen zlatu neka bude Srb Hrvatu.“²⁷

²⁴ BOŠKOVIĆ, Aleksandar – GAVRILOVIĆ, Darko – PERICA, Vjekoslav: Myths, Political Mythologies and Nationalism. In: *Political Myths in the Former Yugoslavia and Successor States. A Shared Narrative*. Dordrecht : Republic of letters, 2011, s. 14.

²⁵ Kosovský kult predstavuje jeden zo základných štátotvorných mýtov srbského národa, opieral o postuláty o mučeníctve srbského národa, o jeho Bohom vyvolenom postavení trpieť a byť odmenený za všetky príkoria. Prezентuje víziu srbského národa ako *Antemurale Christianitatis*, teda národa chrániaceho kresťanské hranice Európy. Hlavným motívom kultu je princíp obete. Podľa legendy sa mal prorok Eliáš deň pred bitkou zjaviť Lazarovi ako sivý sokol nesúci list od Panny Márie s posolstvom, že stojí pred voľbou medzi nebeským a pozemským kráľovstvom. Vstup na nebesá mu mala zabezpečiť smrť v boji a dohoda s osmanským sultánom kráľovstva pozemského. Lazar, ktorý umrel mučeníckou smrťou, zvíťazil nad antikristom, podstúpil martyrium a zabezpečil si vstup do pomyselného kráľovstva nebeského. V súvislosti s existenciou kultu je nutné naznačiť, že ho nemožno oddeliť od Kosova strateného v bitke (v súčasnosti, strácané navždy...): „Jeden z pilierov srbského morálneho bytia. Žiť pre získanie Kosova predstavovalo silu, ktorá držala pokope a spájala národ.“ ŠTĚPÁNEK, Václav: *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*. Brno : MU, 2011, s. 265-266; ČOLOVIĆ, Ivan: *Smrt na Kosovu Polju : Istorija kosovskog mita*. Belehrad : Biblioteka XX vek, 2016, s. 9-31.

²⁶ KOLSTØ, Pål: *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*. London : Routledge, 2016, s. 46.

²⁷ Preklad (autor): „Čo je drahý kameň pre zlato, nech bude Srb Chorvátovi.“ Jeden z veršov zverejnených v mládežníckom časopise *Jugoslovenče*. Časopis napomáhal budovaniu juhoslovanskej identity, lojality k štátu a vo formáte akceptovateľnom pre žiakov (texty boli

Autori často termíny idea (angl. *idea* alebo *thought*, v kontexte tejto práce sa vyskytuje výlučne „jugoslav idea“) a ideológia v kontexte juhoslavizmu zamieňajú, resp. používajú paralelne, čo však nie je správne, keďže oba termíny sú diametrálne odlišné. Označujú termín juhoslavizmus (angl. Yugoslavism, nem. Jugoslawismus, srb. Jugoslovenstvo /Југословенство/, chorv. Jugoslavenstvo, slov. jugoslovanstvo) za ideu resp. ideológiu. Podľa trojice autorov Vojtěchovský, Moskovič, Pelikán juhoslavizmus označoval „*národné ideológie a štátom presadzované doktríny*“.²⁸ Zároveň k nim patria zhora účelovo vytvárané koncepty *nacionálnej (štátnej) príslušnosti, ale taktiež spontánne procesy rozvíjajúce spoločnú identitu juhoslovanských etník*“.²⁹ Autori poukázali aj na rozdiel medzi konceptom „jihoslovanství“, ktoré má kultúrne konotácie, a „jugoslávství“, ktoré sa spája skôr s Juhosláviou v štátnom slova zmysle a prinajmenšom, do konca medzivojnového obdobia, evokuje tiež predstavu o vzájomnej etnickej príbuznosti. Autori publikácie *Dějiny jihoslovanských zemí* zaraďujú „jihoslovanství“ aj „jugoslávství“ k národnopolitickým integračným koncepciám (spoločne s ilyrizmom, ideou veľkosrbskou a veľkochorvátskou) v juhoslovanskom prostredí.³⁰ Zlomovým vo vnímaní juhoslovanskej myšlienky bol rok 1918, kedy sa transformovala na juhoslovanstvo. Podľa autorov Vojtěchovský, Moskovič, Pelikán môžeme uvažovať o troch verziách juhoslovanstva. Centralistické juhoslovanstvo vyjadrovalo postoje srbskej politickej a kultúrnej elity pôvodného srbského kráľovstva (tento výklad predpokladal existenciu trojmenného srbsko-chorvátsko-slovinského národa). Ďalším bolo tzv. unitárne juhoslovanstvo, presadzovali ho hlavne liberálne orientovaní politici zo zaniknutej Habsburskej monarchie, neskôr Juhoslovanská demokratická strana. Tretiu variantu zastávali predstavitelia nesrbských politických strán, najmä Chorvátska roľnícka strana Stjepana Radića.³¹ Táto platforma presadzovala rešpektovanie historických štátnych tradícií a trvala na federatívnom

v latinke aj v cyrilike, rovnako i srbskom aj chorvátskom dialekte. SUBOTIĆ, J.: There once was a country, s. 131.

²⁸ V tomto kontexte je trochu metúce množné číslo, hovoríme o viacerých doktrínach v rámci doktríny juhoslavizmu? Alebo mali autori na mysli konkrétne zákony, ktorými boli presadzované? V prvom prípade keď autori píšú o národných ideológiách by to bolo ešte pochopiteľné, keďže zrejme mali na mysli mnohé variácie juhoslovanstva v dejinách (ilyrizmus, bratstvo a jednota atď.).

²⁹ VOJTĚCHOVSKÝ, Ondřej – MOSKOVIČ, Boris – PELIKÁN, Jan: Hlavní vývojové tendence jugoslávství v průběhu 20. století. In: HUDEK, Adam – KOPEČEK, Michal – MERVART, Jan (eds.): *Čechoslovakismus*. Praha: NLN, 2019, s. 394.

³⁰ ŠESTÁK, M. a kol. *Dějiny jihoslovanských zemí*, s. 143-156. Pozri bližšie: ŠESTÁK, Miroslav: Českoslovanství a jihoslovanství do roku 1918. (Ideje – problémy – souvislosti). In: *Slovanské historické studie*. 21, 1995, s. 5-55.

³¹ Politická kríza v krajine dosiahla vrchol po atentáte na príslušníkov ChSS P. Radića, Dj. Basaričeka i samotného vodcu S. Radića 20. júna 1928 príslušníkom Národnej radikálnej

usporiadaní štátu.³² Významný posun priniesla diktatúra Alexandra I. zavedená v roku 1929³³ dekrétom *Mome dragom narodu : svima Srbima, Hrvatima i Slovincima*.³⁴ Militantný integrálny juhoslavizmus sa stal základnou štátnou ideou i politickou praxou. Režim sa aj s pomocou represí pokúsil vytvoriť jednotný juhoslovanský národ. V tomto kontexte je nutné poukázať na myšlienku Iva Banaca, ktorý tvrdil: „*Juhoslovanská národná otázka (potiaľčo juhoslovanská myšlienka) bola vyjadrená súperiacimi ideológiami, ktoré sa vyvinuli vo svojich početných národných a náboženských komunitách, reflektujúc ich historické skúsenosti. Tieto ideológie sa vyprofilovali v jasných kontúrach dostatočne už pred zjednotením a nebolo možné ich vymeniť za kombináciu prehovárania (ľúbivých prísľubov) a nátlaku.*“³⁵ Z tohto jednoznačne vyplýva, že samotná juhoslovanská myšlienka (alebo ideológia) je umelý a nepoužiteľný výtvor. Nech by bola daná idea akákoľvek, jednotlivé národy boli tak jednoznačne zakorenené vo svojich vlastných „ideách“, že akýkoľvek pokus, či už dobrovoľný, alebo nedobrovoľný, bol nemožný. Treba však podotknúť, že napríklad Alexandrov integrálny juhoslavizmus bol kombináciou rozličných etnických tradícií. Z každej čerpal tie symbolické zdroje, ktoré by

strany P. Račićom na pôde samotného parlamentu. Udalosť otriasla základmi štátu ako takého. Rolnícko-demokratická koalícia ChSS a S. Pribičevića (predstaviteľ a Demokracickej strany tzv. prečanských Srbov z územia niekdajšej rakúsko-uhorskej monarchie) opustila parlament, požadovala odstúpenie vlády, rozpustenie parlamentu a nové voľby. 1. augusta 1928 vo verejnom vyhlásení odmietli vidovdanskú ústavu a žiadali nové štátne usporiadanie. Podľa: ŠKORVANKOVÁ, Eva: Diktatúra kráľa Alexandra. In: *Acta historica Posoniensia*. tom. XV, Bratislava : Stimul, 2011, s. 100-133.

³² VOJTĚCHOVSKÝ, O. – MOSKOVIČ, B. – PELIKÁN, J.: Hlavní vývojové tendence jugoslávství, s. 394.

³³ Slovenský denník z roku 1929 publikoval článok k 41. narodeninám Alexandra I., ktorý je nielen jeho osobnou glorifikáciou, ale i legitímáciou zavedenia diktatúry. V článku sa ďalej píše: „*Tým navždy mali byť zamedzené všetky malicherné trenice medzi plemenami juhoslovanského národa, ktoré za celé desaťročia rozsievali nezodpovední politikovia. Snaha chrániť jednotu a celistvosť juhoslovanskej državy viedla Alexandra i ďalej. Dňa 3. októbra prekonal aj formálnu jednotu, pomenujúc kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov – kráľovstvo juhoslávie. Dnes slávi Alexander I. svoje 41. narodeniny, vstupuje do piatej desiatky svojho života. Prvý juhoslovanský kráľ a otec troch detí, ktoré stá by boli symbolom jednoty trojmenného juhoslovanského národa. A aby táto jednotu bola upevnená a prevádzaná dôsledne a spravodlivo – je želaním každého úprimného priateľa juhoslávie.*“ MELICHÁREK, Maroš: Uloga kraljevine Srbije u prvom svetskom ratu. In: *Istorija odnosa između Čehoslovačke i Jugoslavije : zbornik radova iz konferencije čeških, slovačkih i srpskih istoričara*. Beograd : Ambasada Republike Slovačke u Republici Srbiji, 2019, s. 32-40.

³⁴ *Mome dragom narodu : svima Srbima, Hrvatima i Slovincima*. 6. 1. 1929. Belehrad: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije. Dostupné na internete: http://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Plakati_i_dokumentacioni_materijal/Objave_i_proglasi_srpskih_kraljevskih_dina_stija/Karadjordjevici/PL-153-011#page/0/mode/1up [cit. 2022-03-2].

³⁵ TROCH, Pieter: Yugoslavism between the world wars: indecisive nation building, In *Nationalities Papers*. Vol. 38, Issue 2, 2010, s. 227. DOI: <https://doi.org/10.1080/00905990903517819>

mohli byť interpretované „juhoslovanským“ spôsobom a odstrihnuté od jej národnej (kmeňovej) interpretácie – bitka na Kosovom poli bola bitka všetkých Juhoslovánov proti Turkom, bosniasky kráľ Tvrtko I. bol prvý, kto začal postupovať smerom k snu o zjednotení Juhoslovánov.³⁶ Jednou z možností je považovať juhoslavizmus za ideológiu v období od vyhlásenia diktatúry po rok 1934, resp. 1935. Regent Pavol a následne i vláda Milana Stojadinovića sa od tohto trendu do značnej miery odklonila.³⁷ Pieter Troch hovorí o tom, že integrálny juhoslavizmus („Yugoslavism“) sa stal oficiálnou národnou ideológiou (zakotvenie v zákonoch štátu) a mal to potvrdiť aj Alexandrov prejav v parlamente 18. januára 1932: *„/.../ nakoniec, správnosť juhoslovanskej myšlienky ukázala svoju životaschopnosť napriek všetkým prekážkam, ktoré sa umelo vytvárali počas stáročí. /.../ Vytvorenie juhoslovanského národného štátu v roku 1918 neprišlo ihneď národné zjednotenie, politické vášne viedli ku chaosu a rozdeleniu. Až po 6. januári 1929 bol integrálny juhoslavizmus implementovaný a realizovaný.“*³⁸ Z jeho pohľadu to bol etnický princíp, ktorý dominoval definovaniu juhoslovanskej národnosti. Juhoslovanská národnosť bola koncipovaná ako logické vyústenie emancipácie juhoslovanskej etnickej skupiny definovanej zdedenými kultúrnymi a lingvistickými vzorcami.³⁹ Logickosť kmeňových identít v rámci juhoslovanského národa značne komplikovala unitárne chápanie juhoslovanskej národnosti. Juhoslovanská národná lojalita nežiadala opustenie kmeňových alebo náboženských väzieb, ani snahu homogenizovať ich do jedného národného „master“ naratívu.⁴⁰ Namiesto toho, juhoslovanská národná lojalita spojila kmeňové a náboženské lojality – vykresľujúc ich ako historické vyjadrenie juhoslovanského národného povedomia – v otvorenom a inkluzívnom chápaní juhoslovanskej národnosti.⁴¹ Zaujímavý pohľad priniesol

³⁶ TROCH, P.: Yugoslavism between the world wars, s. 234.

³⁷ VOJTĚCHOVSKÝ, O. – MOSKOVIČ, B. – PELIKÁN, J.: Hlavní vývojové tendence jugoslávství, s. 394-420.

³⁸ TROCH, P.: Yugoslavism between the world wars, s. 234.

³⁹ Ako píše Z. Taneski: „... v geografickom priestore, v ktorom v súčasnosti žijú a tvoria južní Slovania, existuje oficiálne už sedem úradných jazykov, predstavujúcich nepochybne tzv. pevný bod k „vyčleneniu“, resp. k lepšiemu rozpoznávaní ich národnej samobytnosti. Sú to teda slovinčina, chorvátčina, srbčina, macedónčina, bulharčina a odnedávna tiež bosniančina a čiernohorčina.“ TANESKI, Zvonko: *Poetika dislokácie : komparatistické sondy k migráciám v južnoslovanských literatúrach po roku 1989*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2021, s. 66.

⁴⁰ Môžeme hovoriť, že: „ide o zdieľané príbehy, ktoré nám popisujú istú kultúru a zabezpečujú vzor ako byť „dobrým“ členom kultúry, sú súčasťou štruktúry spoločnosti.“ HAMMACK, Phillip L. – TOOLIS, Erin E.: Putting the Social into Personal Identity: The Master Narrative as Root Metaphor for Psychological and Developmental Science. In: *Human Development*. 2015, vol. 58, s. 350-364. DOI: <https://doi.org/10.1159/000446054>

⁴¹ TROCH, Pieter: *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*. London – New York: I. B. Tauris, 2020.

vo svojej práci Igor Štik, ktorý poznamenal, že ak by sme juhoslavizmus opísali ako klasické nacionalistické hnutie smerujúce k vytvoreniu juhoslovanského národa, ideálne v rámci jedného štátu, tak v tomto zmysle by sa nelíšil od jednotlivých etnických nacionalizmov, iba by mal širšiu etnickú bázu zahŕňajúcu všetkých južných Slovanov. Alebo by šlo iba o politický projekt južných Slovanov, ktorý smeroval k dosiahnutiu separátnej národnej a politickej emancipácie každého „kmeňa“ v rámci spoločného a životaschopnejšieho štátu?⁴² Aj tu však vidíme pojmovú rozkolísanosť, keď väčšina autorov vidí juhoslavizmus a spája ho iba s medzivojnovou Juhosláviou, v užšom slova zmysle iba s obdobím diktatúry, resp. osobou Alexandra I. Podľa Štika juhoslavizmus neprešiel ani tromi tradičnými fázami národotvorného procesu tak, ako ho chápe Hroch. Juhoslavizmus však nemožno vnímať v kontexte nacionalizmu 19. storočia, a preto je tento pohľad na juhoslavizmus neuplatniteľný. Protirečí tomu i jeho rozdelenie na unitárny, federalistický a integrálny. Ďalej nie úplne možno akceptovať autorovu interpretáciu vzniku Juhoslávie, ako dieťaťa chorvátskych myšlienok a srbskej vojenskej sily.⁴³ V súčasnosti najdôležitejší teoretik juhoslovanskej myšlienky Dejan Djokić z Goldsmiths College (University of London) naznačil problematickosť možnej definície: „*Neexistuje jednotná definícia toho, čo bolo (alebo nebolo) juhoslovanské, a práve toto mohlo prispieť k definitívnemu neúspechu juhoslovanskej myšlienky (Yugoslav idea) a s ňou i juhoslovanského štátu.*“⁴⁴ Pred rokom 1918 bol juhoslavizmus (hoci ako celistvá myšlienka) zložitejší, spleťtejší a ako ideologicko-politické hnutie sám o sebe menej dôležitý faktor ako ukázal ďalší vývoj, takúto definíciu ponúka väčšina juhofilných a juhonostalgických prác. Jeden z najslávnejších amerických historikov venujúcich sa problematike dejín Balkánu Charles Jelavich (1922 – 2013) napísal: „*...neexistuje dokument definujúci juhoslavizmus. Pre jedných to znamenalo úniu Srbska s Čiernou Horou s južnými Slovanmi z habsburskej monarchie. Pre iných to znamenalo zjednotenie južných Slovanov z Rakúsko-Uhorska, čo by viedlo k ustanoveniu tzv. trializmu.*“⁴⁵ Podľa D. Rusinowa nebola juhoslovanská myšlienka (idea), rovnako ako štát, tak „umelou“ ako býva často označovaná, nebola v ničom menej „prirodzená“ ako iné národné (nacionalistické) ideológie, vrátane srbskej či chorvátskej. Autor už v čase vytvorenia Juhoslávie poukázal na dve formy juhoslavizmu: integrálny

⁴² ŠTIK, Igor: *Nations and citizens in Yugoslavia and the post-Yugoslav states : one hundred years of citizenship*. London : Bloomsbury Academic, 2015, s. 26. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781474221559>

⁴³ ŠTIK, I.: *Nations and citizens in Yugoslavia*, s. 30.

⁴⁴ DJOKIĆ, D.: *Yugoslavism: Histories*, s. 4.

⁴⁵ NAIMARK, Norman M. – CASE, Holly: *Yugoslavia and Its Historians. Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Stanford : Stanford University Press, 2003, s. 120.

(unitárno-centralistický), ktorý nerozlišoval medzi kmeňmi, a federálnym, resp. anticentralistickým juhoslavizmom, ktorý predstavoval multinárodný štát príbuzných obyvateľov so spoločnými záujmami a aspiráciami.⁴⁶ Alexander I. bol presvedčený, že centralizmus a unitarizmus boli pre prežitie Juhoslávie kľúčové, na slávnostnom novoročnom obede povedal svojim ministrom, že nová Juhoslávia má „*reprezentovať vyššiu syntézu našich národných výrazov a charakteristík, ktoré umožnia v našej vnútornej harmónii vývoj všetkých špecifických črt našej rasy, čo ukáže okolitému svetu silu jednoty a nepoddajnú vôľu juhoslovanského národa jednej krvi*“.⁴⁷ Alexandrov integrálny juhoslavizmus zdôrazňoval unitarizmus a odklonil sa od pred-diktátorskej fázy, kedy boli tolerované „národné“ identity. Hlavne v chorvátskom prostredí to bol krok, ktorý bol negatívne vnímaný ako odnárodňovací a srbizačný pokus. Kľúčovým problémom bol fakt, že Alexandrov juhoslavizmus bol jednoducho asociovaný ideologicky aj inštitucionálne s najväčším z troch juhoslovanských kmeňov, a to srbským. Väčšina srbských politikov koncept integrálneho juhoslovanstva akceptovala, mnohí ho i aktívne presadzovali.⁴⁸ Jednou z interpretácií srbských elít bolo i vnímanie juhoslavizmu ako modifikované srbstvo.⁴⁹ Juhoslovanská integrálna ideológia zlyhala i preto, že bola synonymom pre režim.⁵⁰ Jan Pelikán naznačil, že ideológia prirodzeného juhoslovanstva odrážala romantizujúce a idealistické predstavy mnohých svojich hlásateľov a propagátorov, ktorí takúto interpretáciu juhoslovanskej ideí (juhoslavizmu) vnímali ako historicky správnu, prirodzene nadväzujúcu na predošlý a nedávny vývoj. Tým, že rozhodujúca rola pripadla prirodzene srbskému národu ako juhoslovanskému Piemontu, bola takáto interpretácia juhoslavizmu použitá k zdôrazňovaniu srbských cieľov. Nutnosť centralistického usporiadania, v praxi znamenajúca pre najpočetnejších Srbov kľúčový podiel na moci, bola zdôvodňovaná práve existenciou jediného juhoslovanského národa. Juhoslavizmus nemal jasnú definíciu, a preto bol rôzne, a niekedy i veľmi odlišne interpretovaný. Všeobecne chápaná juhoslovanská myšlienka sa dotvárala v konkrétnych postojoch a praxi politických strán, ktoré za

⁴⁶ DJOKIĆ, D.: *Yugoslivism: Histories*, s. 7.

⁴⁷ DJOKIĆ, D.: *Yugoslivism: Histories*, s. 148.

⁴⁸ RYCHLÍK, Jan et al.: *Mezi Terstem a Istanbulem: balkánské národy ve 20. století*. Praha : Vyšehrad, 2020, s. 90-91.

⁴⁹ Koncept „srbstva“ býva často spojený s kosovským kultom.

⁵⁰ Je však dôležité naznačiť, že v 30. rokoch 20. storočia bolo mnoho srbských intelektuálov kritických k politike Alexandra I. a jeho rozdeleniu krajiny na bánoviny, čo malo podporiť juhoslovanskú jednotu a ekonomickú integráciu. DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna: Rethinking Yugoslavia: Serbian Intellectuals and the 'National Question' in Historical Perspective. In: *Contemporary European History*. Vol. 13, Issue 2, 2004, s. 170-184. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777304001638>

ňou stáli (v srbskom prostredí Národná radikálna strana a Juhoslovanská demokratická strana).⁵¹ J. Marušiak v práci *(Dez)integračná sila stredoeurópskeho nacionalizmu : prípad štátov Vyšehradskej skupiny* analyzuje juhoslavizmus ako „ideu kultúrnej a politickej jednoty, resp. spolupráce južnoslovanských národov“. Hoci je táto definícia pomerne úsporná, je z nášho pohľadu jedna z najkomplexnejších, aj keď, samozrejme, je nutné ju rozpracovať. Neskôr však autor už používa do značnej miery odlišnú definíciu juhoslavizmu, keď ju chápe ako „politickú doktrínu jednoty juhoslovanských národov, eventuálne všetkých južných Slovanov“.⁵² Z nášho pohľadu je tento rozdiel veľmi zásadný, práve takéto vzájomné zamieňanie je jedným z motívov vypracovania jednoznačnej koncepcie vnímania problému „juhoslavizmu“. V podobnom duchu autor konštatuje: „Idea juhoslavizmu a idea čechoslovakizmu sledovali podobný cieľ – vytvorenie politického národa, ktorý by sa identifikoval s multinacionálnym štátnym útvarom“.⁵³ Toto tvrdenie však platí iba pri integrálnom juhoslavizme v medzivojnovom období, nie však komplexne. Podľa Marušiaka „vznik idey politického a kultúrneho juhoslavizmu bol podmienený expanzívnymi zámermi silnejších susedov (Uhorska/Maďarska, Talianska, v prípade Slovinska aj nemeckého nacionalizmu)“,⁵⁴ čo je však problematické v ohľade výraznej odlišnosti politického juhoslavizmu a kultúrneho juhoslavizmu.⁵⁵ Rovnako ako politickú doktrínu je nutné vnímať juhoslavizmus iba v období vlády Alexandra I. Pred vznikom samotnej Juhooslávie bolo vnímanie „juhoslavizmu“, resp. akejsi juhoslovanskej spolupatričnosti diametrálne odlišné u všetkých troch kmeňov – v slovinskom, srbskom i chorvátskom prostredí. V Srbsku to bolo chápané ako možnosť zjednotenia Srbov v jednom štáte. Myšlienka juhoslavizmu vyvinutá v druhej polovici 19. storočia v rámci habsburskej monarchie v sebe zahŕňala rôzne politické ambície. Slovinskí intelektuáli

⁵¹ RYCHLÍK, J. et al.: *Mezi Terstem a Istanbulem*, s. 90-91.

⁵² MARUŠIAK, Juraj: Stredná Európa a problematika práva národov na sebaurčenie. In: MARUŠIAK, Juraj – HALÁSZ, Ivan – GNIAZDOWSKI, Mateusz (eds.): *(Dez)Integračná sila stredoeurópskeho nacionalizmu. Prípad štátov Vyšehradskej skupiny*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2015, s. 49.

⁵³ MARUŠIAK, J.: Stredná Európa, s. 58.

⁵⁴ MARUŠIAK, J.: Stredná Európa, s. 58.

⁵⁵ V princípe môžeme hovoriť o troch modeloch juhoslovanskej národnej kultúry, ktoré koexistovali počas 19. a 20. storočia. Model „kultúrnej unifikácie“ smeroval k vytvoreniu jednotnej juhoslovanskej národnej kultúry a môžeme ho rozdeliť na romantický, multikultúrny a nadnárodný. V romantickom sa existujúca (prevažne srbská) kultúra mala stať štandardom juhoslovanskej. Multikultúrny predpokladal vytvorenie novej kultúry kombináciou existujúcich kmeňových kultúr. Nadnárodný mal vytvoriť kultúru bez využitia existujúcich kmeňových kultúr. Ďalej to bol model kultúrnej kooperácie a model vzájomnej tolerancie. TROCH, P.: *Nationalism and Yugoslavia: Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II*. London – New York: I. B. Tauris, 2020.

videli zjednotenie južných Slovanov v rámci monarchie. Nadväzujúc na austroslavizmus mala monarchia smerovať k trializmu. Iné skupiny inteligencie vnímali spojenie južných Slovanov iba v kooperácii so Srbskom, ďalší iba v kultúrnej rovine.⁵⁶ Tak ako bolo v úvode naznačené, Alexander ešte 15. decembra 1914 hovoril o Veľkom Srbsku a bola to práve srbská elita, ktorá si túto myšlienku s veľkou radosťou osvojila.⁵⁷ Podľa Bulatovića bol juhoslavizmus v podobe konceptu 19. storočia romantickou myšlienkou podporovanou nevel'kou skupinou. Myšlienka jednotnej juhoslovanskej kultúry a spoločnosti, niekedy skombinovaná s možným vývojom v spoločnom štáte, by mala predstavovať spoločnosť, ktorá by žila slobodne a prosperovala by. Po vytvorení spoločného štátu bol juhoslavizmus z pôvodne sociokultúrneho konceptu pretransformovaný na ideológiu, ktorá sa stala dominantnou medzi srbskou elitou medzivojnového obdobia.⁵⁸ Chápanie juhoslavizmu ako obrany proti expanzívnym snahám má bezpochyby svoje opodstatnenie, no v období pred rokom 1918 nemožno hovoriť o politickej koncepcii alebo doktríne či ideológii. V tomto kontexte vidíme zovšeobecnenie juhoslavizmu na rôzne oblasti (politickú, kultúrnu, spoločenskú) a etapy dejinného vývoja.

V Juhošlávii, ako aj inde v Európe, bola otázka rasy a národnosti jednou z dominantných v politickej agende. V Juhošlávii bol hlavným ideologickým stretom, ako už bolo naznačené, antagonizmus prezentovaný separatistickými nacionalistami a juhoslovanskými integracionistami. Zástancovia juhoslavizmu presadzovali, že označenia Srb, Chorvát a Slovinec boli iba kmeňové názvy, ktoré konštituovali juhoslovanskú rasu. Podobne ako v nemeckom a talianskom prostredí 19. storočia verili, že sa spojením a integrovaním tých najlepších národných črt a kvalít všetkých troch celkov zrodí nový národ. V prostredí juhoslovanských spisovateľov a akademikov, ktorí presadzovali vytvorenie juhoslovanského národa, sa objavujú technologické možnosti vyplývajúce z eugeniky,⁵⁹ reflektujúc ich

⁵⁶ TOMIĆ, Djordje: From 'Yugoslavism' to (Post-) Yugoslav Nationalisms: Understanding Yugoslav Identities. In: VOGT, Roland – CRISTAUDO, Wayne – LEUTZSCH, Andreas (ed.): *European National Identities. Elements, Transitions, Conflicts*. New Brunswick : Transaction Publishers, 2014, s. 272-274. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351296489-15>

⁵⁷ BULATOVIĆ, Marko: Struggling with Yugoslavism: Dilemmas of Interwar Serb Political Thought. In: LAMPE, John – MAZOWER, Mark (eds.): *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. [online] Budapest : Central European University Press, 2006, s. 254-276.

⁵⁸ BULATOVIĆ, M.: Struggling with Yugoslavism, s. 254-276.

⁵⁹ Eugenika mala pomocou riadenej likvidácie defektných jedincov a podpory reprodukcie žiaducich génov pozdvihnúť ľudstvo. Dnes je to veda, ktorá sa zaoberá zlepšovaním ľudského genofondu. Do eugenických teórií pridali nemeckí vedci počas existencie Tretej ríše mýtus o čistote rasy a túto syntézu aplikovali až do definitívnej prehry Nemecka v druhej svetovej vojne. MUSIL, Jan: Eugenický entuziasmus: Ideály humanitní a zušlechťování národa. In: *České, slovenské a československé dějiny 20. století 9*. Ústí nad Orlicí : Oftis, 2014, s. 197-206.

progresívny pohľad a spôsob ukončenia kmeňovej nejednotnosti vedúcej k vytvoreniu „juhoslovanského povedomia“. Juhslovanské rasové teórie boli charakteristické cieľom vytvoriť novú rasu, ktorá by stelesnila všetky kvality rôznych juhslovanských rás. Hoci bola táto rétorika otvorene eugenická, juhslovanskí rasoví teoretici neboli agresívni, či výhražní.⁶⁰ Viacerí juhslovanskí ideológovia (vrátane starších ako J. Cvijić, M. Marjanović) zdieľali názor, že juhslovavizmus znamenal syntézu troch juhslovanských kmeňov, pričom s použitím princípov eugeniky podľa nich môže veda prispieť k vytvoreniu novej juhslovanskej rasy. Mijo Radošević hovoril o juhslovanskom človeku ako o „*zjednotenom etnobiologickom type s neuveriteľným talentom, životnou a vojenskou silou*“. Najviac zviditeľnil možnosť využitia eugeniky pri vytvorení juhslovanskej „super“ rasy v článku (Nova Evropa) roku 1924 J. Zubović. Juhslovanský človek nebol iba nový, no bol človekom „*fyzickejším, silnejším, militantnejším, zdravším, ekonomicky produktívnejším (...), so skvelým duchom, inštinktom, lepšími zvykmi, aktívnejší silnou vôľou*“ a dosiahnuť sa mal mierovou asimiláciou nejuhslovanských elementov, po ktorej mala nastať fáza prípravy na vytvorenie „nadradenej juhslovanskej bytosti“.⁶¹ V povojnovom období bola nová „juhslovanská myšlienka“ založená na troch pilieroch – ideologické prilnutie k bratstvu a jednote,⁶² kozmopolitizmus/internacionalizmus a odmietnutie regionalizmu („provincializmu“ v komunistickom jazyku). Dôležitým elementom bolo začlenenie konceptu „socialistického juhslovavizmu“, resp. „socialistického patriotizmu“, ktoré Tito predstavil v sérii príhovorov v roku 1948. Juhslovanskí komunisti nechápali juhslovavizmus ako národný projekt a nemali záujem vytvoriť nový „juhslovanský“ národ. V súlade s marxizmom chápali sociálne štruktúry v triednom kontexte. Juhslovanská komunistická elita venovala národnej identite značný priestor, no do veľkej miery ju stožňovala s hospodárskym pokrokom a následnou inštitucionalizáciou

⁶⁰ YEOMANS, Rory: Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia. In: TURDA, Marius – WEINDLING, Paul J. (eds.): *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and South-east Europe 1900–1940*. Budapest : CEU Press, 2007, s. 91.

⁶¹ YEOMANS, R.: Of 'Yugoslav Barbarians', s. 91–92.

⁶² Koncepcia bratstva a jednoty bola založená na formálnej rovnosti medzi republikami a národmi. V snahe udržať pokope etnicky nejednotný štát bolo potrebné vytvoriť spoločnú identitu medzi občanmi Juhslovávie. Juhslovavizmus bol podľa V. Pericu „*juhslovanské občianske náboženstvo bratstva a jednoty*.“ V publikácii *Titoism, Self-Determination, Nationalism, Cultural Memory* autorky poukázali na rolu bratstva a jednoty nasledovne: „*napriek faktu, že nikdy nebolo úplne pravdivé alebo existujúce vo všetkých sférach juhslovanského národa, jediné prežilo svoj zámer v rámci hraníc bývalej Juhslovávie: koncept bratstva a jednoty futuristická sociálna vízia, projektovaná predtým a uvedená do života v súčasnosti*.“ OGNJENOVIĆ, Gorana – JOZELIĆ, Jasna: *Titoism, Self-Determination, Nationalism, Cultural Memory, Tito's Yugoslavia*. New York : Palgrave MacMillan, 2016, s. 6.

socialistického systému, v ktorom národné rozdiely mali postupne zaniknúť. Zásadným kritériom juhoslovanskej myšlienky v socialistickej ére bola previazanosť k juhoslovanskému národu alebo štátu. Juhoslovanský nacionalizmus bol štátny, nie etnický nacionalizmus. V roku 1965 povedal Edvard Kardelj (juhoslovanský politik a minister zahraničných vecí v rokoch 1948 – 1953): „*Nezjednotili sme sa v Juhoslávii kvôli Juhoslávii, ale socializmu. Ak stratíme toto jednotiace spojenie, potom žiaden iný faktor Juhosláviiu nespojí.*“⁶³ Poznatky viacerých autorov poukazujú na fakt, že juhoslavizmus, podobne ako všetky národné ideológie, bol vytvorený a nakoniec zničený intelektuálmi. Aleksandar Pavković ponúka tri hlavné varianty (utopického) juhoslavizmu v kontexte myšlienok srbských intelektuálov v neskorej socialistickej a postsocialistickej ére, Dobrica Ćosić a jeho juhoslovanský federalizmus, juhoslavizmus ako „spoločenstvo jazykov“ M. Ekmečića a ideu juhoslavizmu ako „regionálnej federácie“ preferovanej intelektuálmi vedenými Borisom Vukobratom v 90. rokoch.⁶⁴

3. Záver alebo k definovaniu juhoslavizmu...

*„Srbi majú silnú intuíciu a fantáziu, nie však vždy podriadenú disciplíne. Chorváti sú obdarení vedeckým, literárnym a umeleckým duchom. Racionálni Slovinci, u ktorých sa vyvinula veľmi silná etnická odolnosť a sila.“*⁶⁵

V princípe možno konštatovať, že všetko týkajúce sa juhoslovanskej /národnej/ otázky môžeme charakterizovať v intenciách od vágnej jazykovej podobnosti, ktorá má národy spojiť v spoločnom kultúrnom priestore cez teritoriálne znovu-zjednotenie založené na etnickej príslušnosti/politickom zjednotení až po vytvorenie nadnárodnej identity, resp. nového juhoslovanského človeka.⁶⁶ Mala Juhoslávia predstavovať teritoriálny fenomén, politický konštrukt, či supranacionálnu myšlienku... Aj toto vnímanie problému nám ukazuje jeho obrovskú širokospektrálnosť. Kritériom dôležitým pre náš výskum bolo poukázať na (ne)správne používanie jednotlivých pojmov v súvislosti s juhoslovanskou otázkou, ktoré autori často používajú bez logického zdôvodnenia. Predsa nemožno hovoriť v kontexte panslovanských ideí v 17. a 18. storočí o juhoslovanskej ideológii, po istej kategorizácii by bolo možné uvažovať o juhoslavizme, no bez potrebného konceptuálneho ukotvenia to môže

⁶³ SUBOTIĆ, J.: There once was a country, s. 134-136.

⁶⁴ DJOKIĆ, D.: *Yugoslavism: Histories*, s. 8-9.

⁶⁵ Slova Jovana Cvijića (1865 – 1927), srbského etnografa a geografa. YEOMANS, R.: Of 'Yugoslav Barbarians', s. 101-102.

⁶⁶ SUBOTIĆ, J.: There once was a country, s. 134-136.

vyvolávať nejednoznačnosť. Vychádzajúc z kľúčového diela Viktora Novaka *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390 – 1930)* by pojmom, ktorý by zahŕňal všetky subkategórie menované v tejto práci (juhoslovanská ideológia, myšlienka, idea, juhoslovanstvo, juhoslavizmus) mohol byť termín juhoslovanská otázka (Yugoslav question), resp. juhoslovanská národná otázka (Yugoslav national question). Ten by zahŕňal všetky koncepcie v období od prelomu 14. a 15. storočia až po fenomén známy ako jugonostalgija (srb. југоносталгија),⁶⁷ a teda až do súčasnosti, 21. storočia.

Istým hendikepom použitia tohto termínu je schematickosť a pomerne široký diapazón významu, no jeho cieľom nie je identifikovať konkrétne subkategórie, ale vytvoriť všeobecný pojem. Použitím tohto termínu by sa prípadní autori mohli ľahko vyhnúť používaniu termínov, ktoré im možno nie sú úplne známe (hlavne ich širší kontext), resp. nespĺňajú charakteristiku, akú by autori potrebovali (rovnako sa môžu vyhnúť polemikám, či ide o jazykový, spoločenský, kultúrny či politický kontext, keďže tento formát – juhoslovanská otázka – by zahŕňal všetky). Použitie termínu juhoslovanská ideológia pred vytvorením Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov, resp. prijatím Vidovdanskej ústavy v roku 1921, nie správne, a pojem juhoslovanská otázka pred rokom 1918 by bol vhodnejší a bezproblémový. Vo forme definície by juhoslovanská otázka znamenala všetky koncepcie juhoslovanského zjednotenia a juhoslovanskej príbuznosti v politickom, kultúrnom i jazykovom zmysle v dejinách. Do istej miery v synonymickom zmysle by mohla v pomyselnom diagrame nasledovať juhoslovanská idea/myšlienka (Yugoslav idea), z ktorej by vychádzal juhoslavizmus. Myšlienky môžu mať formu ideológií, alebo paradigiem slúžiacich ako myšlienková (intelektuálna) mapa vedúca tvorcov, ktorí sú konfrontovaní zložitými a neistými situáciami. Z tohto hľadiska nemôžeme zamieňať ideu a ideológiu. Logicky je teda ideológia definovaná v užšom slova zmysle a konkrétne.

Čo sa týka juhoslavizmu (Yugoslavism),⁶⁸ môžeme ho rozdeliť v užšom zmysle ako integrálny juhoslavizmus Alexandra I. (1929 – 1934)⁶⁹

⁶⁷ Pozri bližšie: LINDSTROM, Nicole: Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia. In: *East Central Europe-L'Europe du centre-est*. Vol. 32, No. 1-2, 2005, s. 227-237. DOI: <https://doi.org/10.1163/18763308-90001039>

⁶⁸ Ako už bolo naznačené v českom prostredí autori (napr. J. Pelikán) rozlišujú medzi juhoslovanstvom, ktoré má kultúrne konotácie a jugoslávstvom, čo evokuje politický rozmer po roku 1918. Oba pojmy sú však ekvivalentom juhoslavizmu. V slovenskom preklade by sme mohli hovoriť o „juhoslovanstve“ a „juhoslávstve“, zostaneme však pri všeobecnom juhoslavizme.

⁶⁹ Časť autorov poukazuje na obdobie integrálneho juhoslavizmu počas existencie medzivojnovej Juhoslávie (1918 – 1941), čo môžeme do istej miery akceptovať, avšak pri takejto interpretácii by už nebolo možné hovoriť počas celého obdobia o ideológii.

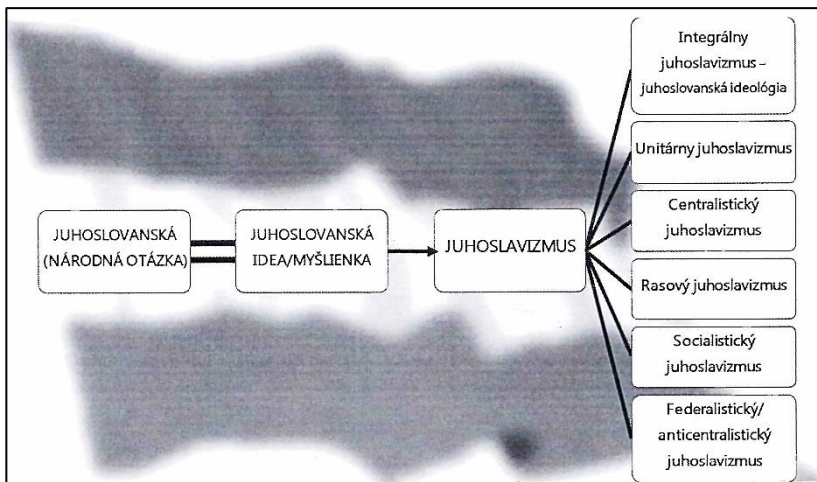
a v tomto prípade môžeme hovoriť o juhoslavizme ako ideológii,⁷⁰ resp. podľa V. Vujačiča o „štátnom nacionalizme“. ⁷¹ Išlo o ideológiu vytvorenú na ospravedlnenie odstránenia juhoslovanských historických oblastí v mene štátnej jednoty a oficiálny štátny nacionalizmus, ktorý velebil panovníka ako hrdinu juhoslovanského zjednotenia. Presadzovanie štátneho nacionalizmu bolo hlavne snahou presadzovať spoločnú juhoslovanskú identitu tvárou v tvár silnejúcemu partikulárnemu nacionalizmu. O juhoslavizme hovoríme v širšom zmysle ako o socio-kultúrnom koncepte, resp. politicko-štátnom, ktorý je štruktúrovaný ako centralistický, unitárny a federalistický. Môžeme sa naň dívať aj ako na integrálny (unitárno-centralistický) juhoslavizmus, ktorý nerozlišoval medzi kmeňmi a federálnym, resp. anticentralistickým/multinárrodným štátom príbuzných obyvateľov so spoločnými záujmami a aspiráciami. V princípe sa však obe koncepcie prelínajú. V kontexte medzivojnovnej Juhoslávie nemožno opomenúť tzv. „rasový juhoslavizmus“. Juhoslovanskí intelektuáli sa pokúsili dať juhoslovanskej národnej identite jasný antropologický ráz. Propagovaná tak bola spoločná myšlienka dinárskej (resp. dinársko-nordickej) rasovej identity, ktorá zahŕňala všetkých Juhoslovánov, minimálne však základný srbsko-chorvátsky element.⁷² Juhoslovanské rasové teórie boli charakteristické cieľom vytvoriť novú rasu, ktorá by stelesnila všetky kvality rôznych juhoslovanských rás. Takto vnímaný juhoslavizmus znamenal syntézu troch juhoslovanských kmeňov, pričom s použitím princípov eugeniky, môže podľa nich veda prispieť k vytvoreniu novej juhoslovanskej (super)rasy, resp. človeka. V neposlednom rade nemožno vynechať ani socialistický juhoslavizmus (charakteristický ideologickým prítlakom k bratstvu a jednote, kozmopolitizmu/internacionalizmu a odmietnutiu regionalizmu), ktorý bol presadzovaný v období po 2. svetovej vojne. Tento sa však okrem sovietskeho typu socializmu vyhŕňoval hlavne voči medzivojnovnému juhoslavizmu. Oficiálna identita socialistickej Juhoslávie bola založená na vidine budúcnosti, na ideológii (založenej na marxizme) namiesto spoločnej etnickej,

⁷⁰ Podľa van Dijk a ideológie majú sociálne a kognitívne vlastnosti, ktoré musia byť spojené v integrovanej teórii. Sociálne i kognitívne ideológie sú zdieľané členmi špecifických sociálnych skupín alebo komúnít. Identita skupín nie je založená iba na ich štrukturálnych vlastnostiach, ale aj na ich ideológii. Ideológie formujú axiomatický základ pre špecifickejšie vedomie alebo sociálnu reprezentáciu skupiny (skupinové vedomie a skupinové názory). Stelesňujú všeobecné princípy, ktoré kontrolujú celkovú súdržnosť sociálnych vyjadrení zdieľaných členmi skupiny. Ideológia reprezentuje jednu z dimenzií sociálnej identity. VAN DIJK, T.: *Politics, ideology, and discourse*, s. 729-730.

⁷¹ VUJAČIĆ, Veljko: *Nationalism, Myth, and the State in Russia and Serbia. Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia*. Cambridge : CUP, 2017, s. 87. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139696517>

⁷² BARTULIN, Nevenko: *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*. Leiden – Boston : Brill, 2014, s. 96.

politickej a kultúrnej príbuznosti zdieľanej jej národmi. Juhoslovanskí komunisti podriadili nielen identitu, ale i existenciu Juhoslávie svojej ideológii. Ich prílišná oddanosť marxizmu znamenala podcenenie šance liberálnej demokracie či nacionalizmu konkurovať socializmu ako vízií budúcej spoločnosti.⁷³

Priložený diagram (obrázok hore) by mal slúžiť ako pomôcka pre kategorizáciu jednotlivých pojmov a ich korektné používanie. Samozrejme, jednotlivé komponenty sú jasne popísané v súvislosti s tým, čo predstavujú vzhľadom k celku. Závety výskumu jednoznačne potvrdili rozdiely, ktoré sme načrtli v úvode, a teda okrem vypracovania jednotnej kategorizácie pojmov sme poukázali na fakt, že za ideológiu možno juhoslavizmus považovať iba v medzivojnovom období, preto je nesprávne hovoriť o juhoslovanskej ideológii, či juhoslavizme ako o ideológii, v súvislosti s iným časovým úsekom trvania juhoslovanskej otázky.

V rámci projektu VEGA – Premeny a interakcie ideológie čechoslovakizmu a juhoslavizmu v podmienkach 20. storočia (1/0342/20), ktorého je táto štúdia súčasťou, plánujeme vo výskume pokračovať a priniesť prvý, koncepčný a ucelený pohľad na fenomén juhoslavizmu v slovenskej historickej vede.

⁷³ JOVIĆ, Dejan: Chapter 11. Communist Yugoslavia and Its "Others". In: LAMPE, John – MAZOWER, Mark (eds.): *Ideologies and National Identities: The Case of Twentieth-Century Southeastern Europe*. [online] Budapest : Central European University Press, 2006. Dostupné na internete: <http://books.openedition.org/ceup/2438> [cit. 2022-03-2].

Issue of Czechoslovak radio in struggle against Hungarian and German propaganda

Milan Olejník

Institute of Social Sciences of the Center of Social and Psychological Sciences SAS in Košice, Slovakia

Abstract: Radio as a tool of political propaganda had introduced a new dimension in ideological struggle between Czechoslovak Republic (CSR) and neighbouring countries. Since its establishment, CSR became a target of hostile propaganda spreading namely by Hungary. Technological progress during the second decade of 20th century enabled the radio to become increasingly popular influencing growing segment of population. Caustic relations between both countries had resulted from reluctance of Hungary to accept the Treaty of Trianon. Hungarian authorities determined to reverse inclusion of Slovakia to Czechoslovak Republic, focused foreign policy and state propaganda upon goal to achieve revision, which would result in establishment of status quo ante. This aim was supported by a significant number of Hungarians living in the Southern Slovakia. Therefore, political and cultural activities of ethnic Hungarians were judged by Czechoslovak authorities with suspicion and in cases when they were classified as irredentist, state security agencies suppressed them. On interstate level both countries waged ideological war, accusing each other of hostile acts. In this state of affairs radio gained an increasing importance. Constant improvement of quality and decreasing price made radio a valuable tool of political propaganda. Unlike other forms of propaganda (newspapers, leaflets, books, public speeches, etc.), radio broadcast was impossible to stop from penetrating state boundary. Significance of radio propaganda between Czechoslovakia and Hungary was increased by geographical closeness of both countries which facilitated spreading of radio signal. In addition, radio broadcast was not limited strictly to political issues. Popularity among population was reinforced by its ability to provide a broad scale of various programs such as music, sport, religion and others, which had been influencing ideological outlook listeners. Submitted paper analyzes various aspects of role of radio in Hungarian cross-border propaganda and endeavours of Czechoslovak security authorities to minimize its impact. The paper is mainly composed of documents deposited in Slovak and Czech archives complemented by Czechoslovak contemporary press.

Keywords: radio propaganda in context of Czechoslovak – Hungarian relations, measures of Czechoslovak authorities to curb irredentist Hungarian radio programs, impact of radio upon political development during third decade of twentieth century.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.25-37>

During the second decade of the 20th century a new phenomenon emerged – a radio. This technical device enabled, till then, unknown form of spreading news, music, entertainment, religious broadcasts, political propaganda and plethora of other radio programs. From its modest beginnings, radio, which became available to only a limited number of owners, as a result of technical progress, gradually became a medium affecting a constantly growing public.¹ Radio ushered a new era which influenced an increasing number of people. Hence, in the atmosphere of growing nationalism in interwar Europe, radio gradually became a valuable and in certain circumstances irreplaceable tool of political propaganda. Unlike periodical press which was censored and if considered threatening state interests, the institutions performing censure were authorized to eliminate inadmissible articles, it was impossible to stop radio waves crossing state boundaries.

Because of strained relations between Czechoslovak Republic (CSR) and Hungary, Czechoslovak security institutions had closely monitored Hungarian radio broadcasting, which was viewed as a potential threat to security of the Republic. Content of Hungarian radio programs was perceived as hostile to Czechoslovakia, mainly in the Southern Slovakia, which bordered Hungary and was populated by a large number of ethnic Hungarians.

For state authorities, the only way to curb a negative impact of radio propaganda from Hungary was to detect unauthorized private radios in Slovakia, confiscate these devices and punish their owners.

Radio receiver was viewed by state authorities as important device, which contributed to forming ideological views of public and therefore potentially dangerous to security of state. Consequently, legal ownership of radio was allowed only to persons after verification of their “political reliability”. The only possibility to buy a radio receiver was to obtain approval. On October 14, 1924, the Ministry of Posts and Telegraphs issued concessions only to persons who obtain consent from local police departments.² As a result, a large number of people judged to be “politically unreliable”, was excluded from legal possession of radios. Hence, denial

¹ According to historian Z. Kárník, at the beginning of radio broadcast “Initially there were only 42 registered concessionaires, because radios were expensive, unreliable and operating costs were high. But surprisingly, the rapidity of increase of radio listeners was without parallel... During thirties growth was constantly progressing, in year 1937 the number of concessionaires crossed 1 000 000 and on October 30, 1938, reached 1 128 055 persons. This was a number, which bear comparison with influence of press.” KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918-1938)*. Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918-1929). Dějiny českých Zemí. Praha : Libri, 2000, p. 338.

² Slovak National Archive (SNA) Bratislava, fund (f.) The Police Directory (PD) in Bratislava, box (b.) 583, no. 69709/1924.6. *Concession for buying radio receiver*.

to receive a concession led to infringement of regulation on part of population – a result was illegal construction of radio receivers. This resulted in an unceasing struggle carried on by police against illegal proprietors of radios in Slovakia – a struggle, in which state institutions were not very successful.

Another way to pressure Hungary to avoid hostile radio propaganda was criticism of Czechoslovak diplomacy in regard to Hungarian policy at the League of Nations. However, despite repeated complains, it was to no avail.

Programs broadcasted by Hungarian radio in public were prohibited. The Presidium of the Provincial Office in Bratislava instructed police to impose repressive measures (criminal complaint, revocation of license, fines) against persons who displayed radio receivers in windows, balconies and other open places and played programs in Hungarian language.³

To gain evidence about content of Hungarian radio propaganda, security agencies were authorized to gather information about content of Hungarian broadcasting.⁴

During the late 20's, radio became cheaper and number of owners of radios increased. To attract their prospective customers, store proprietors frequently tuned receivers to Hungarian radio station with aim to get attention of customers.⁵ The Presidium of the Provincial Office in Bratislava instructed security authorities to eliminate radio broadcasts from Hungary. Persons responsible for playing Hungarian radio programs in public were prosecuted and their concessions revoked.⁶ However, this measure was not very successful because Hungarian radio programs were very popular among ethnic Hungarians and restriction had often been ignored. Popularity of Hungarian broadcast was considerable not only because the closeness of language of minority Hungarians in Slovakia and Hungarians in Hungary, but also because the radio station in Budapest was clearly audible in Southern Slovakia when compared to weak signal of radio station in Bratislava. This

³ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 582, no. 59/00/29 prez. *Hungarian propaganda in radio.*

⁴ For example, on June 8, 1928, the County Office in Nitra instructed all security authorities in the County to prevent broadcast with irredentist content by Hungarian radio. State Archive (SA) Nitra, branch office (b.o.) Bojnice, f. District Office (DO) Prievidza, no. 4109/1928 prez. *Irredenta in Hungarian Radio.*

⁵ Occurrence of public broadcasting of radio programs from Hungary in Tornaľa, where a large segment of population consisted of Hungarian minority members, led the Police Directory (PD) in Košice to prohibit listening public programs from Hungary, arguing that this type of broadcast threatened security of state. SA Banská Bystrica, f. DO Šafárikovo, b. 2, no. 29.126/28 prez.

⁶ SA Banská Bystrica, f. DO Šafárikovo, b. 2, no. 6370/28 prez. *Hungarian propaganda in radio.*

became a target of frequent complains of cultural organizations in Slovakia as well as Slovak periodicals.⁷

The Presidium of the Provincial Office in Bratislava endeavoured to gain detailed knowledge about content and time schedule of Hungarian radio programs judged as "irredentist". In a circular letter issued on September 5, 1928, the Presidium of the Provincial Office instructed security authorities to prepare reports about Hungarian radio broadcasting "irredentist" programs. Gained information were planned to be used as evidence for accusations blaming Hungary of spreading hostile anti-Czechoslovak propaganda.⁸ With aim to gain information about Hungarian propagation in air, the Provincial Office ordered subordinate agencies to pay attention not only to political propaganda, but also to Hungarian programs focused on Hungarian history, literature and poetry, if these were describing alleged injustice committed against Hungary after the First World War.⁹

In atmosphere of strained relations between Czechoslovakia and Hungary, Hungarian radio propaganda, besides rousing hostility against CSR in ranks of ethnic Hungarians living in Slovakia, was perceived by security authorities as a tool of spreading negative attitude against CSR in Hungary proper and creating tense relation between both nations.

There were also indices that Hungarian radio was engaged in activities of military type. According to information providing by the Czechoslovak Embassy, radio station in Budapest included in its broadcast weekly course of the Morse Code, which could be utilized for transmitting secret messages in situation when relation between both countries slide to open conflict.¹⁰

Hungarian radio programs, which criticized minority policies of Czechoslovak government, were denounced by Slovak periodicals, namely newspapers supporting coalition of ruling Czech and Slovak political parties.¹¹ Hungary, however, also complained about hostile Czechoslovak propaganda. Budapest expressed dissatisfaction about existence

⁷ On occasion of installation of new powerful radio station in Budapest, periodical *Slovenský denník* criticized dissatisfactory quality of Slovak radio stations in comparison to Hungary: "There is no doubt that against Hungarian irredentistic radio is possible to fight only with equally powerful radio ... new Hungarian radio station presently began transmission, which is clearly audible in Bratislava... Slovakia will be not able to defend itself unless will obtain powerful radio stations." O nový rozhlas na Slovensku. Otázka nových vysielačích staníc. In: *Slovenský denník*, 24 April 1928, vol. XI, no. 96, p. 1.

⁸ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 582, no. 5.900/29 prez. *Hungarian irredenta in radio*.

⁹ SA Banská Bystrica, f. DO Šafárikovo, b. 3, no. 15.416/28 prez. *Hungarian irredenta in radio*.

¹⁰ SA Nitra, b.o. Bojnice, f. DO Prievidza, b. 22, no. 20.643/prez. *Hungarian radio propaganda*.

¹¹ Irredenta v maďarskom rozhlase. Opatrenie našich úradov proti nej. In: *Slovenská krajina*, 25 May 1929, vol. 1929, no. 103, p. 1. Regional periodical *Slovenský východ* as the most efficient way to counter Hungarian radio propaganda, perceived construction of network of

of Czechoslovak radio in Arad, Romania, which allegedly served as the Czechoslovak propaganda centrum. The aim of this station, according Budapest, was to instigate Slovak population living in Hungary against Hungarian authorities.¹²

With goal to gain apprehension about impact of the Hungarian broadcast, The Directorate of Posts and Telegraphs in Bratislava on August 13, 1932, required the Presidium of the Police Department in Bratislava to evaluate what effect had political speeches and other radio broadcast with "irredentist" content upon political orientation of Hungarian population living in Slovakia.¹³

Weak broadcasting power of the Slovak radio became a target of opposition media, namely periodical *Slovák*, which criticized Bratislava and Košice radio stations for being incapable to cover whole territory of Slovakia. Radio listeners of the Central and Southern Slovakia were allegedly unable to listen Bratislava and Košice, or in the best case only very feebly. *Slovák* also complained that a majority of programs were broadcasted in Czech langue, which was "discriminating" Slovak listeners.¹⁴

Worsening of geopolitical situation in Europe in the third decade of 20th century led to the increase of radio propaganda against Czechoslovakia. In that regard the most threatening was imposition of Nazi regime in Germany, which initiated rapid build-up of military and ushered aggressive propaganda mainly against Czechoslovakia.

Till year 1933, main attention of Czechoslovak security institutions was given to radio programs broadcasted from Hungary. However, internal and foreign policy of Nazi Germany constituted far greater danger to CSR. Growing aggressiveness of Germany and its determination to revise status quo in Europe was not to be taken lightly. Under pretense that Germany is entitled to unite all Germans in one state, German dictator Adolf Hitler usurped right to interfere with internal affairs of all states on territory of which German minorities were living. This constituted a direct threat to territorial integrity of Austria and Czechoslovakia. Hitler's boisterous speeches when he had demanded liquidation of the existing status quo with growing audacity, influenced also Hungarian nationalists, because for them substantial revision of geopolitical situation in Europe, promised to realize foreign goals of Hungary. Consequently,

powerful radio stations broadcasting interesting and popular programs in Slovak language. Nepriateľská propaganda rozhlasom na Slovensku. In: *Slovenský východ*, 28 May 1929, vol. 1929, no. 122, p. 1.

¹² Archive of Ministry of Foreign Affairs of Czech Republic (AMFA CR), II section 1918 – 1939, III row, b. 325, no. 3696. *Radio in service of Hungarian revision propaganda*.

¹³ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 582, no. 438-Pp-VII-32, 1932. *Hungarian radio propaganda*.

¹⁴ Dost' už maďarského a českého rozhlasu! In: *Slovák*, 15 September 1932, vol. XI, no. 217, p. 3.

Hungarian radio reacted by intensifying hostile propaganda against Czechoslovak Republic. Consequently, tone and content of broadcast from Budapest led to increased criticism by Slovak media.¹⁵

In such political environment use of radio as influential instrument in spreading political propaganda enhanced attention of Czechoslovak security authorities. The Presidium of the Provincial Office in Bratislava on July 28, 1933, issued a circular letter, which instructed state authorities to make sure, that owners of radios will be prohibited to allow broadcast of Hungarian, German and Russian radio stations in Slovakia. Authorities were obliged to make sure that violation of this measure will result in immediate revoking of radio license.¹⁶ Similarly, with aim to curb broadcasts from Hungary in restaurants, stores, bars and similar places, the Provincial Office instructed security agencies to impose repressive measures (criminal prosecution, revocation of license) against persons who allow broadcasting programs in Hungarian language in places where they can be heard by public.¹⁷

With penetration of radios to all spheres of private and public life, radio receivers became also broadly used in schools. To prevent use of radios to listen unauthorized programs from abroad, the Ministry of Schools and National Enlightenment issued on 5 May, 1933, instructions, which regulated use of radios in schools. According to instructions, radios could be used only for broadcasting educational programs or programs broadcasted by the Czechoslovak Radio, devoted to important social and political events such as speeches of the President of the Republic, members of the Czechoslovak Government, programs devoted to commemoration of holidays etc. It was inadmissible to listen foreign radio programs, mainly programs focused on political developments. Responsibility of school directors was to implement these instructions.¹⁸

¹⁵ For example, newspaper *Národný týždenník* wrote, that, „*Budapest radio station began more sharply instigate against Czechoslovakia, then before*“. Štvanie maďarského rozhlasu. In: *Národný týždenník*, 24 November 1933, vol. XI, no. 47, p. 2.

¹⁶ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 582, no. 31.575. *Use of radios for gainful activity in public places*.

¹⁷ The Presidium of the Provincial Office in Bratislava informed subordinated agencies that, „*lately increased broadcasting unacceptable political speeches from abroad. Therefore, the Ministry of Posts and Telegraphs, instructed owners of radio receivers to exclude foreign radio programs if they are undermining public order, or if they are arousing public outrage, or instigate public against unity and integrity of Czechoslovak state, its democratic form, its Constitution, public institutions or against persons because their nationality, race or religion... Transgression of this regulation will result in removal of radio concession... Security agencies are obliged to consistently pursue above mentioned regulation.*“ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 582, no. 19.872/33. *Misconduct of radio to political agitation from abroad*.

¹⁸ SA Košice, f. DO Rožňava, b. 24, no. 21.188/1932. *Misuse of radio for inadmissible political agitation from abroad (in schools)*.

In Slovakia, the main institution producing programs was the Radijournal Bratislava.¹⁹ In democratic political system of CSR, Radijournal was influenced by political parties, endeavouring to popularize their ideological agenda in air. Program structure of Radijournal was the main target of left oriented periodicals such as communist *Slovenské zvesti* and *Robotnícke noviny*. They criticized institution, because, allegedly, it was not able to “keep pace with the rest of the world” and was giving only small attention to anti-fascist propaganda. Another cause for concern, according to *Robotnícke noviny*, was construction of powerful radio stations in Hungary in contrast to weak transmitters in Slovakia.²⁰ Also leaders of Slovak opposition parties (Andrej Hlinka, Martin Rázus) criticized policy of the central government, and in the Czechoslovak Parliament complained against weak broadcasting power of Slovak radio stations in comparison to Hungarian transmitters. They requested the Ministry of Posts and Telegraphs to make sure that radio stations, powerful enough to counter Hungarian propaganda, will be built in Slovakia.²¹ Weak transmission power of radio stations located in Bratislava and Košice was defined as the main reason that almost whole of the Central and Southern Slovakia was exposed to radio programs from Budapest. They argued that Hungarian propaganda was unacceptably compromising sovereignty of Czechoslovakia and negatively influencing attitude of Hungarian minority members toward the Republic.²²

¹⁹ The Radijournal Bratislava initiated first program in August 1926. In April 1927 started regular broadcasting in Košice.

²⁰ *Robotnícke noviny* criticized situation in Slovakia in regard to radio broadcast and content of programs of the Radijournal: „Today is expected start of operation of gigantic radio station in Hungary, which via fascist-irredentistic false propaganda, aimed against Czechoslovakia, will cover the whole our territory... Workers and progressively oriented population of Slovakia must not passively accept misuse and negligence of Bratislava radio station.” Odbočka Radijournalu v Bratislave, ochrankyňou reakcie? In: *Robotnícke noviny*, 23 May 1935, vol. XVII, no. 122, p. 2.

²¹ According to A. Hlinka and M. Rázus “Hungarian radio stations and radio transmitters in general are technically in comparison to Slovak stations equipped superbly... Budapest is broadcasting daily with power of 120 kw... Slovakia is drown in this flood of Hungarian broadcasting... We are asking Minister of Posts and Telegraphs to build a real Slovak station, which would be in language and spirit Slovak.” Poslanecká sněmovna N. S. – 1934. III. volební období. 10. Zasedání. Interpelácia A. Hlinku, M. Rázusa a druhov ministromi post a telegramov pre slovenský rozhlas. V Prahe, dňa 6. marca 1934.

²² *Slovenský východ*, wrote: „The Budapest Radio can't be to us Slovaks indifferent, because we must take to consideration that inhabitants of the whole Central and Southern Slovakia are affected by relatively weak power of Bratislava a Košice radio stations and therefore tempted to listening Budapest Radio Station, which is stronger than all Slovak radio stations.” Maďarská rozhlasová propaganda proti ČSR. In: *Slovenský východ*, 18 May 1935, vol. XVII, no. 122, p. 2.

Worsening political situation led to increase of intensification of radio propaganda and use of radio in facilitating security tasks. On May 2, 1935, the Central Gendarmerie issued instructions for all units that they must be equipped with radios capable of receiving instructions broadcasted by central state institutions. At the same time all gendarmeries were obliged to inform the central authority about events, which in their judgement were necessary to be reported. Besides information which were broadcasted in a simple language, also secret reports were transmitted.²³ Similarly, the Ministry of Interior instructed all security authorities to report information, which in their judgement can be inimical to security of state.²⁴

Foreign radio broadcasting classified by state agencies as dangerous, led Czechoslovak ministries to establish an institution, monitoring Hungarian, German and Polish short-wave radio stations. Monitoring centre was established at the Police Directory in Prague. Decision was made after joint consent of the Ministry of Defense, the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Posts and Telegraphs on May 6, 1936. The aim of monitoring was to record all speeches and hostile political programs and attacks against CSR in general.

Monitoring agency should record speeches made by leading political representatives of Hungary, Germany and Poland. Attention had also been given to Hungarian and German “patriotic” music programs containing texts which could be perceived as hostile to CSR. The Police Department in Prague was responsible to make sure that monitoring personnel will be absolutely reliable.²⁵

In response to constant complains about insufficient broadcasting power of Slovak radio stations, state authorities finally decided to build a new radio transmitter not far from Banská Bystrica, located on hill of Laskomer. Unlike radio stations in Bratislava and Košice, radio Banská Bystrica was not creating its own programs, but should serve as transmitter of programs produced in Bratislava and Košice. Transmitter, named in honor of President T. G. Masaryk, was designed to broadcast in range of 765 meters, which was suitable for mountainous terrain in the Central Slovakia.

A large segment of Czechoslovak political representation, including Prime Minister Milan Hodža, attended opening ceremony on May 24, 1936.²⁶ According to periodical *České Slovo*, construction of radio station

²³ SA Košice, b.o. Rožňava, f. DO Rožňava, b. 17, no. 27.632/1935/13. *Radio broadcasting for security service purposes.*

²⁴ Ibid, b. 17, no. B-2163-26/4. *Radio broadcasting for security service purposes.*

²⁵ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 582, no. B-2162-5/11-36. *Radio listening service.*

²⁶ Banskobystrická vysielačka. In: *Slovenský východ*, 16 May 1935, vol. XVIII, no. 115, p. 2.

at Laskomer was a significant step in enhancement of quality radio broadcast in Slovakia, mainly in central part of country.²⁷ *České Slovo* emphasized significance of newly built transmitter not only as provider of news, culture and educational programs, but also as “*tool of reinforcement of state idea and Czechoslovak unity*”.²⁸

As a reaction to increasing political tensions, The Presidium of the Provincial Office dispatched a circular letter to district offices and to the Police Department in Bratislava in which informed about Hungarian illegal short waves radios operating on Slovak territory. Allegedly, these radios were situated primarily in vicinity of airports and could be activated in case of conflict between Czechoslovakia and Hungary. State agencies were obliged to report existence of any illegal shortwave radio.²⁹ According to *České Slovo*, duty of “Radio-electric Control Service” was to register legal radio amateurs and control content of their broadcasts. Even more important task was search for illegal radio stations, which could spread anti-state propaganda or disclose secret information.³⁰

Significance of radio as a propaganda tool was utilized by Czech and Slovak political representatives who in their radio speeches exhorted public to disregard worries in face of increasing tensions during year 1938. The main goal of numerous radio addresses, made namely by the President E. Beneš and the Prime Minister M. Hodža, was to instill an atmosphere of security and deepen conviction that the Republic will overcome hostile intentions of neighbouring states. Frequently were made assurances that pressing problem of ethnic minorities, primarily Germans and Hungarians, will by peacefully solved. In his radio speech broadcasted on March 29, 1938, devoted to the question of status of minorities, Hodža declared that this is problem, which would be solved to satisfaction of minorities.³¹

Invasion of Austria by the German Army in March 1938 was perceived as unexpected and shocking. In reaction to German attack, Hodža, rather overly optimistically, argued that as a result of firm stance of public, the position of CSR is better than before.³² Radio speech uttered by

²⁷ The Administration of Posts admitted that „*To enable radio program to be accessible to broadest public possessing even weak ratio receivers, it was no other solution then to construct a new transmitter.*” Jaký je význam rozhlasového vysílače v Banské Bystrici. In: *České Slovo*, 5 May 1936, vol. XXVIII, no. 122, p. 2.

²⁸ Ibid.

²⁹ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 583, no. 20000/1937. *Secret transmitters in Slovakia.*

³⁰ Naše rozhlasová propaganda. In: *České Slovo*, 21 March 1937, vol. XXIX, no. 69, p. 3.

³¹ Dr. Milan Hodža o naší menšinové politice. Bude uzákoněn soubor menšinových opatření. In: *Národní listy*, 29 March 1938, vol. 78, no. 87, p. 1.

³² Prejav dra. Hodžu – Kľud občianstva nám pomohol v cudzine. Sme silnejší ako kedysi. In: *A-Zet*, 29 March 1938, vol. II, no. 101, p. 1.

the Prime Minister on September 28, 1938, was positively greeted by a majority of political representation of the Republic. Similarly, Czech and Slovak press reacted approvingly, especially periodicals supporting coalition of ruling political parties. However, opposition daily *Slovák* criticized Hodža's allegedly "exceedingly optimistic attitude" in face of growing danger from Nazi Germany.³³

Significant political event, enacted during summer months, were municipal election. Worries of state authorities that voting will slide into violence, did not materialized. Electoral process went peacefully. Relieved, government representatives on May 25, 1938, in radio broadcast expressed gratitude to citizens of the Republic for peaceful and dignified course of elections.³⁴

However, tensions resulting from aggressive campaign of Germany against Czechoslovakia during summer months of 1938 intensified. With aim to ease tense relations with Germany, on September 11, 1938, the President Beneš in radio speech reassured public that relation with Germany will be successfully managed.³⁵ President expressed conviction that crisis is not unmanageable and in the end a solution will be found.³⁶ However, in light of real situation President's words were more wishful than a reflection of reality. After Hitler's speech at Nuremberg Congress on September 12, violence erupted among Sudeten Germans, which resulted in loss of lives. Disturbances indicated that German minority members are obedient tool of Hitler's plans to carry out violent aggression against Czechoslovakia. Despite of violent outburst of German minority members, in radio speech on September 18, Hodža emphasized determination of Czechoslovak government to preserve peace.³⁷

With aim to prevent possible panic which could be caused by hostile radio broadcasts from abroad, the Ministry of Interior issued a secret directive to the Directory of Posts and Telegraphs ordering that all owners of radios must hand over these devices to post, telegraph or telephone offices. Reliable personnel should be selected to protect security of stored devices.³⁸

³³ Vláda sa nedala poučiť. In: *Slovák*, 30 March 1938, vol. XX, no. 74, p. 3.

³⁴ Vláda ďakuje občianstvu štátu. In: *Robotnícke noviny*, 25 May 1938, vol. 35, no. 119, p. 1.

³⁵ Prezident republiky vyzýva k pokoju a jednote. In: *Robotnícke noviny*, 11 September 1938, vol. 35, no. 206, p. 1.

³⁶ Prezident republiky národom republiky. In: *Slovenský denník*, 11 September 1938, vol. XXI, no. 210, p. 2.

³⁷ Milan Hodža jménem ústavních činitelů a celého národa. Plebiscit v Československu nepřijatelný. In: *Domovina*, 19 September 1938, vol. XXIV, no. 218, p. 1.

³⁸ SNA Bratislava, f. PD Bratislava, b. 583, no. 18.692/1938. *Measures regarding restrictions in the field of radioelectric devices.*

To dispel tension that had risen after disturbances in Sudetenland, Hodža in his speech broadcasted on September 18, assured public that government had no other option than suppress violent uprising committed by radical segment of German minority and restored peace and security in the Republic. According to the Prime Minister "*Today it is possible to say, that Czechoslovakia fulfilled all tasks needed to assure security of citizens. It is now responsibility of all others to do the same.*"³⁹

Feeble resistance of British and French governments against Germany's intention to annex Sudeten territory, increased worries that territorial integrity of the Republic is seriously threatened. To dispel unsubstantiated hearsays which could become source of panic, the Czechoslovak Radio on September 19, in a special broadcast, denied any concrete results of British – French conference enacted to solve German – Czechoslovak crisis.⁴⁰

However, a hope that worst development of situation can be averted was futile. Czechoslovak government succumbed to Anglo-French demands to fulfil German territorial demands on September 21. Diplomatic representatives of French and British government submitted demarche to the President of the Republic in which it was declared that territories occupied by a majority of members of German majority must be transferred to Germany. In case of refusal, both diplomats stated that Czechoslovakia can't rely on their help and will face Germany alone.⁴¹

Acceptance of request led to momentous change in Czechoslovak political situation. On September 22, 1938, the Czechoslovak Radio announced demission of existing government and establishment of "government of national concentration".⁴² The President summoned representatives of political parties and in agreement with them appointed the Army General Jan Syrový as the head of the new government.⁴³

³⁹ Predseda vlády Dr. Milan Hodža – Bud'me svorní ve chvíli nejtežší skoušky. In: *Pražské noviny*, 20 September 1938, vol. 259, no. 216, p. 1.

⁴⁰ Vláda volá k občanům republiky: Vyčkejte v klidu a plném sebevědomí. In: *Pražské noviny*, 20 September 1938, vol. 259, no. 216, p. 1.

⁴¹ Československá vláda přijala anglo-francouzský plán. In: *Národní politika*, 22 September 1938, vol. LVI, no. 261, p. 1.

⁴² „Government of the Republic, burdened by stern demand surrender to dictate of the Western Powers, decided to submit... The new Government will be composed of all segments of state forming public including representatives of the Army, because task of today is to work in disciplined manner in absolute unity of all segments of public and military administration.“ Hodžova vláda podala demisiu. In: *Slovenský denník*, 23 September 1938, vol. XXI, no. 220, p. 1.

⁴³ Generál Syrový v čele nové vlády. In: *České slovo*, 23 September 1938, vol. XXX, no. 238, II iss., p. 3.

E. Beneš exhorted public to preserve order and not trust to false rumours.⁴⁴ According to the President, it was important to uphold equanimity and above all unity of all citizens in the situation at that time.⁴⁵

Also, in Slovakia prominent political representatives in radio speech broadcasted on 24 September, 1938, exhorted public to preserve calm and trust to government. There was an accent on necessity to uphold unity of Czechs and Slovaks and unfaltering loyalty to the Republic.⁴⁶

British Prime Minister in his pronouncement expressed hope that agreement with A. Hitler will be concluded during second visit of Hitler. However, during his visit, to his surprise and anger, Hitler declared agreement dissatisfactory and submitted more stringed conditions. British Prime Minister agreed to give new demands to Czechoslovak leaders, but asserted that they will surely refuse it. As N. Chamberlain predicted, new demands were refused by Czechoslovak government. To confirm decision to resist, on September 23, at 23.30 p.m., radio announced general mobilization. Course of mobilization was by all periodicals depicted as flawless.⁴⁷ Also Great Britain and France displayed determination to resist Germany.

Facing war against united allies, German dictator resorted to negotiation. He invited representatives of Great Britain, France and Italy to Germany to conclude a final solution of Sudeten territory status. Negotiations commenced on September 29, shortly after noon.⁴⁸ Italian Dictator Benito Mussolini formally guided conference, but acted strictly according to Hitler's instructions.⁴⁹

Disastrous dictate imposed upon the CSR, which went down in history as the Munich Agreement, initiated a chain of momentous changes

⁴⁴ Rozhlasový projev presidenta republiky dr. Beneše „Šetříme sil, budeme je potřebovat“. In: *České slovo*, 23 September 1938, vol. XXX, no. 238, II issue, p. 1.

⁴⁵ E. Beneš expressed his trust in solidity of citizenry and announced that he has his plan: „*I am saying again: I see situation clearly and I have my plan. And I have trust in our people, in our nation and state*“. We must preserve calmness, judiciousness and unity. In: *Národní listy*, 23 September 1938, vol. 78, no. 261, p. 3.

⁴⁶ Speaking for Slovak branch of the Republican Party Ján Ursíny declared: „*In these fateful moments all Slovaks and all Czechs aware of gravity of situation, should stay at their places and do not let themselves carry to any acts, detrimental to the State and Nation...We need firm nerves, have full trust to our President, Government and Army and appointed authorities*“. In same sense spoke Martin Mičura, a chairman of Slovak section of the Czechoslovak People's Party, Ján Bečko for the Social Democratic Party, Ján Paulíny Tóth for the Slovak National Party and Milan Sidor for the Hlinka's Slovak Peoples Party. *Prejavy slovenských politikov v rozhlase*. In: *Slovenský denník*, 25 September 1938, vol. XXI, no. 220, p. 3.

⁴⁷ For example: Mobilisace naší armády výrazem nadšeného odhodlání národa. In: *Národní politika*, 25 September 1938, vol. VVI, no. 264, p. 1.

⁴⁸ Čtyři velmoci se radí v Mnichově. In: *Venkov*, 30 September 1938, vol. XXXIII, no. 229, p. 1.

⁴⁹ Oznámenie z konferencie v Mníchove: Mier – dohodnutý! In: *Slovenská politika*, 10 October 1938, vol. XIX, no. 223, p. 1.

leading to dismemberment of the Republic. Further blow to political establishment of CSR was resignation of President E. Beneš.⁵⁰

During the meeting of Slovak political parties convened on October 7 to Žilina, Hlinka's Slovak Peoples Party (HSPP) coerced Slovak political subjects, with exception of communists and social democrats, to fuse with HSPP. This was an end of political plurality in Slovakia. Slovak leading politicians naively supposed that they will be spared of loss of territory. However, on November 2, 1938, they realized that Slovakia was only a pawn in geopolitical chessboard of Hitler and Mussolini. In Vienna, German Minister of Foreign Affairs Joachim von Ribbentrop and Italian Minister of Foreign Affairs Galeazzo Ciano decided that the Southern Slovakia inhabited predominantly by ethnic Hungarians would be annexed by Hungary. It was sad duty of Prime Minister of Slovak Government Jozef Tiso to announce this decision, which became known as the Vienna Award in radio broadcast on November 4, 1938.⁵¹ As the Vienna Award documented, Slovakia, though formally independent, fully depended on decision of A. Hitler and it became a vassal state of Nazi Germany in reality.

Zhrnutie

K problematike zápasu Československého rozhlasu s maďarskou a nemeckou propagandou

V druhej dekáde 20. storočia sa začal postupne uplatňovať nový technický vynález – rádio, ktoré v rastúcej miere začalo ovplyvňovať všetky sféry spoločenského života. V rozmedzí jedného decénia sa z takmer neznámeho prístroja vo vlastníctve len niekoľko desiatok osôb rádio stalo nástrojom, ktorý zmenil charakter a dosah informácií zábavných programov a v neposlednom rade aj politickej propagandy. Vzhľadom na nebezpečenstvo hroziace Československu v závere 30. rokov 20. storočia zo strany Maďarska a Nemecka, primárnym cieľom článku je poukázať na pomerne málo známy význam rádio-propagandy a jej úlohy v zápase Československej republiky proti externému ohrozeniu.

⁵⁰ On October 6, 1938, in evening radio speech chairman of the Government Ján Syrový announced resignation of President E. Beneš. Prezident Republiky, Dr. E. Beneš odstúpil. In: *Robotnícke noviny*, 7 October 1938, vol. 35, no. 227, p. 1.

⁵¹ Ministerský predseda dr. Jozef Tiso: Stali sme sa obeťou nespravodlivosti. In: *Slovenský A-zet*, 4 November 1938, vol. II, no. 260, p. 1.

Československo-sovětská hospodářská spolupráce v období Gottwaldovy éry

ONDŘEJ FIŠER

*Department of General History, Faculty of Arts,
University of Geneva*

Czechoslovak-Soviet Economic Cooperation in the Gottwald era

Abstract: Czechoslovak-Soviet economic cooperation in the years 1948-1953 is hitherto a rather marginalized facet of contemporary historiography. The limited secondary literature on this topic, especially from Czechoslovak economists and historians, published both during the communist regime and after the Velvet Revolution, is characterized by a rather strong pro/anti-communist bias limiting its objective insight into the various technical aspects of intra-bloc cooperation. The major aim of this study is therefore to use the newly accessible fonds of the Czech National Archives at Chodov and the Archives of the Czech Ministry of Foreign Affairs at Czernin Palace to construct a more holistic portrayal of Czechoslovak cooperation with the Soviet Union, its largest trading partner. The hypothesis is that although under the influence of the authoritarian regimes of Stalin and Gottwald, trade relations between the two countries were rather politicized at the turn of the 1940s and 1950s, they were nevertheless to some extent guided by the practical needs of the national economies. It was the clash between political and economic reasoning and the quest of the communist leadership of both states to achieve their mutual equilibrium that was characteristic of the Gottwald era. The present work also seeks to highlight the crucial role of the Third Republic (1945-1948) in the economic integration of Czechoslovakia into the Eastern Bloc. Specific space is then devoted to the negotiation processes of individual trade agreements, their content and their impact on the development of the Czechoslovak economy.

Keywords: Klement Gottwald, Anastas Mikoyan, Mikhail Menshikov, Czechoslovakia, Soviet Union, economic cooperation, trade, trade agreement, foreign trade, intra-bloc cooperation, CMEA.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.38-51>

Ucelená analýza hospodářských dějin Československa období Gottwaldovy éry (1948-1953) by neměla vynechat ani otázku československo-sovětské ekonomické spolupráce. Sovětský svaz soustředil většinu ekonomického potenciálu Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) a vyprofiloval se v monopolního dodavatele mnoha specifických technologií, polotovarů a surovin. Navíc už na počátku 50. let čítala spotřebitelská základna SSSR na 180 milionů obyvatel a byla tak

zdaleka největší mezi státy RVHP. Díky tomu nabízela odbyt i pro méně konkurenceschopné výrobky československého průmyslu. Gottwaldova éra proto byla charakterizována procesem rozsáhlé transformace a urychlené intenzifikace československo-sovětského obchodu, který byl v hrubých rysech završen v roce 1953. Počátky tohoto procesu je však třeba datovat již do období třetí republiky, kdy se sovětská ekonomika, zejména po odmítnutí účasti na Marshallově plánu, stala hlavní československou oporou při překonávání poválečné hospodářské deprese. Eskalace studené války a zavedení západních embarg pak v následujících letech podpořily trend dynamického rozvoje československo-sovětské obchodní výměny. V důsledku toho dosáhl její podíl na celkovém objemu československého zahraničního obchodu v roce 1950 okolo 25 % a o tři roky později se dokonce vyšplhal na úroveň 33 %.¹

Nerovné partnerství

Jak však ukazují archivy československého Ministerstva dopravy, vysoká dynamika růstu československo-sovětské zbožíové výměny v období Gottwaldovy éry byla doprovázena řadou negativních jevů zpomalujících rozvoj československého hospodářství. Sovětské vedení, reprezentované Michailem Menšikovem, Michailem Lošakovem a Anastázem Mikojanem, prosazovalo model, podle kterého měly do SSSR směřovat pouze takové obchodní požadavky, které nebylo možné uspokojit z jiných vnitroblokových zdrojů. Sovětská obchodní asistence měla být poskytována pouze v případech nezbytně nutných pro udržení vnitroblokové politicko-ideologické soudržnosti a hospodářské stability.² Na druhou stranu vedení KSČ považovalo sovětský trh za strategického dodavatele široké palety zboží a plnění vzájemných obchodních dohod za svou politicko-ekonomickou prioritu. Snaha o sto procentní uspokojení sovětských dovozních potřeb vycházela z nutnosti udržovat dobré politické vztahy s vedením Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) a z vysoké závislosti československé ekonomiky na sovětských protidodávkách. V tomto ohledu mezi oběma partnery vznikl určitý nepoměr v přístupu k uspokojování vzájemných potřeb, který znevýhodňoval československé hospodářství.

¹ *Czechoslovakia, Integrating into Global Economy: a Transition Strategy*. Washington D.C. : World Bank, 1992, pp. 5-6, 99; *Statistická ročenka ČSFR*. Praha : Státní nakladatelství technické literatury, 1990, s. 35, 463-468; *Statistická ročenka ČSFR*. Praha : Státní nakladatelství technické literatury, 1992, s. 476; *Statistická ročenka republiky Československé 1950-1953*. Praha: Orbis, 1950-1953.

² Národní archiv (dále NA), pomůcka 1286/01, fond (f.) 862, inventární č. (inv. č.) 466, archivní jednotka (a.j.) 4827-5494, karton (k.) 128, Dovoz investic z SSSR v r. 1950.

Vývoj československo-sovětského zahraničního obchodu v období Gottwaldovy éry měl významný vliv jak na utváření československé domácí ekonomiky, tak na skladbu jejích obchodních vazeb s ostatními státy RVHP. Dalekosáhlá restrukturalizace československého hospodářství založená na rozvoji těžkého průmyslu byla totiž do značné míry důsledkem sovětských požadavků na československý export. Zatímco československá obchodní delegace nabízela v letech 1948-1950 zejména vývoz výrobků přesného strojírenství, obráběcích strojů a dalšího zboží s vysokou přidanou hodnotou, sovětsští dovozci požadovali spíše výrobky těžkého strojírenství, zbraně, uran a specifická zařízení, pro jejichž výrobu československé podniky neměly potřebný fyzický kapitál a know-how.³ Jaromír Dolanský, Viliam Široký, Antonín Gregor, Augustin Kliment a další klíčoví členové československé obchodní delegace v Moskvě po vytrvalých nátlacích představitelům KSSS v mnoha bodech ustoupili a přijali sovětské obchodní požadavky. To vedlo k rozsáhlé přestavbě československých podniků a k výstavbě nových závodů na zpracování hliníku, železné rudy, oceli, chemikálií a dalších výrobků.

Transformace československé výrobní základny a zahraničního obchodu byla z velké části řízena prostřednictvím Byra RVHP, které bylo pod kontrolou KSSS.⁴ Vedle Byra mělo zásadní vliv na rozvoj československé zbožíové výměny s oběma stranami železné opony také sovětské Ministerstvo zahraničního obchodu (Vněštorg). Jeho ministr Anastáz Mikojan na přelomu 40. a 50. let kritizoval vedení KSČ za nedostatečné úsilí ve zvyšování obchodu se členy RVHP. Podle Mikojana byl argument Hospodářské rady Ústředního výboru KSČ o potřebě udržet určité meziblokové toky zboží neopodstatněný. Domníval se, že Československo by mělo omezit dovoz veškerých nestrategických a substitovatelných surovin ze Západu a zaměřit se na rozvoj průmyslu nezávislého na kapitalistických trzích.⁵ Zprávy prezentované v rámci československého Státního úřadu plánovacího uvádějí, že Mikojanovy výroky donutily československou vládu k omezení dovozu západního kaučuku, vlny nebo mědi a k vybudování domácích kapacit pro výrobu alternativních materiálů.⁶ Kaplan navíc ukazuje, že Mikojanův tlak na posílení provýchodního kurzu československého zahraničního obchodu byl pozorovatelný i v jím řízeném Byru RVHP, podle jehož poradců mělo

³ KAPLAN, Karel: *Československo v RVHP 1949-1956*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1995, s. 85-89.

⁴ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 107.

⁵ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 113.

⁶ NA, Archiv Ministerstva národohospodářského plánování (dále Archiv MNP), f. VM SÚP, zpráva o rozšíření obchodu ČSR s členy RVHP, 20. 11. 1950.

Československo usilovat zejména o nezávislost na dovozu západních neželezných kovů.⁷

Představitelé československého Ministerstva zahraničního obchodu Antonín Gregor a Richard Dvořák však nebyli schopni sovětskou vizi plně realizovat. Vynucená transformace československé ekonomiky vyvolávala značnou nerovnováhu v platební bilanci a ohrožovala plnění československých obchodních závazků vůči SSSR a ostatním členům RVHP. Proto nový sovětský ministr zahraničního obchodu Michail Menšikov a další představitelé tohoto rezortu, jako Michail Lošakov, začali měnit svůj dosavadní ostře protizápadní kurz a přistoupili na omezené zachování československého meziblokového obchodu. Například na podzim roku 1950, během jednání o dlouhodobé československo-sovětské obchodní dohodě, doporučil Lošakov, aby Československo dováželo nedostatkovou rudu ze Švédska.⁸ Sovětská obchodní delegace byla dokonce překvapena malým rozsahem plánovaného dovozu strojírenských výrobků z kapitalistických zemí a tvrdila, že Vněštorg se snaží tento zdroj konkurenceschopného kapitálu využít ve větší míře. Podobné názory jako Lošakov zastával i Menšikov, který tvrdil, že československé potřeby nerostných surovin a potravin, které nemohl uspokojit Vněštorg, lze zabezpečit rozvojem obchodu se Západním Německem. Dokonce i Mikojan, který patřil k hlavním odpůrcům československé meziblokové spolupráce, na přelomu 40. a 50. let naléhal na československé podniky zahraničního obchodu, aby své potřeby textilních vláken uspokojovaly dovozem vlny ze Západu.⁹

Tyto nálezy poukazují na několik zásadních souvislostí. Na jednu stranu odhalují klíčový vliv vedení KSSS na transformaci československého hospodářství a na osvojení provýchodního kurzu československého zahraničního obchodu. Na druhou stranu ovšem jasně ukazují, že stalinistická vize absolutní autarkie na západních trzích musela ve vybraných případech ustoupit praktickým potřebám československé ekonomiky.

Vývojové fáze

Analýza jednotlivých vývojových fází československo-sovětských obchodních vztahů poskytuje dodatečný vhled do procesu formování sovětského vlivu na vývoj československého hospodářství. Na počátku Gottwaldovy éry se československo-sovětský obchod řídil pětiletou obchodní dohodou, kterou v prosinci roku 1947 podepsal československý

⁷ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 98, 157; NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 178.

⁸ NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 1089, porada na Vněštorgu 12. 10. 1950.

⁹ Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dále Archiv MZV), 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11.

ministr zahraničního obchodu Hubert Ripka. Na základě této dohody měly dodávky mezi oběma ekonomikami činit zhruba 5 miliard Kčs ročně, což z ní v té době činilo největší plánovanou transakci v historii Československé republiky. Ripka byl v této souvislosti také jedním z prvních iniciátorů československé adaptace na sovětský systém ekonomického plánování, což poukazuje na skutečnost, že proces reorientace československého hospodářství na SSSR začal již v období třetí republiky.¹⁰ Tato zjištění tak zpochybňují Metcalfův přístup, který se omezuje na akcentaci poúnorových událostí, a na druhé straně podporují Průchovu teorii o klíčivosti vývoje v období třetí republiky.¹¹ Objemná československo-sovětská dlouhodobá obchodní dohoda z roku 1947 se ukázala jako stěžejní pro rozvoj válkou poškozeného československého hospodářství. V rámci dohody se totiž Sovětský svaz zavázal poskytnout půjčky, které pomohly překlenout kritický stav po neúrodném létě roku 1947. Ještě toho roku byla poskytnuta první půjčka ve výši 1 150 milionů korun a v následujícím roce další v celkové výši 25 milionů dolarů. Tyto půjčky umožnily mimo jiné realizaci dodávek sovětského obilí navzdory tehdy probíhajícímu hladomoru na Ukrajině.¹²

K dalšímu rozvoji vzájemného obchodu došlo v následujícím roce, a to jak v reakci na rychle postupující stalinizaci Zápotockého vlády, tak v důsledku zhoršující se obchodní bilance s kapitalistickými státy. V návaznosti na tyto dvě vývojové linky se pak Stalin a Molotov zavázali zvýšit sovětské dodávky obilí, železné rudy, ropy, valivých ložisek a investičních celků.¹³ KSSS vedení rovněž přislíbilo dodatečné dodávky neželezných kovů v takovém množství, které bude nezbytné pro splnění československého vývozního plánu do SSSR. Rozvoji vzájemného obchodu v lehkém průmyslu tehdy výrazně napomáhala úzká spolupráce Československé a Sovětské obchodní komory, která v roce 1948 vyústila v uspořádání Československé výstavy spotřebního zboží v Moskvě.¹⁴

Plnění obchodních dohod z let 1947-1948 však začalo znatelně váznout již v roce 1949. Československé podniky vyvážející do SSSR si stěžovaly, že dodací lhůty stanovené v období třetí republiky neodpovídají nové ekonomické realitě, v níž byl výrazně narušen dodavatelský řetězec výrobních vstupů. Neschopnost československých dodavatelů dostát

¹⁰ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11; KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 26.

¹¹ PRŮCHA, Václav: *Hospodářské dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*. Brno : Doplněk, 2009, s. 174-189; METCALF, Lee Kendall: The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s. In: *Europe-Asia Studies*. vol. 45, is. 6, 1993, pp. 1071-1090. <https://doi.org/10.1080/09668139308412141>

¹² PRŮCHA, V.: *Hospodářské dějiny Československa 1918-1992, 2. díl, období 1945-1992*, s. 246.

¹³ NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, viz například a.j. 31 a 71.

¹⁴ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11.

svým závazkům pak zvedla vlnu protestů i ze strany sovětských dovozců, včetně Technoimportu. Neplnění československého obchodního plánu se neobešlo bez následné dlouhodobé ekonomické nerovnováhy, finančních sankcí a perzekucí.¹⁵

Vyjednávání nových obchodních kontingentů pro rok 1950 bylo proto poměrně složité. Kromě toho sovětské vedení nemělo přesnou představu o svých obchodních možnostech a potřebách, a tak nebylo schopno dodat požadované podklady pro jednání. To Gregorovi a Dolanskému ztěžovalo sestavení vyváženého plánu zahraničního obchodu. Českoslovenští vyjednavací museli navíc čelit klesající ochotě Vněštorgu dovážet výrobky lehkého průmyslu, které se sovětské hospodářství snažilo nahradit domácí výrobou. Sovětská strana se rovněž dlouho zdráhala vyhovět československým požadavkům na dovoz potravin, nerostných surovin a textilních plodin.¹⁶ V důsledku těchto značně rozdílných představ obou stran byly jednoleté obchodní kontingenty na rok 1950 podepsány až na jaře tohoto roku. Podle nich mělo Československo vyvézt do SSSR především důlní a hutní zařízení, válcované materiály, stroje a v omezeném množství výrobky zemědělského a spotřebního sektoru. Sovětský svaz pak vyvážel zejména investiční celky, suroviny a těžké stroje, které měly nadále posílit československou nezávislost na dovozu z kapitalistických zemí.

Dlouhodobá obchodní dohoda na roky 1951-1955

Jak již bylo naznačeno, ochota Mikojana, Menšikova a dalších reprezentantů sovětského zahraničního obchodu uspokojovat veškeré československé dovozní požadavky postupem času klesala. V létě 1950 zahájila Hospodářská rada ÚV KSČ práce na přípravě nové pětileté obchodní dohody se SSSR na léta 1951-1955. Dlouhodobý charakter této dohody spolu s probíhající těžkopádnou transformací československé ekonomiky a zhoršující se vnitroblokovou hospodářskou situací značně komplikoval proces jejího sjednávání. Navíc se představy československé vlády o exportních možnostech sovětského hospodářství výrazně lišily od sovětské vize vnitroblokové spolupráce.¹⁷

Kaplan uvádí, že vysoká autorita KSSS a loajalita československého stalinistického vedení nejenže přiměla československé vyjednavče k příslibu splnění většiny sovětských importních požadavků, ale vzhledem k neústupným postojům Menšikova je také donutila výrazně snížit své vlastní požadavky na dovoz investičních celků, zejména v důlním a hutním

¹⁵ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27.

¹⁶ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 75.

¹⁷ NA, f. ÚPV, k. 1, složka protokol Rajchlová, Návrh programu jednání smíšené čsl.-sovětské komise u prvního náměstka předsedy vlády Dolanského; NA, f. ÚPV, k. 7, a.j. 1422/58.

průmyslu, a to přibližně o 50-80 %.¹⁸ Podobná situace byla pozorovatelná i v sovětských dodávkách nerostných surovin, kde Lošakov a Menšikov zpočátku neústupně slibovali uspokojení pouze 60 % československých požadavků. Závažnost situace československého zahraničního obchodu se plně projevila po urgencích ministra průmyslu Augustina Klimenta o nezbytné zvýšení dovozu barevných kovů, které se nesetkaly s Menšikovovým pochopením. Představitel sovětského Vněštorgu pouze doporučil nepokryté potřeby kompenzovat zvýšením domácí těžby a dovozu ze Západu. Jeho postoje vedly ke stížnostem Širokého, který tvrdil, že neví, jak dále v obchodních jednáních postupovat, neboť záměrem Ústředního výboru KSČ bylo omezit nákupy ze Západu na absolutní minimum, což se nyní zdálo nemožné. Situace na podzim roku 1950 byla z důvodu propastnosti československých a sovětských obchodních představ kritická. Zatímco československá delegace požadovala do konce první poloviny 50. let dovést 5 milionů tun železné rudy, sovětský Vněštorg nabízel dodávky pouze ve výši 2 milionů tun. Nespokojenost s vývojem jednání pak vyjádřil i Antonín Gregor, který poukázal na skutečnost, že Československo zvýšilo předpokládané dodávky strojů do SSSR o 750 %, zatímco sověští představitelé byli výměnou ochotni zvýšit vývoz železné rudy pouze o 92 %. Podobná nespokojenost se týkala i československého vývozu uranu, za který nebyl Vněštorg schopen nabídnout adekvátní kompenzaci.¹⁹

Z archivů československého Státního úřadu plánovacího vyplývá, že komplikovaná jednání o dlouhodobé obchodní dohodě v druhé polovině roku 1950 uvázla na mrtvém bodě. Situace se zlepšila až koncem září 1950, kdy se Gregor, Dolanský a Široký rozhodli sepsat přímo Stalinovi adresovanou žádost o zvýšení sovětských dodávek mědi, železné rudy a dalších základních surovin. Teprve tyto urgencye přímo u Stalina vedly k určitému zvýšení sovětských dodávek. Zbytek měl být podle Lošakova pokryt dovozem ze západního bloku. Obchodní dohoda na léta 1951-1955 byla nakonec podepsána v listopadu 1950.²⁰ Československý vývoz měl dosáhnout hodnoty 62 miliard a dovoz 63 miliard Kčs. Sovětský svaz se zavázal dodávat především potraviny, zemědělské a těžké stroje, investiční celky, chemikálie, suroviny a dopravní prostředky. Československo se pak mělo stát dodavatelem výrobků těžkého strojírenství, zařízení pro hutní, stavební, ropný a chemický průmysl, motorů, generátorů a různých kovacích a lisovacích technologií. Jednou z klíčových obchodních položek mezi oběma partnery se staly zbraně a vojenská technika. Sovětský svaz dodával jak materiál a průmyslové licence

¹⁸ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 75-103.

¹⁹ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 93-95.

²⁰ NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 1129, zprávy o stavu jednání o dohodě mezi ČSR a SSSR.

pro jejich výrobu, tak i hotové výrobky. S pomocí sovětského know-how pak vyráběly Zbrojovka Brno, Závody V. I. Lenina a ČKD širokou škálu střelných zbraní, vojenských vozidel a jiné špičkové vojenské techniky, která představovala jeden z hlavních vývozních artiklů do SSSR.²¹

Význam československo-sovětské dlouhodobé obchodní dohody z roku 1950 je v sekundární literatuře často podceňován. Archivy Závodů těžkého strojírenství totiž naznačují, že uzavření dohody mělo dalekosáhlé dopady na rozvoj československého hospodářství, jelikož vedlo k hluboké restrukturalizaci průmyslu a k urychlení jeho integrace do východního bloku na úkor meziblokové spolupráce. Aby bylo možné dostat novým obchodním závazkům, byly nutné investice v řádech milionů Kčs do výstavby řady továren, včetně nové hliníkárný, závodu na zpracování niklové rudy a závodu na výrobu syntetického kaučuku. Kromě toho bylo třeba rozšířit těžbu uhlí a rud či výrobu vozidel, zbraní a těžkých strojů.

Na druhou stranu obchodní dohoda z roku 1950 nabízela také řadu nesporných výhod. I přes sníženou ochotu KSSS plnit veškeré obchodní požadavky Gregorova ministerstva představoval Sovětský svaz nadále jeden z největších světových trhů, kam bylo možné vyvážet velké množství československého zboží strojírenského a spotřebního průmyslu. Pro Československo byla výhodná i skladba vzájemného obchodu, protože v jeho exportním portfoliu byl značný podíl zboží s přidanou hodnotou.²² Sovětské suroviny byly navíc Československu dodávány za výhodné ceny, které byly často nižší než ty na světovém trhu.²³ Podle novinových článků z období Gottwaldovy éry zaplatilo československé Ministerstvo zahraničního obchodu Sovětskému svazu za 20 nejdůležitějších obchodních položek celkem 7 milionů Kčs. Podle tehdejších propočtů by na obdobný dovoz z kapitalistických zemí musela být vynaložena částka až 11 milionů Kčs. Podobné odhady uvádí i Montias, podle něhož v letech 1951-1953 zaplatili českoslovenští dovozci za sovětské suroviny jen asi 2/3 světových tržních cen.²⁴ To bylo částečně umožněno jak zavedením subvencí, tak cenového stropu na sovětské výrobky, který zabraňoval spekulativním výkyvům sazeb.²⁵ Navíc v rámci československo-sovětské obchodní dohody byl tržní deficit kryt půjčkami s průměrnou úrokovou sazbou 2 %, zatímco na západních trzích by československá vláda musela

²¹ PRŮCHA, V.: *Hospodářské dějiny Československa 1918-1992*, 2. díl, období 1945-1992, s. 264-275; NA, Archiv MNP, f. VM SÚP, a.j. 491-1972.

²² NA, pomůcka 684, f. 949, inv. č. 38, k. 165.

²³ NA, f. MZV VA3, 1-21 h, Nedocentitelná pomoc Sovětského svazu naší výstavbě.

²⁴ MONTIAS, John Michael: *Economic Development in Communist Romania*. Cambridge, MA : The MIT Press, 1967, p. 188. <https://doi.org/10.1177/000271626837700183>

²⁵ METCALF, L. K.: *The Impact of Foreign Trade on the Czechoslovak Economic Reforms of the 1960s*, pp. 1071-1090.

podobné půjčky splácet s úrokem 8-20 %.²⁶ Tyto výhody byly čerpatelné po celé období Gottwaldovy éry, protože sovětské Ministerstvo zahraničního obchodu začalo požadovat přiblížení světovým cenovým mechanismům až ve druhé polovině 50. let.

Kromě těchto výhod bylo uzavření dlouhodobé obchodní dohody v roce 1950 pro československou ekonomiku klíčové také z důvodu snazšího přístupu k sovětské vědecko-technické asistenci, která byla automaticky zahrnována do dodávek investičních celků. Sovětské know-how bylo využito zejména při výstavbě dolů, chemických závodů, továren na zpracování kovů či strojírenských podniků a usnadnilo transformaci a následné začlenění československé ekonomiky do systému RVHP.

Překážky v rozvoji spolupráce

I přes značný potenciál československo-sovětské spolupráce je třeba přiznat, že ekonomická realita první poloviny 50. let se výrazně odchylovala od jeho optimálního využití. Jeden z hlavních problémů spočíval v tom, že dlouhodobá obchodní dohoda byla podepsána, aniž by byly vyjasněny všechny detaily vzájemných dodávek. To vedlo k situacím, kdy se při sjednávání ročních obchodních protokolů zjistilo, že výrobní podniky/podniky zahraničního obchodu nejsou schopny realizovat rámcově předjednané dodávky. Časově náročné zajišťování alternativních dodavatelů pak výrazně narušilo plnění hospodářských plánů. Příkladem jsou dodávky sovětských válcoven předjednané v dlouhodobé dohodě z roku 1950. Později, když zástupci podniků zahraničního obchodu projednávali technickou specifikaci strojů, se ukázalo, že sovětský průmysl je schopen zajistit pouze dodávky lehkých válcovacích tratí, zatímco československé podniky požadovaly vysokotonážní modely. Sověští delegáti argumentovali tím, že požadované typy byly označeny za zastaralé, a proto byly vyřazeny z výroby. Jako kompenzace bylo nabídnuto pouze poskytnutí technických výkresů a expertizy pro výstavbu vlastní československé výrobní linky na válcovací stolice s vysokou tonáží.²⁷ Tato nekonzistence a nesystematičnost mezi pětiletou obchodní dohodou a jejími ročními protokoly byla částečně způsobena absencí komunikačního propojení mezi vrcholnými představiteli československé vlády a KSČ na jedné straně a podnikovým sektorem na straně druhé.²⁸

Plnění československo-sovětské dlouhodobé obchodní dohody také ztěžovala častá zpoždění v dodávkách specifikací jednotlivých zakázek. V první polovině roku 1951 se ukázalo, že sovětské podniky zahraničního obchodu nemají vyřešeny odběratelsko-dodavatelské vztahy se

²⁶ NA, f. MZV VA3, 1-21 h.

²⁷ NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8.

²⁸ NA, pomůcka 684, f. 949, inv. č. 38, k. 165.

sovětskými zákazníky, a proto nejsou schopny poskytnout specifikace zakázek ve stanoveném termínu. Československé podniky tak nemohly zahájit výrobu, což vedlo k prodlevám v plnění obchodní dohody.²⁹ Ze zpráv československých Závodů přesného strojírenství navíc vyplývá, že specifikace objednávek, které přicházely s několikaměsíčním zpožděním, se často výrazně lišily od specifikací předjednaných v dlouhodobé obchodní dohodě.³⁰ Kromě toho si československý Státní úřad plánovací stěžoval, že specifikace ze SSSR byly zpracovávány příliš laxně, byly špatně čitelné a chyběly k nim potřebné vysvětlivky. Podobné stížnosti bylo možné identifikovat i u československých výrobních podniků. Například československý výrobce pneumatik MITAS tvrdil, že specifikace přicházející z Vněštorgu nebyly pro realizaci zakázek dostatečně srozumitelné, a navíc zdánlivě přesahovaly výrobní kapacitu společnosti.³¹

Další komplikace se týkaly častých změn v množství a specifikaci již sjednaných dodávek. Tento jev se stal častějším až v roce 1951, kdy si oba partneři plně uvědomili, že nebudou schopni plnit své přehnané závazky stanovené v ročních kontingentech. Například československé Závody přesného strojírenství byly v roce 1951 schopny dodat pouze 20 karuselů, ačkoli původní plán počítal s dodávkou o 50 % vyšší.³² Podobné snižování sjednaných množství dodávek nebo odkládání závazků na pozdější termíny bylo patrné i u dalších strojírenských a hutních podniků. Situaci nezlepšilo ani rozhodnutí upřednostnit dodávky do SSSR, ani přísné sankce, kterými vedení KSČ hrozilo ministrům průmyslu.³³ Augustin Kliment, Július Mauer, Jan Bílek, Josef Jonáš, Jozef Púčik a další ministři kontrovali již zmíněnými zpožděními v dodávkách specifikací zakázek ze strany sovětských podniků nebo složitostí přechodu na sovětské normy. Obdobné porušování předem dohodnutých množství a specifikací zboží bylo zjištěno i ze strany československých dovozců. Například československý podnik pro obchod s kovoobráběcími a tvářecími stroji Strojimport v roce 1953 předjednal nákup celkem 8 tun fréz. Nakonec však československý dovozce nasmlouval pouze 3,5 tuny zařízení, protože část strojů byla nově objednána z NDR a zbytek mohl československý průmysl vyrobit v domácích podmínkách.³⁴

Pouze malý počet soudobých historiků (Neumann, Urbánek) se zmiňuje o procesu a dopadu zavádění sovětských norem GOST (*gosudarst-*

²⁹ NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8, Memorandum, příloha 3A.

³⁰ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, Potíže při plnění sovětské dlouhodobé smlouvy, 21. 11. 1951.

³¹ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27; NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8.

³² NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, Nedodržení dodávek hydraulických lisů ZB pro SSSR, 31. 8. 1950.

³³ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 155-156.

³⁴ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, NDR, k. 22.

vennyj standart).³⁵ Jejich hypotéza o dalekosáhlých negativních důsledcích ukvapeného přechodu na sovětský model standardizace je podpořena novými archivními nálezy, které adaptují jejich teorie na prostředí jednotlivých československých podniků. Konzultované archiváře ukazují, že po podpisu dlouhodobé obchodní dohody v roce 1950 začali sovětské zákazníci požadovat od československých podniků dodávky podle sovětských norem, jejichž zavedení však vyžadovalo radikální restrukturalizaci výrobních procesů, což vedlo k potřebě dodatečného dovozu know-how a výrobních vstupů. Gregorovo/Dvořákovo ministerstvo tak bylo nuceno renegociovat smlouvy o dodávkách v rámci jednoletých obchodních protokolů, což výrazně snižovalo schopnost československého hospodářství včas plnit své vývozní závazky.³⁶

Sovětský tlak na realizaci dodávek podle norem GOST se neobešel bez protestů československých výrobců. Například Závody přesného strojírenství tvrdily, že v letech 1951 a 1952 nebudou schopny dodávat karusely odpovídající GOST normám bez výrazné dodatečné sovětské pomoci. Ta se však v požadovaném rozsahu nedostavila, a Československý výrobce tak byl nucen objednat specifické díly pro karusely přímo ze SSSR, protože jednotliví pracovníci neměli dostatečné zkušenosti s jejich výrobou podle sovětských norem.³⁷ Řada dalších podniků pak při zavádění sovětských standardů do výroby selhala kompletně a zahájila jednání o možnosti nahradit normy GOST normami československými. Kromě toho se mnozí českoslovenští výrobci snažili provést určité změny ve specifikacích/normách dodávaných sovětskou stranou tak, aby lépe odpovídaly výrobním možnostem československého průmyslu.³⁸ Sovětská strana však byla v otázce výroby podle norem GOST zpravidla neústupná, což vedlo k výraznému zpoždění realizace československého ekonomického plánu.

Dlouhodobým problémem při plnění československo-sovětské obchodní dohody bylo narušení vnitroblokového řetězce dodávek výrobních vstupů. Tento fenomén bylo možné pozorovat již na počátku Gottwaldovy éry, kdy si ČKD, Zbrojovka Vsetín nebo Československé závody kovodělné a strojírenské stěžovaly na nedostatek barevných kovů a dalších materiálů, který jim bránil v plnění výrobního plánu.³⁹ Situace

³⁵ NEUMANN, Jan: *Autobus Škoda 706 RO*. Praha : Grada Publishing, 2009, s. 28; URBÁNEK, Zdeněk: Historie technické normalizace po roce 1949. In: *Soudní inženýrství*. vol. 26, č. 4, 2015, s. 171-186.

³⁶ NA, pomůcka 835, f. 936, inv. č. 50, k. 8.

³⁷ Ibid., záznam z jednání týkající se záležitosti karuselu SK 2500, který má ZPS Gottwaldov v plánu pro SSSR dle převzaté dokumentace.

³⁸ Ibid., zápis z jednání s. Morozova u s. náměstka Rejny dne 20. 6. 1951.

³⁹ NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, sovětské dodávky dieselmotorů, 22. 5. 1951; NA, pomůcka 684, f. 949, inv. č. 38, k. 165.

se nelepšila ani v druhé polovině Gottwaldovy éry, neboť plán dovozu hliníku, železa a mědi ze SSSR do Československa byl v roce 1951 splněn pouze zhruba na 40-50 %, což znemožňovalo československým podnikům plnit své dodavatelské závazky zpět na sovětský trh. Narušení dodavatelského řetězce dále komplikovalo důslednější prosazování embarg Koordinačního výboru pro mnohostranné kontroly vývozu (*Coordinating Committee for Multilateral Export Controls*), které omezovalo dovoz surovin a moderních technologií ze západní Evropy.⁴⁰

Maximalizaci potenciálu československo-sovětské spolupráce navíc bránila byrokratizace československé ekonomiky. Ačkoli sekundární literatura neposkytuje detailní vhled do konkrétních příčin a projevů této transformace, archivy československého Ministerstva zahraničních věcí ukazují, že jeden z klíčových problémů v tomto ohledu spočíval v neefektivní komunikaci a nedostatečné koordinaci mezi jednotlivými orgány zabývajícími se otázkami zahraničního obchodu, včetně Hospodářské rady ÚV KSČ, velvyslanectví a jejich obchodních atašé, Státního úřadu plánovacího, vlády, jejich resortů včetně Ministerstva zahraničního obchodu či výrobních a obchodních podniků. Nedostatečná spolupráce mezi těmito orgány se projevila již koncem 40. let, kdy československý podnik zahraničního obchodu Ferromet jednal přímo se sovětskými obchodními delegacemi o vzájemné výměně výrobků hutního průmyslu, čímž obcházel československé Ministerstvo zahraničního obchodu a snižoval jeho manévrovací prostor ve vyjednávání.⁴¹ Nedostatečná koordinace se projevila i v případech mezipodnikových jednání o plnění sovětských zakázek. Vzhledem k tomu, že se jednotliví českoslovenští výrobci zdráhali přebírat odpovědnost za realizaci složitých sovětských objednávek, podniky, které byly nakonec pro tyto úkoly vybrány, často nepatřily k těm nejrelevantnějším, neboť jim chyběly potřebné výrobní kapacity a know-how. To vedlo k dalším zpožděním a nadbytečným žádostem o zahraniční asistenci, kterou bylo možné získat efektivnější spoluprací mezi jednotlivými československými podniky.⁴²

Nepříznivý stav plnění československých dodavatelských závazků vůči SSSR byl pravidelně na programu jednání Politického sekretariátu ÚV KSČ. Na podzim roku 1952 tento orgán vyzval každého ministra, aby bezpodmínečně dodržoval termíny dodávek do Sovětského svazu.⁴³ Protože však příčiny neuspokojivého stavu byly hledány na nesprávných místech, včetně sabotáží ze strany nepřátel nebo nedostatečné pracovní

⁴⁰ NA, pomůcka 1204, f. 953, inv. č. 29, signatura (sign.) 056.3, k. 33.

⁴¹ Archiv MZV, 1945-1959, TO-O, SSSR, k. 11.

⁴² NA, pomůcka 1102, f. 948, inv. č. 72-73, k. 27, potíže při plnění sovětské dlouhodobé smlouvy, 21. 11. 1951.

⁴³ NA, Archiv ÚV KSČ, f. 02/3, schůze 17. 9. 1952.

disciplíny, a nikoliv v nadměrné militarizaci výroby, ztrátě konkurenceschopnosti tradičních průmyslových odvětví nebo neefektivní alokaci kapitálu, nedařilo se plnění československých obchodních závazků zlepšit.⁴⁴ Výsledkem bylo, že v polovině roku 1953 byly vlády obou zemí nuceny revidovat pětiletou obchodní dohodu z roku 1950. Proces revize odhalil, že jak sovětské dodávky nerostných surovin, tak československé protidodávky strojů je nutné výrazně zredukovat. Revidovaná dohoda byla po dlouhých jednáních podepsána až v prosinci 1953 a předpokládala snížení vzájemného obchodu oproti původní dohodě z roku 1950.⁴⁵

Navzdory těmto překážkám je třeba přiznat, že tempo rozvoje československo-sovětské hospodářské spolupráce v Gottwaldově éře nabralo bezprecedentních rozměrů. Nárůst vzájemné obchodní výměny umožnil odpoutání československé ekonomiky od kapitalistického trhu a její téměř kompletní začlenění do systému RVHP.

Závěr

Československo-sovětská hospodářská spolupráce zaznamenala v období Gottwaldovy éry fázi nebývalého rozvoje, který československé ekonomice umožnil vymanit se z područí kapitalistických partnerů a následně se integrovat do hospodářského systému RVHP. Jak nové archivní prameny odhalily, počátek procesu provýchodní reorientace československého zahraničního obchodu je třeba klást již do období třetí republiky, kdy na uzavření dohod o spolupráci se Sovětským svazem tlačili i nekomunističtí funkcionáři včetně Edvarda Beneše, Huberta Ripky a Zdeňka Fierlingera. Krátce po únorovém převratu začala druhá vláda Klementa Gottwalda jednat o nových kontingentech, které dále rozšiřovaly obchodní dohodu z roku 1947. V prvních letech studené války československá ekonomika z hospodářské spolupráce se SSSR značně těžila, neboť Stalin byl v rámci posilování jednoty socialismu a nově se formujícího východního bloku ochoten poskytovat značné ústupky. Přelom 40. a 50. let 20. století se ovšem ukázal být přelomovým i z hlediska charakteru československo-sovětské spolupráce. Projednávání dlouhodobé obchodní dohody na léta 1951-1955 ve druhé polovině roku 1950 provázela radikální pokles ochoty představitelů sovětského Vněštorgu vyhovět československým dovozním potřebám. Menšíkov naopak požadoval zvýšení československého vývozu výrobků strojírenského a hutního průmyslu, pro jejichž výrobu však československá ekonomika neměla dostatek produkčních vstupů. To vedlo k vynucenému zvyšování investic do rozvoje domácích těžebních a zpracovatelských kapacit a ke snahám o

⁴⁴ KAPLAN, K.: *Československo v RVHP 1949-1956*, s. 170.

⁴⁵ NA, Archiv MNP, f. Dokumentace, a.j. 49600, zápis z jednání se sovětskou stranou dne 16. 10. 1953.

částečné oživení meziblokového obchodu. Ani jedna z těchto strategií se však v praxi neukázala jako snadno realizovatelná, což na počátku 50. let vedlo ke stagnaci růstu československého HDP. I přes značné problémy, které rozvoj československo-sovětské hospodářské spolupráce provázely, je třeba přiznat, že množství zboží a know-how, které v rámci pětileté obchodní dohody mezi oběma státy proudilo, dosahovalo nebývalých rozměrů a mělo klíčový vliv na formování charakteru československé socialistické ekonomiky, který v hrubých rysech přetrval až do pádu železné opony.

Paradox latentnej etnicity: ukrajinský prípad obdobia stredoveku a raného novoveku

VITALIY MASNENKO

*Čerkaská národná univerzita Bohdana Chmelnického,
Ukrajina*

Latent ethnicity paradox: Ukrainian case of the Middle Ages and the Early Modern Period

Abstract: The author of the article focuses his attention on the latent (implicit) ethnicity paradox, the essence of which lies in the fact that the ancient phenomenon of ethnicity has not yet been articulated and reflected on the social level. But definite ethnic groups and ethnicities did really exist. In the pre-modern period ethnicity articulation was realized on either a personality level or the family societal one. The specificity of the Ukrainian case lies in the fact that nation considered itself to be separate from neighbours and this approach originated in the Southern area of Eastern Slavs in the early Middle Ages period when tribe names disappeared. Since then, Kyivan Rus' ethnic group that is the initial form of the Ukrainian community came into existence. In the course of time its ethno-cultural, ethno-social and ethno-national strata were transformed. Collaboration of historians, ethnologists and social anthropologists is necessary for the optimization of latent ethnicity research.

Keywords: latent ethnicity, ethnic group, Middle Ages period, pre-modern period, early modern period, Ukrainian case.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.52-59>

Pri skúmaní konkrétnych historických javov neustále narážame na problém teoretického nerozvinutia súčasných koncepcií etnosu a národa. Niekedy sa nadobúda dojem, že historici veľmi svojvoľne používajú pojmovo-kategoriálny aparát etnogenetiky a etnológie, najmä neďbajú o jeho korektnosť a nekoordinujú ho s etnológmi či etnosociológmi. Preto sa pomerne často stretávame s nárekmi ukrajinských a najmä ruských vedcov, že metodologické uvažovanie je tu stále na úrovni 19. storočia a používanie vedeckého myslenia a jazyka založeného na „nacionálnych“ paradigmách vedie k neopodstatnenej modernizácii a ideologizácii vedeckých poznatkov, pokiaľ ide o výskum predmoderných a ranomoderných spoločností, ako bola ukrajinská 16. – 17. storočia, alebo ešte skôr – staroruská 9. – 12. storočia (v origináli v ukr. „давньоруська“ /davňorus'ka/, t. j. kyjevskoruská /tu a ďalej/ – *pozn. preklad.*). Z tohto vzniká opačná vedecká prax – uvažovať o týchto javoch

takpovediac v „autentickej“, nediferencovanej podobe, čo v konečnom dôsledku vedie k popretiu existencie jednotlivých etnických spoločenstiev, sformovaných etnických štruktúr (vrátane ukrajinského etnosu, súčasných Ukrajincov).

Tradičným príkladom ignorovania etnickej odlišnosti, ktorá existovala už v ranom stredoveku, je teória tzv. jedinej staroruskej národnosti. Súčasná výskumníčka tejto koncepcie N. Jusova celkom oprávnene tvrdí, že v prácach sovietskych bádateľov sa samotný pojem „národnosť“ (v ponímaní predstupeň národa – *pozn. preklad.*) používal v rôznych významových odtieňoch a zväčša nezahŕňal chápanie etnogenetickej kategórie s jasne vymedzeným významom.¹ Nebudeme sa tu konkrétne venovať nevedeckému rozmeru samotnej teórie v sovietskych časoch, keďže dnes už nikto – ani jej najhorlivejší zástancovia, nepochybuje o spolitizovaní a ideologickosti tejto konštrukcie. Je však dôležité pozrieť sa na argumentáciu, ktorú používajú jej súčasní stúpenci nárokuje si čisto vedecký výklad, zbavený ideologického angažmánu. Zaujímavé sú v tomto zmysle názory P. Toločka.

Je potrebné poznamenať, že sa autor zvlášť pristavuje pri etnickom vývoji Rusi. Pri tom konštatoval, že etnogenetické procesy v prostredí východných Slovanov – ako pred vznikom Kyjevského štátu, tak aj v dobe jeho existencie – boli determinované prevažne integračnými tendenciami. Preto je bádateľ presvedčený, že už v predštátnom období tvorili východní Slovania jednotnú etnokultúrnu masu. Charakteristickým znakom etnogenetických konštrukcií P. Toločka je, že o etnických procesoch uvažuje v kontexte sociálno-ekonomického, štátno-politického a náboženského vývoja Rusi. V súlade s tým procesy politickej konsolidácie, najmä formovanie štátu, urýchlili spájanie etnicky príbuzných kmeňov do jednotnej ruskej (rozumej v odvodení od Rusi – *pozn. preklad.*) národnosti (ruského etnického spoločenstva 9. – 13. storočia). Avšak je cítiť, že samotný výskumník váha nad etnickým charakterom sformovaného spoločenstva. Tieto pochybnosti sú prítomné aj v textoch jeho diel. O tom svedčí najmä nasledujúce tvrdenie: *„Existuje dostatočný dôvod na tvrdenie, že v ranofeudálnom štádiu vývoja Kyjevskej Rusi bola staroruská (presnejšie – proste ruská) národnosť nielen etnickým, ale aj politickým spoločenstvom v medziach celého štátneho územia. Povedané nepopiera etnografické osobitosti jednotlivých regiónov, ktoré mali miesto od 9. do začiatku 12. storočia, ale je konštatovaním hlavných tendencií etnopolitického vývoja tejto periódy“*.² Na inom mieste autor kvituje, že keď sa hovorí o existencii jednotnej národnosti vo vzťahu k Rusi, zrejme je lepšie

¹ ЮСОВА, Н. М.: Идейна й термінологічна генеалогія поняття “давньоруська народність”. In: *Український історичний журнал*, 2006, No. 4, s. 104, 113.

² ТОЛОЧКО, П.: *Київська Русь*. Київ: Абрис, 1996, s. 249.

пoužiť výraz „etnokultúrne spoločenstvo“.³ Zároveň medzi etnosmerodajné znaky staroruského etnického spoločenstva P. Toločko vyčleňuje jazykovú, územnú, ekonomickú, náboženskú a kultúrnu jednotu. Posledná zahŕňa architektúru, umenie (predovšetkým dekoratívno-úžitkové). Predložené argumenty však nie sú čisto etnického charakteru (skôr „nadstavbového“ ako ich definovala stará sovietska terminológia), – poznamenáva iný výskumník A. Toločko.⁴

Zdôraznime, že P. Toločko súhlasí s tým, že spoločenstvo ľudí existuje bez ohľadu na to, či si každý jednotlivec uvedomuje (alebo neuvedomuje) príslušnosť k nemu.⁵ Tým, očividne si to tiež celkom neuvedomujúc (ospravedlňujeme sa za neúmyselnú slovnú hračku), ničí jeden z najsilnejších argumentov svojej koncepcie o spoločnosti vysokej kultúry staroruských čias.

V kruhoch ruských medievistov zostáva pomerne populárnym názor na existenciu „jednotného ruského spoločenstva“ v posttatárskej ére. Napríklad B. Floria sa domnieva, že len nahromadením sociálnych a kultúrnych rozdielov v 17. storočí sa východoslovanské etnické spoločenstvo rozdelilo na dve časti, a to pozdĺž štátnej hranice medzi Litovským veľkoveľkovoľvodstvom i Poľskom a Moskovským cárstvom. Vznikli dve ruské etniká, blízke jedno k druhému, no stále odlišné. Neskôr, v dôsledku určitých politických udalostí, sa jediné etnické územie Rusi, jednotný ruský národ v rámci Poľsko-litovského kráľovstva/štátu, opäť rozdelil na dve časti – južnú a severnú. Podľa toho o formovaní ukrajinského národa – podľa mienky autora – možno hovoriť až od polovice 17. storočia, t. j. doby, keď južná časť ruského národa bola vtiahnutá do povstania Bohdana Chmelnického, do vytvorenia Ukrajinského hajtmánátu a ustanovenia osobitného kozáckeho systému.⁶ Rovnaký postoj zastáva väčšina súčasných ruských lingvistov a kulturológov, ktorí zdôrazňujú jednotu, aj keď relatívnu, jazykového a etnokultúrneho vývoja vtedajších východných Slovanov.

Podobné názory zastávajú aj niektorí ukrajinskí výskumníci. V tomto zmysle je demonštratívnym postoj O. Rusynej, poprednej odborníčky v oblasti litovistiky. Tá sa prikláňa k názoru, že v období 14. – 16. storočia sa v medziach východoslovanského areálu uskutočnili zložité procesy etnickej diferenciácie, existoval prechodný typ etnosu – bielorusko-ukrajinské

³ ТОЛОЧКО, П.: *Київська Русь*, s. 254.

⁴ ТОЛОЧКО, А.: Воображенная народность. In: *Ruthenica*, 2002, No. 1, s. 115.

⁵ “Суперечки навколо моїх концепцій – це явище швидше відрадне, ніж сумне” Розмова з Петром Толочком. In: *Хроніка 2000*, 2002, вип. 49-50, s. 49.

⁶ Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. In: *На путях становления украинской и белорусской наций: факторы, механизмы, соотношения*. Москва: Институт славяноведения РАН, 2004, s. 28-29.

Paradox latentnej etnicity: ukrajinský prípad obdobia stredoveku a raného novoveku
spoločenstvo, a vznik samostatnej etnickej odlišnosti. Jej uvedenie prebieha až v 1. polovici 17. storočia.⁷

Podčiarknime, že s cieľom demonštrácie dominantných prístupov k etnogenetickej problematike, reflexie sa zámerne upriamovali k názorom popredných výskumníkov vo svojich odboroch. Nimi vyjadrené úvahy, aj keď za predpokladu, že sú zbavené súčasnej ideologickej alebo politickej angažovanosti, sa zdajú byť nekorektnými aj v čisto vedeckom zmysle. V skutočnosti dochádza k výmene pojmov – keď sa hovorí o formovaní etnokultúrnych, etnosociálnych či dokonca nacionálnych (v ich ranonovovekej podobe) spoločenstiev, ako aj o ich sebauvedomovaní – z nejakého dôvodu ich výskumníci radšej definujú ako etnické (a hovoria o ruskom, ukrajinskom alebo akomkoľvek inom etnose).

Časť súčasných bádateľov – archeológov, etnológov a čiastočne aj historikov sa zjavne neuspokojuje s takouto metodologickou bezradnosťou a snaží sa navrhnúť vlastné konceptuálne modely, ktoré by mohli adekvátnejšie charakterizovať etnickú situáciu raného stredoveku vo východnej Európe. Treba poznamenať, že tieto pokusy sa ukazujú byť značne nedjednotné a aj sporné, avšak už samy o sebe sú zaujímavé ako symptomatické úsilie dostať sa z metodologickej slepej uličky.

Tak O. Mocia celkom správne poukázal na takú osobitosť feudálnej epochy (obdobia stredoveku) ako etnické neuvedomenie: „*Etnickú neurčitost' tohto obdobia, keď predchádzajúce kmeňové väzby boli stratené a nové – nacionálne – sa ešte nevytvorili, značne sťažuje vyčlenenie akéhosi jedného typu etnického spoločenstva v ňom, taxonomicky ekvivalentného kmeňa alebo národu.*“⁸ Berúc do úvahy túto skutočnosť, výskumník sa snaží analyzovať rôzne úrovne etnického vedomia jednotlivých sociálnych skupín a vrstiev obyvateľstva Rusi a zastavuje sa pri myšlienke, že len určitá jeho časť (okolo 10 %), a to hlavne „horné“ sociálne vrstvy, mohla predstavovať staroruské etnické spoločenstvo. Napokon výskumník snaží sa presvedčiť čitateľa: „*Prijatie hypotézy, že staroruské etnické spoločenstvo existovalo na úrovni nositeľov elitnej kultúry a nebolo uvedomované bežným obyvateľstvom (v prvom rade kvantitatívne prevažujúcim vidieckym ľudom), umožňuje logickejšiu rekonštrukciu mechanizmu následného objavenia sa v historickej aréne Rusov, Ukrajincov a Bielorusov. Taktiež vysvetľuje absenciu pokusov o etnickú integráciu celého východoeurópskeho slovanského obyvateľstva po invázii hôrd Batuchána v 1. polovici 13. storočia, keď Kyjevská Rus zanikla.*“⁹

⁷ РУСИНА, О. В.: *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Альтернативи, 1998, s. 276-278.

⁸ МОЦЯ, О. П.: Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення. In: *Український історичний журнал*, 2006, No. 2, s. 5.

⁹ МОЦЯ, О. П.: Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення, s. 10.

Aj ďalší bádatelia ponúkajú svoje vlastné alebo zapožičané inovátné konštrukty, ktoré by mohli vnieť do problémov etnického vývoja v ranom stredoveku určité objasnenie. A. Toločko si vníma vo všímá, že za zdánlivou etnickou jednotnosťou východnej Európy, ktorá vyplýva z kronikárskych textov, sa skrýva reálna diferenciácia: kmeňová, dialektová, etnografická. Čo v zásade aj bolo pre stredoveký štát normálnym javom. Preto autor popiera etnizáciu koncepcie staroruskej národnosti, jej ponímanie ako skutočného „národa“, ktorý spája jednota pôvodu, jazyková a kultúrna homogénnosť, a prikláňa sa k uplatneniu koncepcie „imaginárnych spoločenstiev“. Zvlášť mu imponuje možnosť aplikácie antropologických pojmov andersovských „pútí“ na definovanie podstaty staroruskej národnosti. Odhaľuje ich v neustálych pohyboch Rurikovcov v medziach Rusi, keď sa spolu s kniežatami presúvali elity a istá časť obyvateľstva, v pohybe vyššej cirkevnej hierarchie spolu s „duchovnou inteligenciou“, v pohybe kníh a textov, a vlastne aj v samotných púťach do svätých miest.¹⁰ Otázku pohybu elity zvlášť prízvukuje aj O. Mocia. Poznamenáva, že *„počnúc obdobím ranofeudálnej monarchie 9. – 11. storočia boli staroruské kniežatá neustále v pohybe, snažili sa zaujať prestížnejší a ekonomicky výnosnejší stôl“*.¹¹ Napokon sa obaja výskumníci pokúšajú pomocou nových metodických prístupov v konečnom dôsledku zachrániť koncepciu „staroruskej národnosti“ a dať jej zmodernizovanú podobu.

Určitou ilustráciou zložitosti etnickej charakteristiky východoslovanských národov sú teoretické konštrukcie ponúkané J. Pavlenkom. V prvom rade navrhuje rozlišovať medzi rôznymi úrovňami etnických útvarov: makroetnický, etnonacionálny a subetnický. Zároveň upozorňuje, že transformácia spoločenstiev každej úrovne prebieha relatívne autonómne.¹² Za seba podotkne, že adekvátnejšie by bolo rozlišovať etnické, jazykové, etnokultúrne, antropologické, nacionálne charakteristiky toho či iného spoločenstva, ktoré sa naozaj rozvíjajú v režime relatívnej nezávislosti. Ďalej výskumník celkom správne poukazuje na to, že etnický vývoj ľudstva – od formovania raných civilizácií až po kapitalisticko-priemyselnú transformáciu západnej civilizácie, *„bol poznamenaný relatívnou amorfnosťou vlastne etnických spoločenstiev (ako jednotlivých národov)“* pri skonsolidovaní štruktúr subetnických a nadetnických (makropolitických, makrokonfesionálnych). Čo bolo tiež charakteristické pre Kyjevskú Rus, kde bádateľ vyčleňuje staroruskú makroetnickú jednotu, ktorá patrila do najvyššieho stupňa etnickej

¹⁰ ТОЛОЧКО, А.: Воображенная народность, s. 116-117.

¹¹ МОЦЯ, О. П.: Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення, s. 6.

¹² ПАВЛЕНКО, Ю.: Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті. In: *Ruthenica*, 2002, No. 1, s. 11.

hierarchie a koexistovala so subetnickými spoločenstvami teritoriálno-krajinskej úrovne. Korelácia a charakteristiky týchto štruktúr v staroruskom období boli dosť dynamické a mnohostranné. Integračné procesy od konca 12. storočia vydláždili cestu k formovaniu jednotlivých východoslovanských národov, ktorých potenciálne malo vzniknúť aspoň päť.¹³ Predmetná koncepcia nám na jednej strane umožňuje vidieť zložitost' určovania etnickej podstaty spoločenstiev obdobia stredoveku, avšak na druhej strane necháva mnoho nezodpovedaných otázok. Najmä to, aké spoločenstvá (resp. spoločenstvo) ešte existovali na strednej, vlastne etnickej úrovni autorovej hierarchie etnickej jednotnosti.

Podľa nášho názoru došlo k formovaniu jednotlivých etníc – ako ukrajinskej, tak aj bieloruskej či ruskej – v ich stredovekých podobách oveľa skôr. S vysokou mierou pravdepodobnosti možno tvrdiť, že tento proces prebiehal v čase, keď sa aj väčšina európskych etnosov stala historickou realitou. Obdobie etnogenézy pre stredoeurópsky pás dosiahlo svoj produktívny vrchol ešte v medziach včasného stredoveku (9. – 11. storočie). V severnej Európe sa prechod od protoetnosu k stabilným etnickým spoločenstvám trochu predĺžil – trval do 12. – 13. storočia. Teda prípad Rusi nebol úplne unikátnym. V jej hraniciach počas raného stredoveku rovnako prebiehali procesy zamerané na etnickú konsolidáciu východoslovanských subetnosov – „kmeňov“, „kmeňových zväzkov“, „etnografických skupín“, „národíkov“ (terminológia rôznych bádateľov) do trvalejších spoločenstiev – etnosov. Pritom prebiehala aj etnická asimilácia, zameraná väčšinou na neslovanské obyvateľstvo. V počte vytvorených etnosov sa názory vedcov výrazne líšia: svojho času M. Kostomarov hovoril o šiestich „národnostiach“, J. Daškevič a L. Zalizniak o štyroch etnosoch atď. Jedna vec je však jasná – idea o formovaní akéhokoľvek jediného superetnosu Rusi, ktorý by pokrýval územie celej východnej Európy, výslovne odporuje logike procesu etnogenézy. Je mimoriadne ťažké si vôbec predstaviť celoplošnú (na historické pomery vlastne naraz) etnogenetickú mixáž, ktorá by pokryla etnicky pestrú populáciu roztrúsenú po rozľahlých územiach Rusi. Oveľa dôveryhodnejšie sú preto teoretické schémy postupnej etnogenézy Ukrajincov, ktoré navrhli súčasní ukrajinskí etnológovia. Predovšetkým výskumy V. Balušku na etnogenetické témy (množstvo článkov a monografia).¹⁴

Ďalšia vec je, že pre predmodernú dobu čisto etnické charakteristiky nenadobudli rozhodujúci význam pri identifikácii ľudských spoločenstiev. Preto môžeme hovoriť o takzvanom paradoxe „latentnej (skrytej) etnicity“. Etnicitou rozumieme systém vzťahov, ktoré zabezpečujú

¹³ ПАВЛЕНКО, Ю.: Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу, s. 22-23.

¹⁴ БАЛУШОК, В.: *Етногенез українців*. Київ: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2004, 232 s.

spojenie medzi osobou ako nositeľom etnických charakteristík (etnoforum) a etnickým prostredím, do ktorého patrí, čo sa prejavuje predovšetkým uvedením si vlastnej etnickej príslušnosti človeka, zaradením do systému zodpovedajúcej tradičnej kultúry, dodržiavaním určitých etnických hodnôt a pod. Jeho podstatou je, že etnicita – najstarší, ba až archaický jav, až do novoveku zostávala takmer nesocializovaná, teda neartikulovaná a nereflektovaná individuálne na spoločenskej úrovni. Etnicita sa primárne prejavovala v priľahlých rovinách ľudskej existencie – kultúrnej (etnokultúrnej), sociálnej (etnosociálnej), konfesionalnej (etnokonfesionalnej), lingvistickej (etnolingvistickej) atď. Pritom výskumnú prácu sťažuje aj skutočnosť, že pre obdobie stredoveku je charakteristická dominancia multietnických štruktúr. To znamená, že konkrétnu etnicitu je potrebné ešte oddelovať od ostatných, spravidla s ňou koexistujúcich.

Avšak jednotlivé etnosy a etnicita reálne existovali, zostávajúc skryté pre spoločensko-uvedomelú rovinu. Artikulácia etnicity v predmodernej dobe spravidla prebiehala len na osobnej, prípadne na rodinno-komunitnej úrovni. Ako prirodzená schránka etnicity slúži aj sféra tradičnej každodennej kultúry. Tam to malo prvoradý význam a váhu. Preto je pre štúdium etnických spoločenstiev potrebné pracovať s relevantnými zdrojmi: etnografickým materiálom, prameňmi osobnej povahy a pod. Najvyššou potrebou sa tak stáva kooperácia historikov s etnológmi a sociálnymi antropológmi. Etnicita sa postupne prejavovala aj na mentálnej úrovni (spôsob videnia sveta, a teda aj spôsob života toho či iného národa najdôslednejšie odhaľuje jeho etnické charakteristiky).

Etnické znaky sú čiastočne fixované na najvyššej etnokultúrnej úrovni. Príkladom môže byť fakt, že jazyk písomných pamiatok 15. – 16. storočia v Litovskom veľkoveľkovodstve v tzv. „jednoduchom jazyku“ odhaľuje značné množstvo etnických črt (bud' ukrajinských, alebo bieloruských), predurčených miestom napísania pamiatky alebo pôvodom autora.¹⁵ To potvrdzuje existenciu zreteľnej etnicity za hranicami knižnej tradície.

Otázku úrovne etnického (seba)uvedomenia v predmodernej dobe necháme do určitého času otvorenú. Len poznamenáme, že ide o dôležitý aspekt, ktorý umožňuje posúdiť, do akej miery je etnická komunita ustálená – či máme dočinenia s etnosom, alebo len nediferencovanou etnografickou masou, prípadne subetnosom. Je možné pripustiť, že etnické povedomie vo väčšine prípadov nenašlo svoju fixáciu v písomných prameňoch a zostalo aj historikmi nepovšimnuté. Existovalo však na úrovni ústnej tradície, zaznamenanej najmä vo folklóre. Niektorí ukrajinskí výskumníci uvažujú o procese evolúcie etnického vedomia Ukrajincov

¹⁵ Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола». In: *Славяноведение*, 2002, No. 2, s. 31.

(Rusov /t. j. príslušníkov Rusi – *pozn. prekl./*) začínajúc 10. storočím s jeho postupnou transformáciou do národného povedomia (koniec 16. – 1. pol. 17. storočia).¹⁶ Podľa nášho názoru etnické a nacionálne povedomie v ukrajinskom prípade nebolo také priamočiaro-evolučné ako v prípade akéhokolvek iného spoločenstva. No sebauvedomenie (seba ako národa odlišného od susedov) sa začína prejavovať v južnom areáli východných Slovanov už na rozhraní 10. a 11. storočia, keď tu postupne miznú kmeňové názvy. Odvtedy máme dočinenie s ruským etnosom (endoetnonymum „Rus/Rusín“), počiatočnou formou existencie ukrajinského spoločenstva. V ďalšom vývoji toto etnikum nezaniklo, nemiešalo sa s inými východoslovanskými etnikami, neprešlo „rozdeleniami“ pozdĺž štátnych hraníc. Navyše „nezmizli“, oddelené týmito štátnymi hranicami, ani jeho jednotlivé časti. Ako najtypickejší príklad tu môžu poslúžiť Rusíni (Ukrajinci) zo Zakarpatska. Premenami prešiel len jeho etnokultúrny a etnosociálny obal.

Takáto konzervatívnosť a hĺbka etnicity, vlastne etnického pôvodu, premieňa ich na dominanty pri definovaní identity aj v časoch stredoveku či raného novoveku. Tento názor plne potvrdzuje analýza ranomoderných identít na Ukrajine, ktorú navrhla N. Jakovenko. Medziiným tvrdí, že identita ako pravoslávnych, tak aj uniatov na Volyni nebola kontrastnou, „*pretože sa opierala o pevný základ, než ten, ktorý deklarovali hierarchovia rozdelených cirkví, a týmto základom bola evidentne tradičná etnická kultúra (zvýraznil autor) – amorfná, neverbalizovaná, ale ako je známe, mimoriadne stabilná a nemenná*“.¹⁷

Národnostné spoločenstvá v ukrajinskom etnickom areáli vznikali na rôznych základoch a podľa rôznych, niekedy alternatívnych, modelov. Zatiaľ sa však nenašiel najoptimálnejší variant národného povedomia – na vlastne ukrajinskom etnickom základe, ktorý si razil cestu do modernej doby. Až nacionalizmus cestou spolitizovania etnicity ho pozdvihol na spoločenskú úroveň. Práve vtedy sa stáva nevyhnutnou súčasťou moderných národov. Avšak ani v predchádzajúcej predmodernej dobe nebol význam etnických spoločenstiev menší – ich pôsobenie sa prejavovalo na úrovni tzv. mlčiacej väčšiny.

*Preklad z ukrajinčiny
Michal Šmigol'*

¹⁶ ОРЛОВСЬКА, О. М.: *Формування та розвиток етнічної самосвідомості українців (русів) X – першої половини XVII ст. (джерелознавче дослідження)*: Дис. канд. іст. наук. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол., 1996, s. 4, 133, 165.

¹⁷ ЯКОВЕНКО, Н.: Ідентичність чи ідентичності, або про мозаїку українського простору XVII століття: Plokhyy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York: Oxford University Press, 2001. 401 p. In: *Український гуманітарний огляд*. Вип. 8. Київ: Критика, 2002, s. 49.

«Третій шлях» хліборобів у поглядах Мілана Годжі та В'ячеслава Липинського: спроба компаративного аналізу

СЕРГІЙ КОРНОВЕНКО

*Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
Україна*

"The third way" of farmers in the views of Milan Hodža and Vyacheslav Lypynsky: an attempt at a comparative analysis

Abstract: The article formulates the author's definition and reveals the essential features of "the third way" – an alternative to the left (socialism and communism) and right (liberalism, capitalism and fascism) development models of the agrarian countries of Central and Eastern Europe, which was formulated and justified by the ideologues of agrarianism at the end of 1910s – in the 1920s. Using the example of the views of the classics of Czechoslovak (M. Hodža) and Ukrainian (V. Lypynsky) agrarianism, the common and different views of the thinkers on the theory and practice of the "third way" are clarified. It is substantiated that the ideology of agrarianism in the vision of M. Hodža and the "wheat ideology" of V. Lypynsky are almost identical phenomena in terms of their content. In both cases, their fundamental principle is the recognition of the peasantry as a force capable of creating a new, fairer social order thanks to its special social, spiritual, moral, and economic qualities. The views of M. Hodža and V. Lypynsky are similar in the issues of "agrarian democracy", defense of the economic and moral advantages of agriculture, small private ownership of land, co-operation, as well as state regulation of the economy. The essential differences in the views of the two intellectuals lie in belonging to different forms of agrarianism – radical-conservative (V. Lypynsky) and moderate, parliamentary-oriented (M. Hodža), as well as in fundamentally different approaches to the perspective of the internationalization of the agrarian movement. The thesis that the Ukrainian version of agrarianism was a self-sufficient and organic component of Central and Eastern European agrarianism received further development.

Keywords: Agrarianism, Milan Hodža, Vyacheslav Lypynsky, "Agrarian Democracy", Peasantry, "The Third Way".

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.60-70>

Постановка проблеми. Мілан Годжа та В'ячеслав Липинський, як адепти ідеології «третього шляху», протиставили її двом домінуючим у міжвоєнній Європі моделям модернізації, запропонувавши рішення, яке, на їх думку, мало нейтралізувати негативні наслідки капіталізму та соціалізму, а також повною мірою врахувати інтереси найчисленнішої у Центральній та Східній Європі соціальної

верстви – селянства, забезпечити йому повноцінну політичну суб'єктність у формі аграрної демократії.

Однак, як слушно зауважив Й. Елленд, оскільки до кінця 1930-х рр. аграристи у всіх державах Центрально-Східної Європи остаточно поступилися місцем на політичній арені, значення «третього шляху» в складній історії міжвоєнної Європи здебільшого виявилося незаслужено забутим або знехтуваним.¹

Метою публікації є пояснення сутності та аналіз змісту концепції «третього шляху», що є ключовим компонентом ідеології аграризму, крізь призму компаративного аналізу поглядів найавторитетніших його adeptів у Чехословаччині (М. Годжа) та Україні (В. Липинський).

Аналіз новітніх публікацій. Концепція «третього шляху» в інтелектуальній спадщині теоретиків аграризму знайшла відображення у публікаціях М. Кабо (Cabo, M.), Й. Цесара, Б. Черни (César, J., Černý, B.), Й. Елленда (Eellend, J.), Й. Гарни, В. Лаціни (Harna, J., Lacina, V.), З. Хеммерлінга (Hemmerling, Z.), Р. Голеца (Holec, R.), А. Леха (Lech, A.), М. Мареша, П. Пшеї (Mareš, M., Pšeja, P.), Я. Рихліка, Л. Голечека, М. Пегра (Rychlík, J., Holeček, L., Pehr, M.), О. Штепанкової (Štěpánková, O.), М. Ганула (Hanula, M.), А. Тошкова (Toshkov, A.), Й. Войницького (Wojnicki, J.)² та ін.

¹ EELLEND, J.: *Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe. Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939*. Huddinge, 2008, pp. 35–56.

² CABO, M.: *Farming the Nation: Agrarian Parties and the National Question in Interwar Europe*. In: *Studies on National Movements*, 8/2021. URL: <https://snm.nise.eu/index.php/studies/article/download/94/83>; ČESAR, J. – ČERNÝ, B.: *O ideologii československého agrarizmu*. In: *Československý časopis historický*, 1959, č. 2, s. 263–285; EELLEND, J.: *Agrarianism and Modernization in Inter-War Eastern Europe*. In: *Societal change and ideological formation among the rural population of the Baltic area 1880–1939*. Huddinge, 2008, pp. 35–56; HARNA, J. – LACINA, V.: *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí, 1899 – 1938*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2007, 274 s.; HEMMERLING, Z.: *Ruch ludowy w Polsce Bułgarii i Czechosłowacji, 1893–1930*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1987, 456 s.; HOLEC, R.: *Ideové zdroje mezinárodního agrarizmu a jeho národných specifik*. In: *Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace. Studie Slovákého muzea 15. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti*, 2010, s. 51–72; LECH, A.: *Agraryzm w ruchu ludowym państw słowiańskich (1918–1939)*. In: *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój. T. 1*. Pułtusk–Warszawa, 2007, s. 33–42. MAREŠ, M. – PŠEJA, P.: *Agrarian and Peasant Parties in the Czech Republic: History, Presence and Central European Context*. URL: https://web.archive.org/web/20120312005113/http://ispo.fss.muni.cz/uploads/2download/working_papers/Agrarian%20and%20Peasant%20Parties%20in%20the%20Czech%20Republic.pdf; RYCHLÍK, J. – HOLEČEK, L. – PEHR, M.: *Agrarismus ve střední a východní Evropě 19. a 20. století*. Praha: CEVRO Institut, 2015, 355 s.; ŠTĚPÁNKOVÁ, O.: *O ideologii agrarismu*. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná*, 1961, roč. 10, č. G5, s. 60–69;

Суспільно-політична діяльність та погляди М. Годжі впродовж тривалого часу є предметом наукового зацікавлення багатьох вчених. Найбільш повний і ґрунтовний аналіз творчої спадщини М. Годжі отримала у словацькій та чеській історіографії (А. Бартлова /A. Bartlová/, С. Цамбел /S. Cambel/, М. Пекнік /M. Pekník/, Е. Петровічова /E. Petrovičová/)³. В радянській історіографії погляди М. Годжі не отримали предметного висвітлення, а розглядалися побічно, в контексті розвитку аграризму, а також перебігу селянських рухів у міжвоєнній Центрально-Східній Європі. Цій проблематиці були присвячені праці М. Горановіча, Г. Матвєєва та А. Носкової.⁴ В сучасній українській історіографії суспільно-політичні та економічні погляди М. Годжі дотепер також не отримали предметного вивчення, а виступали складовою досліджень історії аграризму та його національних варіантів у Центрально-Східній Європі на сторінках публікацій К. Галушка, С. Корновенка, Т. Піковської.⁵

HANULA, M.: Hľadanie tretej cesty – agrarizmus ako politické hnutie v Európe medzi dvoma svetovými vojnami. In: *Občianska spoločnosť a politická kultúra : kapitoly z dejín Slovenska 1918 – 1938*. Bratislava: HÚ SAV, 2012, s. 79-100; HANULA, M.: Prekonávanie hraníc podľa agrarizmu : úskalia spolupráce agrárnych strán strednej a juhovýchodnej Európy v medzivojnovom období. In: *Ideológia naprieč hranicami : myšlienkové transfery v Európe a na Slovensku v 1. polovici 20. storočia*. Bratislava: HÚ SAV, Veda, 2015, s. 105-135; TOSHKOV, A.: *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe: The Golden Age of the Peasantry*. Bloomsbury Academic, 2019, 240 p.; WOJNICKI, J.: Restytucja i przekształcenia ugrupowań agrarnych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. In: *Wschód Europy Studia humanistyczno-społeczne*, 2020, 6(1), s. 31-52.

³ BARTLOVÁ, A.: Dr. Milan Hodža a mladá agrárna generácia. In: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17.-18.5.2000*. Uherské Hradiště: Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 2000, s. 68-77; CAMBEL, S.: Slovenské agrárne hnutia a Milan Hodža. In: *Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17.-18.5.2000*. Uherské Hradiště, Slováké muzeum v Uherském Hradišti, 2000, s. 57-67; PEKŇÍK, M.: *Milan Hodža a agrárne hnutie*. Bratislava: Ústav politických vied SAV, 2008, 192 s.; PETROVIČOVÁ, E.: Štátnik a politik Milan Hodža. In: *Studia Politica Slovaca*, 2009, vol. 2, no. 1, pp. 77-85.

⁴ ГОРАНОВИЧ, М. М.: *Крах Зеленого Интернационала*. Москва: Наука, 1967, 284 с.; МАТВЕЕВ, Г. Ф.: Идеология аграрной партии в первые годы существования Чехословацкой республики (1918 – 1920 гг.). In: *Вестник МГУ. История*, 1990, № 1, с. 42-51; МАТВЕЕВ, Г. Ф.: «Третий путь?»: *Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период*. М.: Издательство МГУ, 1992, 239 с.; МАТВЕЕВ, Г.: Формирование идеологии чешских аграриев в конце XIX – 1914 г. In: *Вестник Московского университета. Серия 8. «История»*, 1989, № 5, с. 42-55; НОСКОВА, А. Ф.: К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период. In: *Советское славяноведение*, 1981, № 2, с. 40-57.

⁵ ГАЛУШКО, К.: *Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих»*. К.: Темпора, 2002, 288 с.; KORNOVENKO, S. – ZEMZULINA, N.: Ukrainian agrarianism as an option of eastern European agrarism in political programs of the Ukrainian national parties of the period of the Ukrainian revolution. In: *Український селянин*, 2019, вип. 21, с. 14-20; KORNOVENKO, S. – PASICHNA, Y.: Eastern European agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. In:

Суспільно-політична діяльність та погляди В. Липинського мають багату і тривалу історіографію, налічуючи сотні бібліографічних позицій. Серед новітніх публікацій різних аспектів хліборобської ідеології В. Липинського торкалися П. Гай-Нижник, В. Масненко, Р. Ветров, С. Зборець, С. Жидков⁶ та ін.

Аграристський зміст хліборобської ідеології В. Липинського став предметом наукового вивчення К. Галушка, С. Корновенка та Ю. Пасічної.⁷

Виклад основного матеріалу. Першочергово зупинимось на дефініції поняття «третій шлях» та його змістовому наповненні в контексті історії та теорії аграризму.

«Третій шлях» – це альтернативна лівим (соціалізм і комунізм) та правим (лібералізм, капіталізм і фашизм) модель розвитку аграрних країн Центральної та Східної Європи, сформульована та обґрунтована ідеологами аграризму наприкінці 1910-х – у 1920-х рр. Основою суспільно-політичного життя, на думку adeptів «третього шляху», мала бути «аграрна демократія», а економічні відносини мали базуватися на приматі сільського господарства, дрібній приватній власності на землю, кооперації, а також державному регулюванні економіки.

Український селянин, 2019, вип. 22, с. 24-30; KORNOVENKO, S.: The ideology of Eastern European agrarianism in the programmatic provisions of Czechoslovak and Ukrainian political parties (in the face of social and political turmoil of the early 20th century). In: *Acta historica Neosoliensia*, 2019, vol. 22, č. 2, s. 4-23; ПІКОВСЬКА, Т. В.: Національні програми Чехословацької Республіканської (аграрної) партії (1899 – 1922 рр.). In: *Гілея: науковий вісник*, 2016, вип. 115, с. 455-458.

⁶ ГАЙ-НИЖНИК, П. П.: В. Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900–1920 рр.). In: *Гілея: науковий вісник*, 2018, вип. 129, № 2, с. 305-322; МАСНЕНКО, В. В.: Погляди В'ячеслава Липинського на аграрну реформу в Україні. In: *Український селянин: Зб. наук. пр.*, 2008, вип. 11, с. 22-26; МАСНЕНКО, В. В. Хліборобський клас Наддніпрянської України початку ХХ ст. у державницькій концепції В'ячеслава Липинського. In: *Український селянин*, 2012, вип. 13, с. 141-144; ВЕТРОВ, Р. І. – ЗБОРЕЦЬ, С. В.: Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак українського консерватизму. In: *Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди : зб. наук. пр.* Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012, с. 134-140; ЖИДКОВ, С.: До питання про соціально-економічні погляди В'ячеслава Липинського. In: *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 2017, вип. 2, с. 113-119.

⁷ ГАЛУШКО, К.: Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». К.: Темпора, 2002, 288 с.; ГАЛУШКО, К.: «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. In: *Український історичний збірник*, 2000, 2, 164-200; KORNOVENKO, S. – PASICHNA Y.: Intellectual Bases of Ukrainian Agrarianism of the Revolutionary Epoch: Vyacheslav Lypynsky. In: *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 2021, iss. 19, pp. 107-121.

Власне ідеологи центрально- і східноєвропейського аграризму самі репрезентували себе як представники «третього шляху» розвитку. Критикуючи ідеї лібералів і марксистів за їх не прогресивність, аграристи відзначали шкоду, яку ці ідеології несуть сільському суспільству, та прагнули знайти «третій шлях в модерн» поза традиційною дихотомією «капіталізм – соціалізм».

Практична реалізація «третього шляху» вбачалася ідеологами аграризму у здійсненні державою реформ на користь дрібного і середнього селянства. Головним принципом, на якому має ґрунтуватися господарство цих категорій селян полягає у дрібній власності, заснованій на індивідуальній або сімейній праці, без використання найманої праці. Таким чином мають бути створені передумови для «трудової демократії» та соціальної справедливості, досягнутої шляхом трансформації капіталізму. Дрібна приватна власність має утвердитися, натомість велику буде націоналізовано, а ринкові відносини мають регулюватися державою. Нарешті, все це має супроводжуватися широкою соціальною програмою, яка зробила б освіту, медичне обслуговування та судову систему доступними для широких мас населення. У цьому, на думку А. Тошкова, була суть практичної складової аграристського бачення «третього шляху»⁸.

Таким чином, концепція «третього шляху» означає альтернативу різним лівим та правим політичним ідеологіям. «Третім шляхом», який обстоював аграризм, мала бути аграрна демократія, концепція якої була сформульована та обґрунтована різними теоретиками та політиками, серед яких чільне місце в Центрально-Східній Європі займає М. Годжа. Серед ідеологів українського аграризму найбільш співзвучні його поглядам ідеї висунув В. Липинський.

Основним джерелом дослідження поглядів М. Годжі є опубліковані ним праці аграристського змісту: «Агаризм і слов'янство» («Agrarizem in Slovanstvo») 1924 р., «Аграризм: цикл лекцій “з ідеології чехословацьких політичних партій”» («Agrarism: Cyklus přednášek “o ideologii českoslov. politických stran”») 1930 р., п'ятитомна збірка статей, виступів і наукових праць М. Годжі («Články, řeči, štúdie». Svázok 1-5) 1930 – 1933 рр., серед яких особливий інтерес становить том 4 «Шляхи центральноєвропейської аграрної демократії 1921–1931 рр.»⁹.

Джерелом дослідження аграристських поглядів В. Липинського слугують праці «Листи до братів-хліборобів» 1919 – 1926 рр.,

⁸ TOSHKOV, A.: *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe...*, p. 107.

⁹ HODŽA M.: *Agrarism: Cyklus přednášek «o ideologii českoslov. politických stran»*. Praha: ÚČSČ, 1930, 16 s.; HODŽA, M.: *Agrarizem in Slovanstvo*. Ljubljana: Kmetijska tiskovna zadruga, 1924, 16 s.; HODŽA, M.: *Články, řeči, štúdie. Svázok IV. Cesty stredoevropskej agrarnej demokracie 1921 – 1931*. Praha: Novina, 1931, 560 s.

«Покликання варягів чи організація хліборобів?» 1925 – 1926 рр., «Універсалізм у хліборобській ідеології» 1926 р.,¹⁰ а також «Нарис програми Української демократичної хліборобської партії» 1917 р.¹¹

Ідейну основу праць М. Годжі передусім становила спадщина теоретиків німецького аграризму А. Шефле та Г. Руланда, ідеолога чехословацького аграризму А. Швегли, а також слов'янофільські ідеї Т. Масарика. Натомість погляди В. Липинського сформувалися переважно під впливом Г. Гегеля, Ф. Ратцеля, Г. Ле Бона, В. Парето, Г. Моски.

М. Годжа та В. Липинський рівною мірою виступали проти шкідливого для селян «хаосу приватного капіталістичного господарства», а також проти соціалістичних перетворень, які позбавлять селянина приватної власності на землю і зруйнують сільськогосподарське виробництво. Відтак, сповідуючи як антикапіталізм так і антикомунізм, їх «третій шлях» полягав у поміркованих реформах, які створять значну верству хліборобів-власників, що будуть оплотом проти одержавлення комунізму, а з іншого боку, виступлять проти стихії капіталістичного ринку, що збереже селянські господарства від визиску капіталом та розорення.¹²

В. Липинський у праці «Універсалізм у хліборобській ідеології» чітко протиставляє аграристський «третій шлях» іншим ідеологіям: *«Чи є комунізм хліборобською ідеологією? Чи є хліборобською ідеологією протиставляємий комунізмові “буржуазний” міщанський лібералізм або інтелігенський так само як комунізм, лише не соціалістичний, а націоналістичний фашизм? Очевидно – ні. Сили, правлячі сьогодні Європою – одна на Сході, друга на Заході – з хліборобською ідеологією не мають нічого спільного»*.¹³

М. Годжа наголошував, що немає нічого, крім аграризму, що могло б об'єднати слов'янські народи з головною метою – забезпечення та зміцнення миру. *«І я вас питаю – пише М. Годжа, – який принцип, яка економічна чи соціальна програма могла б настільки глибоко проникнути в усі класи слов'янських народів, щоб об'єднати їх, утворити міст не тільки між слов'янськими, але й неслов'янськими народами,*

¹⁰ ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму*. Відень, 1926, 580 с.; ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського)*. Прага, 1926, 16 с.

¹¹ ЛИПИНСЬКИЙ, В.: Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії. Ін: *Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали*. Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. К.: Консалтінг, Фенікс, 1993, с. 130-143.

¹² Звіт про науково-дослідну роботу за договором від 30.04.2021 № 81/02/0120 «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.». URL: https://nrfu.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/2021.02.0120_kornovenko_81.2021_zz.pdf

¹³ ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Універсалізм у хліборобській ідеології...*, с. 4.

*пов'язаними однаковими інтересами».*¹⁴ Ні націоналізм, ні клерикалізм, ні соціалізм, за словами А. Тошкова, не змогли виконати ту роботу, яку М. Годжа назвав консолідацією Європи.¹⁵

Найбільша схожість поглядів М. Годжі та В. Липинського проявляється у питаннях щодо економічного аспекту «третього шляху». Основою економічної моделі в уявленнях обох мислителів була дрібна приватна земельна власність, кооперація та державне регулювання економіки. Таким чином альтернативність економічної програми «третього шляху» буржуазно-капіталістичній та більшовицько-комуністичній моделям, виражається у відмові від комуністичної ідеї одержавлення землі та колективізації сільського господарства, а також критика великої приватної власності на землю, яка притаманна капіталістичній моделі.

Лібералізм, згідно уявлень М. Годжі, не може бути ідеологією землеробів так як завжди розглядав сільське господарство лише як джерело сировини. Навіть, після зникнення феодалних відносин, селянство не отримало можливостей стати самостійним активним суб'єктом політичного життя на рівні з іншими станами.¹⁶

У 1920-х рр. у середовищі чехословацьких аграристів, зокрема прибічників М. Годжі, набула популярності ідея держави як соціального арбітра, що має право втручатися у підприємницьку діяльність. Неприйнятність капіталістичної організації суспільства М. Годжа обґрунтовував тим, що лад, заснований на вільній конкуренції, не може і не хоче захищати слабких. Соціалізм він критикував за прагнення до соціалізації засобів виробництва. Ці дві форми організації громадського життя, за словами М. Годжі, виступали полярними одна одній, а тому їх поєднання і примирення виглядає неможливим. Саме ця обставина, згідно уявленням М. Годжі про аграризм, була основним аргументом на користь «аграрної демократії». М. Годжа стверджував, що в міжвоєнний період на арену вийшов і набирає силу новий соціальний фактор, «новий клас», – дрібні землероби. М. Годжа вважав їх зв'язуючим елементом між полюсами капіталізму та соціалізму, оскільки дрібні землероби виступають одночасно в ролі підприємців та робітників.¹⁷

Схожим чином вади капіталістичної та соціалістичної моделей критикував В. Липинський. Так, у «Нарисі програми УХДП» він засуджував *«шкідливий для нації хаос приватно-капіталістичного господарства»*, який *«мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним господарством, але*

¹⁴ TOSHKOV, A.: *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe...*, p. 118.

¹⁵ TOSHKOV, A.: *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe...*, pp. 118-119.

¹⁶ МАТВЕЕВ, Г. Ф.: «Третий путь?»: Идеология аграризма в Чехословакии..., с. 64.

¹⁷ МАТВЕЕВ, Г. Ф.: «Третий путь?»: Идеология аграризма в Чехословакии..., с. 140.

й знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас»,¹⁸ він є прибічником контрольованого ринку і дрібної та середньої (тобто такої, що передбачає особисту працю власника (без залучення найманої праці), земельної власності).¹⁹

Протиставляючи «третій шлях» капіталізму, В. Липинський апелює не лише до економічних, але й до моральних переваг сільського господарства над промислово-фінансовою системою, села над містом, «закоу землі» над «законом капіталу», чесної праці хлібороба над нечесними прибутками біржових гравців: *«у цілім світі йде тепер боротьба не на життя, а на смерть двох законів: закону землі й закону капіталу. Старого права цивільного, опертого на посідання землі, й нового права торговельного, опертого на посідання капіталу. Це боротьба двох непримиримих світоглядів. Людини, як голови власного сільського господарства – й людини, як члена анонімно-го акційного товариства... Продуцента необхідних для життя матеріальних цінностей, що бореться безпосередньо з природою – й обрізувача купонів, що придумує біржові комбінації. Віри у власну працю, власні руки й у конечність боротьби та війни з твердими законами землі – з вірою в сприт, щастя, необмежені спекулятивні можливості й можливість “загального миру”. Потреби релігії, ідеї, як консерватора сили в тяжкій боротьбі з природою – і повного релігійного індиферентизму та науково-бухгалтерської самовпевненості мешканців банкірських контор...»*.²⁰ Привертає увагу та деталь, що поєднання раціонального, ірраціонального та містичного в аргументації В. Липинського уподібнює його стиль з класиками чехословацького аграризму – А. Швегли та М. Годжі.

«Третій шлях» в інтерпретації В. Липинського є непримиренним щодо лівих і правих моделей розвитку. Цей стан інтелектуал називає *«смертельним поєдинком між селом і сучасним капіталістичним містом. Державою-господарством і державою-біржою...»*. В. Липинський виразно заявляє: *«Між законом землі і законом капіталу не може вже бути компромісу. Один з них мусить уступити і загинути. За кожним стоять живі люди, живі соціальні сили. Це інтернаціональна фінансова буржуазія з одного боку і аграрні сільські хліборобські кола в кожній нації з другого. І або оборонці закону землі знайдуть в собі досить сил, щоб деморалізацію, внесену в їх ряди законом капіталу, побороти, ряди свої скріпити і панування золота зо всіма*

¹⁸ ЛИПИНСЬКИЙ, В. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії, с. 137.

¹⁹ ЛИПИНСЬКИЙ, В. Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії, с. 138.

²⁰ ЛИПИНСЬКИЙ, В.: *Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію...*, с. 32-33.

*його прибічниками скинути – або культура європейських націй, на цивільнім праві римським побудована, мусить з упадком того права і соціалізацією землі зчезнути».*²¹

Така принциповість і категоричність суджень дала підстави К. Галушко віднести аграризм В. Липинського до радикально-консервативного типу.²² В цьому, на наш погляд, полягає суттєва відмінність із підходом чехословацьких аграристів, зокрема М. Годжі, яких ми відносимо до представників поміркованого, парламентсько-орієнтованого типу.²³

Незважаючи на цю обставину, ідеї В. Липинського чітко відповідають основним принципам східноєвропейського аграризму, що аргументовано довели С. Корновенко та Ю. Пасічна. Підставами для таких висновків є: 1) ствердження унікальності та суспільної цінності моральних, духовних, культурних і соціальних якостей, притаманних селянству та селянській праці; 2) визнання повноцінної політичної суб'єктності селянства; 3) визначення окремого, селянського, шляху розвитку суспільства («третій шлях»); 4) обґрунтування переваг сільського господарства і сільського способу життя над промисловістю і містом.²⁴

Правомірно порушити питання про вплив одне на одного поглядів М. Годжі та В. Липинського, чиї концепції «третього шляху» формувалися в один час – наприкінці 1910-х – в першій половині 1920-х рр. Насамперед слід зробити кілька принципових зауважень: так, у текстах В. Липинського термін «аграризм» жодного разу не зустрічається, крім того, В'ячеслав Казимирович жодного разу не відвідував Чехословаччину і не спілкувався з класиками чехословацького аграризму – А. Швеглою та М. Годжею. У зв'язку з цим цікавих висновків дійшов К. Галушко, який помітив, що публікації праці В. Липинського «Універсализм у хліборобській ідеології» передували візит М. Годжі до Польщі та його виступ 11 квітня 1926 р. у Польському аграрному товаристві. Дослідник припустив, що аграристський дискурс, який охопив після цього польську пресу, не міг бути не поміченим В. Липинським, котрий саме в «Універсализмі...» порушив нову проблему, не притаманну «Листам до братів-

²¹ ЛИПИНСКИЙ, В.: *Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію...*, с. 33-34.

²² ГАЛУШКО, К.: *Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна...*, с. 209.

²³ Детальніше – див.: КОМΠΑНИЕЦЬ, О. В.: Аграризм у Болгарії та Чехословаччині першої третини XX століття: компаративний аналіз. In: *Український селянин*, 2021, вип. 25, с. 59-60.

²⁴ KORNOVENKO, S. – PASICHNA Y.: Intellectual Bases of Ukrainian Agrarianism of the Revolutionary Epoch: Vyacheslav Lypynsky, pp. 107-121.

хліборобів», – інтернаціоналізації аграризму.²⁵ Якщо М. Годжу небезпідставно вважають «архітектором Зеленого Інтернаціоналу» (Міжнародного аграрного бюро), то В. Липинський чітко заперечував такий підхід: *«Хлібороб по своїй природі не може творити інтернаціоналів. Утопією є всілякі “зелені інтернаціонали” – прояв зараження хліборобів ідеологіями інших верств. Категорії думання хлібороба про міжнародні взаємовідносини мусять по природі речей бути відмінні від думання купця чи неосілого кочівника... [такий] спосіб думання у взаємовідносинах міжнародних вбиває хліборобську ідеологію і усуває владу хліборобської верстви»*.²⁶

Висновки. Компаративний аналіз поглядів М. Годжі та В. Липинського на концепцію «третього шляху» дозволив виявити ряд схожих ознак в ідеях класиків чехословацького та українського аграризму.

Ідеологія аграризму у візії М. Годжі та «хліборобська ідеологія» В. Липинського за своїм змістом є майже тотожними явищами. В обох випадках їх фундаментальним принципом є визнання селянства силою, яка здатна завдяки особливим соціальним, духовним, моральним, господарським якостям створити новий, більш справедливий, суспільний лад.

В обох мислителів концепція «третього шляху» разом із критикою лібералізму, капіталізму, соціалізму, комунізму і фашизму оформились, отримали системний виклад і були оприлюднені в один час – протягом першої половини 1920-х рр. Так, М. Годжа представив широкому загалу своє бачення «третього шляху» у 1924 р. на всеслов'янському конгресі селянської молоді в Любляні (Словенія) у доповіді «Про аграризм і молодь» та в подальшому надруковано у брошурі «Агаризм і слов'янство».²⁷ Погляди В. Липинського щодо ідентичної проблематики були поетапно висвітлені впродовж 1919 – 1926 рр. у першому виданні «Листів до братів-хліборобів».

Погляди М. Годжі та В. Липинського є близькими в питаннях «аграрної демократії», відстоюванні економічних та моральних переваг сільського господарства, дрібної приватної власності на землю, кооперації, а також державного регулювання економіки. Їх бачення «третього шляху» полягало у поміркованих реформах, які мають створити значну верству хліборобів-власників. Погляди М. Годжі та

²⁵ ГАЛУШКО, К.: Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна..., с. 208.

²⁶ ЛИПИНСКИЙ, В.: Універсалізм у хліборобській ідеології..., с. 11-12.

²⁷ HODŽA, M.: *Agrarizem in Slovanstvo*. Ljubljana : Kmetijska tiskovna zadruga, 1924, 16 s.

В. Липинського є близькими в питаннях «аграрної демократії», відстоюванні економічних та моральних переваг сільського господарства, дрібної приватної власності на землю, кооперації, а також державного регулювання економіки. Суттєві відмінності у поглядах двох інтелектуалів полягають у приналежності до різних форм аграризму – радикально-консервативного (В. Липинський) та поміркованого, парламентсько-орієнтованого (М. Годжа), а також у принципово різних підходах щодо перспективи інтернаціоналізації аграристського руху.

Вищевикладене свідчить про те, що український варіант аграризму, поруч з чехословацьким та іншими національними варіантами, був самодостатнім явищем і органічним компонентом центрально-східноєвропейського аграризму.

Zhrnutie

„Tretia cesta“ roľníkov v názoroch Milana Hodžu a Vjačeslava Lypynského: pokus o komparatívnu analýzu

V štúdií autor formuluje vlastnú definíciu a odhaľuje kľúčové črty tzv. tretej cesty agrarizmu – alternatívy k ľavicovým (socializmus a komunizmus) a pravicovým (liberalizmus, kapitalizmus a fašizmus) vývojovým modelom agrárnych krajín strednej a východnej Európy, ktorá bola sformulovaná a zdôvodnená ideológmi agrarizmu koncom prvého decénia a v 20. rokoch 20. storočia. Na príklade názorov klasikov československého (M. Hodža) a ukrajinského (V. Lypynskij) agrarizmu sú objasnené spoločné a rozdielne názory mysliteľov na teóriu a prax „tretej cesty“. Je podložené, že ideológia agrarizmu vo vízii M. Hodžu a „rolnícka ideológia“ V. Lypynského sú svojím obsahom takmer identické javy. V oboch prípadoch je ich základným princípom uznanie roľníctva ako sily schopnej vytvárať nový, spravodlivejší spoločenský poriadok, a to vďaka svojím osobitným sociálnym, duchovným, morálnym, ekonomickým vlastnostiam. Názory M. Hodžu a V. Lypynského sú blízke v otázkach „agrárnej demokracie“, obhajoby ekonomických a morálnych výhod poľnohospodárstva, malého súkromného vlastníctva pôdy, kooperácie, ako aj štátnej regulácie ekonomiky. Podstatné rozdiely v názoroch oboch intelektuálov spočívajú v príslušnosti k rôznym formám agrarizmu – radikálne-konzervatívne (V. Lypynskij) a umiernenému, parlamentne orientovanému (M. Hodža), ako aj v zásadne odlišných prístupoch k perspektíve internacionalizácie agrárneho hnutia. Téza, že ukrajinská verzia agrarizmu bola sebestačnou a organickou súčasťou stredoeurópskeho a východoeurópskeho agrarizmu, sa naďalej rozvíjala.

Практика идей унионизма в политике памяти Республики Молдова (2009-2020 гг.)

НИКИТА КОСЯК

*Белорусский государственный университет,
Минск, Беларусь*

The practice of Unionism ideas in the memory policy of the Republic of Moldova (2009–2020)

Abstract: The article deals with the ideas of unionism, which advocated early integration with Romania. The key attention is paid to the "renewal" of the concept of Romanianism in order to adapt to the modern political image of the Republic of Moldova. The foreign and domestic political component of the concept at the present stage is analyzed. The role of unionism in Moldova's memory policy through the prism of Moldovan identity is emphasized. The author suggests the periodization of the main periods in the development of the concept of Romanianism in 2009–2020. Considerable attention is paid to political parties and public associations that support one of the variants of the concepts. The role of the Party of Socialists of the Republic of Moldova with the aim of restoring Moldovan statehood based on the concept of Moldovenism is emphasized. It is concluded that unionism, since 2009, has been a full-fledged concept of state building of the republic, based on the ideas of close cooperation with Romania.

Keywords: Identity, «Moldovenism», Party of Socialists, Politics of Memory, «Romanianism», «Unionism».

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.71-81>

Молдавская специфика памяти включает в себя противоборство двух политических концепций на взгляд государственного устройства республики: «молдовенизма» и «унионизма». Сторонники «молдовенизма» считают, что Молдова – это независимое государство, никак не зависящее от румынского этноса. Концепция «молдовенизма» широкое распространение получила в конце 1990-х – начале 2000-х гг., когда среди молдавских граждан назревали тенденции на подтверждения национального суверенитета.

Унионизм (румынизм), наоборот, подчеркивал тесную связь с румынским прошлым. Центральная мысль концепции полагала, что Бессарабия долгое время находилась в составе «Великой Румынии» и территория Молдовы за это время подверглась ассимиляционным процессам, тем самым укоренив идеи панрумынизма в Молдове.

Идеи унионизма (сторонников интеграции с Румынией) активно начали возрождаться к 2009-2010 гг.,¹ когда в молдавском обществе назрел запрос на изменение политической конъюнктуры государства.

В рамках развития идей унионизма на современном этапе выделяется несколько стадий. Первый этап (2009-2012 гг.) – период «возрождения» идей румынизма, совпадающей одновременно с падением авторитета молдовенистской концепции. Второй период приходится на 2012-2016 гг., характеризующейся укоренением идей румынизма в глазах молдавской общественности. Третий период 2016-2020 гг. – возрождение идей «государственного молдовенизма».²

К началу 2009 г. в виду политических изменений потерпела крах молдовенистская идея государственности. К власти в Молдове пришла либерально-демократическая оппозиция, являвшаяся сторонницей румынизма. Унионизм в это время приобрел новые черты. С одной стороны, антикоммунистический характер, а с другой, идейная перестройка политико-общественной жизни в сторону интеграционных процессов с Румынией и Европейским Союзом.

Антикоммунистический характер усилился при исполняющим обязанности президенте республики М. Ф. Гимпу. По его инициативе, в январе 2010 г. законодательно оформилась «Комиссия по изучению и оценке тоталитарного коммунистического режима в Республике Молдова».³ Рабочие группы комиссии занимались поиском фактов существования тоталитарного режима на территории страны, изучая документы и архивные материалы республики.

¹ 2009 г. в истории Молдовы ознаменовался сменой политического вектора. Результаты парламентских выборов апреля 2009 г. оппозицией были не приняты по причине победы Партии Коммунистов Республики Молдова (ПКРМ), повлекшей за собой массовые беспорядки в республике. В результате новых парламентских выборов, прошедших в июне 2009 г., не смотря на победу ПКРМ большинство мандатов находилось в руках оппозиции, объединившихся в «Альянс за европейскую интеграцию». Исходя из этого, из-за нехватки голосов для избрания «своего» президента, Конституционный суд Республики постановил распустить Парламент. Новые парламентские выборы (2010 г.) привели к победе либерально-демократической оппозиции, проводившей антикоммунистический курс.

² Возврат к идее молдовенизма был связан с победой на парламентских (2014 и 2019 гг.) и президентских (2016 г.) выборах сторонников Партии социалистов Республики Молдова (ПСРМ).

³ Об образовании Комиссии по изучению и оценке тоталитарного коммунистического режима в Республике Молдова / Указ Президента Республики Молдова от 14.01.2010., № 165 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2010. – № 3. – С. 5–7.

К июню 2010 г. специалисты комиссии внесли некоторые предложения, среди которых был запрет коммунистической символики «серп и молот» и терминов «коммунист» и «коммунистический»; разработка люстрационного законодательства и учреждение института исследований тоталитаризма. К тому же «комиссия Гимпу» постановила учредить «дни памяти жертв тоталитарных режимов»: 23 августа (общенациональный день памяти)⁴; 1 апреля, 13 июня, 6 июля (даты были выбраны на основе истории Молдовы советского периода, как даты основных депортаций местного населения: 13 июня 1941 г. – «первая волна» депортации; 6 июля 1949 г. – «вторая волна» депортации; 1 апреля 1952 г. – «третья волна» депортации).⁵

В рамках разработки антикоммунистического законодательства, инициированного «Комиссией М. Гимпу» упор ставился на вопросах, затрагивавших политические репрессии и массовые депортации в стране, а также отдельно рассматривался пункт о признании факта советской оккупации республики. Стоит отметить, что дискуссии вокруг люстрационного законодательства потерпели неудачу. Законопроект, инициированный М.Ф. Гимпу, о провозглашении 28 июня⁶ – «Днем советской оккупации»⁷ вызвал неоднозначную реакцию в обществе и был впоследствии заблокирован Конституционным судом Республики.

Вопросы репрессий и депортаций были рассмотрены с точки зрения мемориализации через принятие сопутствующих законопроектов.⁸ Так, в июне 2010 г. правительство республики постановило создать «Музей жертв депортаций и политических репрес-

⁴ В странах-членах Европейского союза 23 августа провозглашен днём «Европейской памяти жертв сталинизма и нацизма». 23 августа отмечается в день подписания «Договора о ненападении между Советским Союзом и Германией» от 23.08.1939 г.

⁵ *Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР*. Москва: «Звенья», – 2016. – С. 379.

⁶ 28 июня 1940 г. Красная армия захватила Бессарабию. Современная риторика властей рассматривает 28 июня как аннексию Бессарабии СССР.

⁷ Об объявлении дня 28 июня 1940 года «Днем советской оккупации» / Указ Президента Республики Молдова от 24.06.2010., № 376 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2010. – № 330. – С. 107.

⁸ В рамках государственного компонента мемориальной политики была сооружена сеть мемориалов, рассматривающих проблемную тематику: скульптурная композиция памяти жертв депортаций в г. Кишиневе в 2010 г. (Об установлении в муниципии Кишинэу скульптурной композиции памяти жертв депортации коммунистического режима / Постановление Правительства Республики Молдова от 18.10.2010., № 964 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2010. – № 1074. – С. 206–209); памятники в г. Лео́ве и Чимишлии (2013 г.), посвященных политическим репрессиям. См.: Об установлении в городе Лео́ва памятника, посвященного жертвам политических репрессий и сталинского тоталитарного режима / Постановление Прави-

сий».⁹ Также была инициирована разработка ордена «*Ordinul Republicii*» для лиц, боровшихся против коммунистического тоталитарного режима.¹⁰

Таким образом, антикоммунистический унионизм ставил своей целью развенчивание положительного образа Советского Союза, а, вместе с тем, и идеи варианта молдовенистской государственности в глазах рядовых молдаван. Антикоммунистическая версия унионизма подталкивала молдавских политиков к развитию прорумынских идей в обществе.

Политическая перестройка включала в себя внешнеполитический и внутривластный аспекты. Внутривластная сторона содержала восстановление идей унионизма в политической жизни страны. В первую очередь, Парламент страны отменил визовый режим,¹¹ что позволило румынским гражданам спокойно посещать Молдову. К тому же, в 2009 г. был отменен закон, запрещавший занимать государственные должности в структуре управления Молдовы лицам, имевшим румынское гражданство.¹² Принятые меры способствовали увеличению прорумынски настроенных политиков, повышавших идею унионизма во властных структурах.

Внешнелитическое составляющее базировалось на тесном сотрудничестве с Румынией. Так, 27 апреля 2010 г. была подписана декларация о стратегическом сотрудничестве между Республикой Молдовой и Румынией. Необычность декларации заключалась в том, что Румыния выступала гарантом и помощником Молдовы в

тельства Республики Молдова от 22.02.2013., № 138 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2013. – № 189. – С. 42–47; Об установлении в городе Чимишлия памятника жертвам сталинских репрессий 1940–1949 гг. / Постановление Правительства Республики Молдова от 01.02.2013., № 85 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2013. – № 133. – С. 27–30.

⁹ О создании Музея жертв депортаций и политических репрессий заведений / Постановление Парламента Республики Молдова от 02.07.2010., № 605 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2010. – № 651. – С. 114–116.

¹⁰ О присвоении ордена «*Ordinul Republicii*» группе борцов с оккупационным коммунистическим тоталитарным режимом / Указ Президента Республики Молдова от 23.08.2010., № 507 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2010. – № 570. – С. 155–158.

¹¹ О внесении изменений в некоторые законодательные акты заведений / Закон Парламента Республики Молдова от 23.12.2009., № 127 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2009. – № 664. – С. 197–200.

¹² О признании утратившим силу Постановления Правительства № 269 от 8 апреля 2009 г. / Постановление Правительства Республики Молдова от 28.09.2009., № 572 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2009. – № 636. – С. 151.

стремлении к евроинтеграции.¹³ Пункты декларации затрагивали и вопросы двусторонних отношений в области экономического сотрудничества, что непосредственно способствовало проникновению румынского капитала в молдавскую экономику и усиливало зависимость республики от Румынии.¹⁴

Таким образом, в унионизме к 2009-2012 гг. оформились два основных направления: антикоммунистическая направленность и интенсивная консолидация с Европейским Союзом (ЕС) через Румынию.

В 2012 г. победу на президентских выборах победу одержал Н. Тимофти.¹⁵ Президентство Н. Тимофти прошло в русле «умеренного» унионизма. Антикоммунистический дискурс наблюдался в двух версиях. Первый вариант подразумевал дальнейшую разработку «осуждающего» коммунистического законодательства. Вторым пунктом заключался в разработке памятных дат, связанных с трагическими событиями советской истории Молдовы.

В августе 2012 г. Парламент принял закон «Об исторической и политико-правовой оценке тоталитарного коммунистического режима в Молдавской Советской Социалистической Республике».¹⁶ Риторика законопроекта подразумевала осуждение коммунистического строя в Молдове и запрет использования в политических целях коммунистической символики.¹⁷ В результате к 2012 г. произошло окончательное свертывание остатков коммунистических идей в государстве.¹⁸

¹³ Молдова и Румыния подписали в Бухаресте совместную Декларацию о стратегическом партнерстве // *Молдавские ведомости*. – 2010. – 29 апреля. – [Электронный ресурс]. URL: http://www.vedomosti.md/news/Moldova_I_Rumyniya_Podpisali_V_Buhareste_Sovmestnuyu_Deklaratsiyu_O_Strategicheskom_Partnerstve (дата обращения 16.05.2022)

¹⁴ Речь шла о совместном строительстве газопровода Яссы – Унгены, который предусматривал бы энергетическую зависимость республики от Румынии. ВАСИЛЬЕВ, В. А.: Унионизм в современной Румынии: комплексный анализ / В. А. Васильев // *Свободная мысль*. – 2016. – № 4 (1658). – С. 167.

¹⁵ Особенностью стало избрание президента Парламентом республики в результате непрямых выборов. Изменение было вызвано проведением конституционной реформы (01.12.2011 г.) с целью разрешения конституционного кризиса в Молдове. Н. Тимофти был избран президентом республики с третьей попытки – 16 марта 2012 г., набрав 61% голосов Парламента.

¹⁶ Об исторической и политико-правовой оценке тоталитарного коммунистического режима в Молдавской Советской Социалистической Республике / Постановление Парламента Республики Молдова от 12.08.2012, № 191 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2012. – № 610. – С. 181–184.

¹⁷ Там же, ст. 1.1 и 1.2.

¹⁸ Запрет использования коммунистической символики не привел к запрету Партии Коммунистов. ПКРМ по-прежнему функционирует как инструмент политической

В 2016 г. Парламент инициировал принятие закона о «Дне памяти жертв сталинизма» (6 июля).¹⁹ Законопроект²⁰ подразумевал ежегодное возложение цветов к памятникам, посвященным жертвам сталинских репрессий. В итоге, к концу 2016 г. политика «умеренного» унионизма привела к утверждению тезиса о причастности коммунистического тоталитарного режима в разворачивании политических репрессий и массовых депортаций с целью уничтожения молдавского этноса.

Во время политики «умеренного» унионизма продолжался курс воздействия Румынии на общественно-политическую обстановку в стране. Для политики «умеренного» унионизма была характерна легализация политических партий, общественных объединений, поддерживающих курс объединения с Румынией. Кроме того, в спектр политики входили изменения в культурно-образовательной сфере, направленной на монополию идей панрумынизма в молдавской среде через утверждение собственной линии истории и придания румынскому языку статуса государственного в Конституции республики.

В январе 2012 г. из числа неправительственных румынских организаций в Молдове была создана гражданская платформа «Действие-2012» («Acțiunea 2012»). Цель организации заключалась в популяризации среди местного населения идей интеграции с Румынией.²¹ Одной из форм проявления активности платформы стало проведение ежегодных маршей, митингов с лозунгами объединения. Первый марш состоялся в Кишеневе 25 марта 2012 г., приуроченный к годовщине «объединения» Бессарабии с Румынией (27 марта 1918 г.) и 13 мая (200-летний юбилей подписания Бухарестского мира 1812 г.).²²

К февралю 2012 г. продолжились интеграционные процессы прорумынских организаций. Следующей структурой стал «Совет объединения», созданный с целью продвижения идей румынского

силы на парламентских выборах (образовывая совместную фракцию с Партией Социалистов) в республике.

¹⁹ 6 июля 1949 г. считается в советской истории Молдовы одной из самых массовых депортаций. В результате операции «Юг» было вывезено около 35,5 тыс. молдаван под предлогом борьбы с «кулаками» в отдаленные регионы Сибири и Казахстана.

²⁰ О Дне памяти жертв сталинизма / Указ Президента Республики Молдова от 01.07.2016., № 2180 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2016. – № 436. – С. 193–203 (ст. 1).

²¹ ЯДРИХИНСКИЙ, М. А.: Тенденции и перспективы унионизма в Республике Молдова / М. А. Ядрихинский // *Научно-аналитический журнал*. – 2018. – № 18. – С. 53.

²² Там же, с. 54.

национального единения. Среди подписавших акт о создании совета были М. Друк (бывший премьер-министр), А. Мошану (экс-спикер Парламента), В. Бешлягэ (глава Национал-либеральной партии Молдовы).²³

Вехой интеграционных этапов стало создание в марте 2016 г. «Сфатула Цэрия – 2» («Совет страны – 2»).²⁴ Сторонники съезда одобрили «дорожную карту», подразумевавшую объединение с Румынией к началу 2018 г. Вдобавок «дорожная карта» предполагала вступление в Европейский Союз (ЕС) и НАТО, соединение парламентов и государственных структур обеих государств.²⁵

Прорумынские настроения наблюдались в системе образования. В мае 2012 г. по инициативе министра образования М. Шляхтицкого шли дискуссии о возвращении в систему образования курса истории под названием «История румын». ²⁶ Тем не менее, председатель Парламента М. Лупу заявлял, что такое решение ведет к расколу молдавского общества. Результатом стало снятие с должности М. Шляхтицкого за «излишний» румынизм.²⁷

Вторым аспектом стали споры вокруг признания румынского языка как государственного. Прецедентом для этого стало решение Конституционного суда, утверждавшего, что декларации о независимости 1991 г. имеет более компетентную юридическую силу,

²³ В Кишиневе учрежден совет объединения Республики Молдова с Румынией // *Молдавские ведомости*. – 2010. – 27 апреля. – [Электронный ресурс]. – URL: http://www.vedomosti.md/news/Moldova_I_Rumyniya_Podpisali_V_Buhareste_Sovmestnuyu_Deklaratsiyu_O_Strategicheskom_Partnerstve (дата обращения 16.05.2022)

²⁴ «Сфатул Цэрий» («Совет страны») – государственный орган Бессарабии, созданный 21 ноября 1917 г. и провозгласивший Молдавскую Народную Республику (с 24 января 1918 г. – Молдавская Демократическая Республика). Одновременно с этим «Совет страны» одобрил присоединение Бессарабии к Румынии и на этом прекратил своё существование 27 ноября 1918 г.

²⁵ Создан Сфатул Цэрий-2 и утверждена дорожная карта объединения с Румынией // *Молдавские ведомости*. – 2016. – 28 марта. – [Электронный ресурс]. URL: <http://www.vedomosti.md/news/sozdan-sfatul-cerij-2-i-utverzhdena-dorozhnaya-karta-obedine> (дата обращения 16.05.2022)

²⁶ С 1990-2004 гг. курс истории изучался под общим названием «История румын», но, после прихода к власти ПКРМ в республике, изменился курс образовательной политики в сторону уменьшения румынского начала в учебниках, поэтому с 2004 г. функционировал единый курс интегрированного модуля «История». Все-таки, недовольство сторонников унионизма ущемлением их прав на изучение истории Румынии привело к реформированию программы и введению в 2006 г. школьного предмета «История румын и всеобщая история», который преподается по сей день.

²⁷ Почему в Молдове изучают «историю румын»? // *Noi.MD*. – 2016. – 23 июня. – [Электронный ресурс]. URL: https://noi.md/ru/news_id/86535 (дата обращения 16.05.2022)

чем Конституция 1994 г.²⁸ Следствием стало признание румынского языка государственным в связи с его упоминанием в декларации о независимости 1991 г.²⁹

По этой причине, политика «умеренного» румынизма к началу 2016 г. становилась полноправной интеграционной стратегией в молдавском обществе. В спектр политики входило: легализация прорумынских общественно-просветительских организаций, повышение статусности румынского языка в глазах молдавской общественности через культурно-образовательных дискурс и продолжении дискредитации коммунистического прошлого через принятие соответствующих законодательных постановлений.

В 2016 г. на пост президента республики был избран И. Н. Додон.³⁰ Политика нового президента проходила в русле восстановления молдовенистских традиций. Идеи молдовенизма легли в основу предвыборной компании И. Н. Додона к началу 2016 г. Среди них были следующие тезисы: молдовенистская идентичность и государственность, искоренение идей унионизма среди молдавского общества, возобновление в школьной программе курса «История Молдовы».³¹

В марте 2017 г. И. Н. Додон выступил с инициативой введения в школьную программу курса «Истории Молдовы». С этой целью президент отправил в правительство письмо с тем, чтобы в школьную программу 2017-2018 гг. был включен одноименный предмет. Впоследствии предложение о введении «Истории Молдовы» было

²⁸ О толковании статьи 13 ч. (1) Конституции в соотношении с Преамбулой Конституции и Декларацией о независимости Республики Молдова / Постановление Конституционного суда Республики Молдова от 05.12.2013., № 36 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2016. – № 51. – с. 304–310 (ст. 29).

²⁹ Решение, с точки зрения юридической логики, имело несколько объяснений. Декларация о независимости 1991 г. разрабатывалась и утверждалась Народным Фронтом Молдовы (НФМ), отстаивавшим идеи унионизма. Конституция 1994 г., строилась на идеях обособленности от румынской общности, защищавшей тезис о независимости языка и самобытной культуре, проводником которого была концепция молдовенизма. Поэтому, представители унионистов обратились к более позднему законодательному акту с целью юридического закрепления прорумынского документа.

³⁰ Выборы 2016 г. – это первые прямые выборы президента республики с 1996 г. В рамках выборов было проведено два тура. Во второй тур прошли: лидер фракции от социалистов И. Н. Додон и сторонница унионистских идей, лидер партии «Действие и справедливость» М. Г. Санду. Победу во втором туре одержал И. Н. Додон, набрав 52,1 % голосов избирателей.

³¹ 4 года с Игорем Додоном. Обещания против достижений // *AVA.MD*. – 2020. – 27 октября. – [Электронный ресурс]. URL: <https://ava.md/2020/10/27/4-goda-s-igorem-dodonom-obeschaniya-protiv/> (дата обращения 16.05.2022)

включено в перечень вопросов референдума,³² инициированного И. Н. Додоном. Однако, идея референдума была не популярна среди унионистских парламентариев, что и привело к блокировке инициативы президента.³³

В декабре 2017 г. в своем отчете за первый год президентства И. Н. Додон инициировал принятие законопроекта о запрете унионизма в республике. Согласно инициативе президента, была бы запрещена легализация политических партий и культурно-просветительских организаций, отстаивавших идеи румынизма. Тем не менее, кроме общественных обсуждений, идея законопроекта не была зарегистрирована для рассмотрения Парламентом страны.³⁴

2018 г. для унионистов был знаковым годом. В этот год праздновалось «великое объединение» Румынии. В рамках празднования 100-летия объединения Румынии в Молдове состоялись многочисленные митинги сторонников интеграции в Кишинёве, Яссах, Бельчицах.³⁵ Вдобавок, по предложению гражданской платформы «Действие – 2012» более 130 сел Молдовы провели символическую акцию присоединения к Румынии.³⁶

В ответ на действия унионистов правящая партия социалистов решила вернуться к политике «защиты государственности». В апреле 2018 г. начался сбор подписей в защиту молдавской

³² И. Н. Додон в марте 2017 г. выступил с предложением о проведении консультативного референдума по четырем вопросам: о расширении президентских полномочий, досрочных выборах в Парламенте и уменьшения мандатов, введении в школьный курс «Истории Молдовы», об аннулировании закона о возврате гражданами Молдавии выведенного из банков республики миллиона долларов (Президент Молдавии отчитался о первых ста днях работы и объявил референдум // *РИА Новости*. – 2017. – 29 марта. – [Электронный ресурс]. URL: <https://ria.ru/20170329/1490997876.html> /дата обращения 16.05.2022/). К июлю 2017 г. по предложениям парламентариев Либеральной партии (партия унионистской толка) Конституционный суд республики объявил постановление президента неконституционным и заблокировал принятие законопроекта.

³³ 4 года с Игорем Додоном. Обещания против достижений // *AVA.MD*. – 2020. – 27 октября. – [Электронный ресурс]. URL: <https://ava.md/2020/10/27/4-goda-s-igorem-dodon-obeschaniya-protiv/> (дата обращения 16.05.2022)

³⁴ Додон подводит итоги: борьба с унионизмом и прозападным большинством // *EurAsia Daily*. – 2017. – 12 декабря. – [Электронный ресурс]. URL: <https://easaily.com/ru/news/2017/12/12/dodon-podvodit-itogi-borba-s-unionizmom-i-prozapadnym-bolshinstvom> (дата обращения 16.05.2022)

³⁵ В Кишиневе тысячи сторонников объединения Молдавии и Румынии вышли на митинг // *РИА Новости. Украина*. – 2018. – 25 марта. – [Электронный ресурс]. URL: https://rian.com.ua/world_news/20180325/1033607518.html (дата обращения 16.05.2022).

³⁶ Молдавия стремится к объединению с Румынией, но не вся // *РИА Новости. Украина*. – 2018. – 29 марта. – [Электронный ресурс]. URL: <https://rian.com.ua/analitics/20180329/1033721582/moldova-obyedinenie-romania.html> (дата обращения 16.05.2022).

государственности. Жители автономной области Гагаузии на референдуме (февраль 2014 г.) поддержали право на самоопределение автономии и выход из состава Молдова в случае присоединения к Румынии.³⁷ Важной составляющей политики «защиты государственности» стало возвращение к политике национального героя.

По предложению И. Н. Додона 2018 г. был объявлен годом Штефана Великого.³⁸ В рамках года были проведены различные научно-просветительские мероприятия, затрагивающие личность Штефана Великого. Кроме этого, планировалась доставка из Турции и Греции исторических и церковных реликвий господаря. Президент страны анонсировал показ документального фильма под общим названием «История Молдовы».³⁹

По итогу, политика «государственного молдовенизма» в 2016-2020 гг. не получила широкой популярности в молдавском обществе. Причиной этому послужило унионистское большинство⁴⁰ в Парламенте республики, блокировавшее инициативы президента в направлении концепции молдовенизма.

Таким образом, интерес к концепции унионизма среди молдавской общественности значительно возрос в промежутке с 2009 по 2020 гг. Период с 2009 по 2012 гг. ознаменовался «вторым» возрождением румынизма, сочетавший в себе антикоммунистическую настроенность и идею скорейшей интеграции с Румынией. Период с 2012-2016 гг. отмечен дальнейшим укоренением в государственной политике концепции унионизма, основанной на тенденциях повышения интереса к румынскому языку

³⁷ Там же.

³⁸ О провозглашении 2018 года Годом Господаря Молдовы Штефана Великого и Святого / Указ Президента Республики Молдова от 02.07.2017., № 253 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2017. – № 384. – С. 229–243.

Стоит обратить внимание, что идентичную политику национального героя проводила Партия коммунистов. В 2003 г. по их инициативе был принят законопроект об объявлении 2004 г. годом Штефана Великого. О провозглашении 2004 года Годом Штефана Великого и Святого / Указ Президента Республики Молдова от 23.12.2003., № 1594 // *Официальный вестник Республики Молдова*. – 2004. – № 36. – С. 1–5 (ст. 1).

³⁹ 2018-й объявлен в Молдове годом Штефана чел Маре // *Комсомольская правда*. – 2018. – 3 января. – [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kp.md/daily/26775/3811209/> (дата обращения 16.05.2022)

⁴⁰ Не смотря на победу в парламентских выборах 2014 г. ПСРМ (социалисты образовали совместную фракцию с коммунистами, получив в общей сумме 46 из 101 мандатов), большинство мандатов находилось в руках «Альянса за европейскую интеграцию» – фракция партий унионистского толка (55 из 101 мандата). В результате парламентских выборов 2019 г., победу одержала ПСРМ (35 мест), но ситуация не изменилась по причине большего количества голосов за унионистские партии, получившие в общем количестве 63 из 101 места.

Практика идей унионизма в политике памяти Республики Молдова (2009-2020 гг.)

через культурно-образовательную сферу и политикой компромиссирования коммунистического прошлого. Период с 2016 по 2020 гг. отмечен сценарием возвращения к идеям молдовенизма в молдавском обществе.

Тем не менее, к концу 2020 г. стало очевидно, что политика молдовенизма, проводимая ПСРМ, была не популярна среди рядовых молдаван, что отразилось на президентских выборах 2021 г., пришедшей к власти сторонница румынизма М. Г. Санду. Следовательно, на современном этапе, господствующим проектом молдавской идентичности выступает концепция унионизма, основанная на политической интеграции с Румынией.

Zhrnutie

Prax idey unionizmu v politike pamäti Moldavskej republiky (2009 – 2020)

Štúdiá skúma idey unionizmu v Moldavsku (Hnutia za zjednotenie Rumunska a Moldavska), ktoré presadzuje platformu urýchlenej integrácie s Rumunskom. Kľúčová pozornosť je venovaná „aktualizácii“ konceptu rumunizmu s cieľom prispôbiť sa modernému politickému obrazu Moldavskej republiky. Analyzuje sa vonkajšia a vnútropolitická zložka koncepcie v súčasnej fáze (v rokoch 2009 – 2020). Úloha unionizmu v politike pamäti Moldavska je zdôrazňovaná cez prizmu moldavskej identity. Predkladá sa periodizácia hlavných období vo vývoji konceptu rumunizmu v rokoch 2009 – 2020 a poukazuje sa na stupeň jeho popularity medzi moldavskou verejnosťou. Značná pozornosť je venovaná politickým stranám, verejným združeniam, ktoré podporujú niektorý z variantov koncepcie. Zdôrazňuje sa úloha Strany socialistov Moldavskej republiky pri obnove moldavskej štátnosti na základe konkurujúcej koncepcie moldavstva. Autor štúdie prichádza k záveru, že unionizmus v Moldavsku je od roku 2009 plnohodnotnou koncepciou budovania republiky, založenej na ideách úzkej spolupráce s Rumunskom.

Neustála snaha rušiť Vedeckú grantovú agentúru MŠVVaŠ SR – SAV¹

NORBERT KMEŤ

Ústav politických vied, Slovenská akadémia vied, v.v.i.

Unceasing efforts to do away with the Scientific Grant Agency of the Ministry of Education, Science, Research and Sport of the Slovak Republic and the Slovak Academy of Sciences

Abstract: Currently, a significant proportion of scientific and scholarly outputs are produced within the framework of grants awarded by a specific scientific agency. There are a number of grant schemes in Slovakia that support science and research. The resources used are mostly state, public, European and, to a certain extent, private. The bulk of the projects undertaken at scholarly institutes are backed by the Scientific Grant Agency (VEGA), whose funds are provided by the Ministry of Education, Science, Research and Sports of the Slovak Republic (MŠVVaŠ SR) and the Slovak Academy of Sciences (SAV). Any attempt to "transform/reform" a functioning basic research support scheme naturally provokes negative reactions in the scholarly community. These also include the material entitled "Proposal of VEGA action alternatives (/KEGA)". It comes as a surprise, or even a shock, to read that some of the proposals for the elimination of VEGA come from the Ministry of Education and Culture of the Slovak Republic and from other supreme state administration bodies. What is invariably used as an argument is the need to make the system more efficient. It is usually emphasized, with regard to the science-support agencies, that their number does not agree with the needs, or that their centralization would enhance the quality of scientific outputs. Yet, it should be noted that centralization as such is the easiest way to administer a process and thus to assume complete control over it, allowing one to push forward their own interests. Regarding VEGA, there are constant controversies about whether it is a grant agency or just a mechanism for redistributing institutional funds. Scientific results suit politicians only when the latter wish to prove the country's advancement level or when a specific problem is considered to be such that it could jeopardize the system's stability. Unlike these, other research results are neglected, and, before long, the declared support is forgotten again because soon new political, social, economic or other interests of the state are found more important.

Keywords: Scientific Grant Agency (VEGA), Ministry of Education, Science, Research and Sports of the Slovak Republic, Slovak Academy of Sciences, Slovak Research and Development Agency (APVV), politicians, centralism, sciences.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.82-102>

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-18-0122.

V súčasnosti podstatná časť vedeckých výstupov vzniká v rámci grantov, ktoré udeľuje konkrétna vedecká agentúra. Na Slovensku je niekoľko grantových schém, ktoré podporujú vedu a výskum. Využívajú sa najmä štátne, verejné, európske a v určitej miere aj private zdroje. Väčšina riešených projektov na akademických pracoviskách prebieha vďaka Vedeckej grantovej agentúre (VEGA), ktorej finančné prostriedky zabezpečujú Ministerstvo školstva vedy, výskumu a športu SR (MŠVVaŠ SR) a Slovenská akadémia vied (SAV). Zároveň treba uviesť, že neexistuje spoločný rozpočet, ale každý rezort financuje projekty z tých inštitúcií, ktoré patria do jeho kompetencie. Transparentnosť hodnotenia projektov je vždy zaručená a je v súlade s aktuálne platnými pravidlami, ktoré sú verejne prístupné.² Každý pokus „transformovať/reformovať“ fungujúcu schému na podporu základného výskumu vyvoláva prirodzene väčšinou negatívne reakcie v akademickej obci. Patrí k nim i materiál „Návrh alternatív pôsobenia VEGA (/KEGA)“. Ľudovít Paulis, štátny tajomník MŠVVaŠ SR (21. marca 2020 – 21. septembra 2022)³ ho 25. januára 2021 predstavil členom Predsedníctva VEGA. Písomne im ho z ministerstva doručili 5. februára 2021. V Stanovisku „Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA)“ z 16. februára 2021 sa pripomína, že „VEGA predstavuje najvýznamnejšiu inštitucionálnu formu podpory základného výskumu na Slovensku“. Napriek tejto skutočnosti sú neustále proti nej prezentované rôzne výhrady, vrátane požiadavky, aby ukončila svoju činnosť. Dôvody sú rôzne, niektorým sa budem venovať nižšie a ďalšie len naznačím. Túto problematiku nie je možné oddeliť od celkovej situácie v akademickom prostredí a od prístupu štátu k vede a výskumu.

Často sa o činnosti VEGA vyjadrujú osoby, ktoré nemajú dostatok znalostí o tom, ako celý proces prebieha.⁴ Jej komisie sa riadia len plat-

² Pravidlá Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR a Slovenskej akadémie vied na podávanie a prijímanie žiadostí o dotáciu (pre verejné vysoké školy), resp. o finančný príspevok (pre organizácie SAV) a kritériá hodnotenia projektov. Dostupné na internete: http://www.vega.sav.sk/_files/doku_pages/20190108_163_subor.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

³ Návrh na vymenovanie štátnych tajomníkov Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, č. UV-6282/2020, 21.03.2020. Dostupné na internete: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Material/24622/1> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Návrh na odvolanie štátnych tajomníkov Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, č. UV-36104/2022. Dostupné na internete: <https://rokovania.gov.sk/RVL/Material/27627/1> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴ Napríklad v materiáli „Plán obnovy, cestovná mapa k lepšiemu Slovensku“ sa v časti „Efektívnejšie riadenie a posilnenie financovania vedy, výskumu a inovácií“ píše aj o tom, že skvalitnenie hodnotiaceho procesu sa má zabezpečiť tým, čo je už v súčasnosti na Slovensku bežné, a to: využívaním „zahraničných hodnotiteľov (s cieľom minimalizácie konfliktu záujmov a s cieľom získania dostatočného počtu kvalitných hodnotiteľov)“; podávaním „projektov v anglickom jazyku (kvôli podpore internacionalizácie výskumného prostredia a aj kvôli zapojeniu zahraničných hodnotiteľov)“; využívaním systému

nými zverejnenými predpismi.⁵ Nedôvera voči nej vychádza napríklad aj z „klasického“ uvažovania rozšíreného na Slovensku, že iba cez známosti sa dá niečo dosiahnuť. V akomkoľvek hodnotiacom procese je vždy prítomná určitá subjektívnosť, ale preto nemožno spochybňovať celý systém. Je prirodzené, že tí, čo neuspeli v tejto súťaži, to považujú za nespravodlivosť a zaujatosť komisie voči nim. Napríklad „Komisia VEGA č. 10 historické vedy a vedy o spoločnosti (filozofia, sociológia, politológia a teológia)“ mala v rokoch 2018 – 2020 24 volených členov a boli zo siedmich verejných univerzít a z jedenástich ústavov SAV.⁶ Každý člen Komisie má možnosť vyjadriť sa ku každému predloženému návrhu grantu, hlasuje o ňom slobodne a má k dispozícii vždy minimálne dva oponentské posudky. Bolo by teda možné schváliť dajaký projekt tzv. po známosti, keď Komisia má vyššie uvedený počet členov reprezentujúcich sedem vedných odborov?⁷ Treba to skutočne percipovať v širších súvislostiach. Vieme aj o existencii falošnej solidarity v akademickom prostredí. Píše o nej napríklad Lev Bukovský, matematik, a to nielen v súvislosti s posudzovaním projektov, ale aj s udeľovaním akademických hodností.⁸

Racionalizácia, čiže šetrenie verejnými prostriedkami je častým argumentom nielen na Slovensku najmä vtedy, keď sa uberá tam, kde by bolo vhodné pridať viac finančných prostriedkov. V prípade VEGA však tento argument nie je na mieste, pretože ide o skutočne nízke náklady, ako sa uvádza v bode č. 8 vyššie uvedeného Stanoviska Predsedníctva VEGA. Väčšina osôb určite súhlasí s tým, že veda na Slovensku je finančne poddimenzovaná. Slovenská akadémia vied v roku 2019 zverejnila materiál „Analýza finančnej podpory a scientometrických výstupov SAV“. Porovnávala v nej výdavky SAV na vedu a vedecké výstupy s výdavkami

„panelového hodnotenia projektov (s cieľom vyhnúť sa problémom tzv. prísneho a benevolentného hodnotiteľa)“; digitálnou administráciou „grantového procesu (ktorá celý proces hodnotenia urýchlí a skráti)“. Podľa: *Plán obnovy, cestovná mapa k lepšiemu Slovensku*, s. 329. Dostupné na internete: <http://www.planobnovy.sk/kompletny-plan-obnovy/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁵ Štatút Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied – poradného orgánu ministra školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a pomocného orgánu Predsedníctva Slovenskej akadémie vied. Dostupné na internete: http://www.vega.sav.sk/_files/doku_pages/20170302_232_subor.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022]; Pravidlá Vedeckej grantovej agentúry... Dostupné online: http://www.vega.sav.sk/_files/doku_pages/20190108_163_subor.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁶ Zloženie komisií VEGA – 7. funkčné obdobie (2018 – 2020). Dostupné na internete: <http://www.vega.sav.sk/index.php?p=show&id=8> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁷ Ide o archeológiu, etnológiu, filozofiu, históriu, politológiu, sociológiu, teológiu.

⁸ BUKOVSKÝ, Lev: Solidarita v slovenskom akademickom prostredí. In: *Solidarita*. Zost. Miroslav Pollák. Levoča : Krásny Spiš, 2019, s. 464-466.

vedeckých akadémií v Českej republike, v Dánsku, vo Fínsku, v Írsku, v Maďarsku, v Nórsku, v Poľsku a Rakúsku. Na záver skonštatoval, „že SAV disponuje cca polovičnými finančnými prostriedkami na jedného zamestnanca oproti AV ČR (a tretinový oproti RAV), vo vedeckej produkcii dominuje a pri získavaní ohlasov na svoju prácu je vyrovnaným hráčom“. V celkovom porovnaní by SAV dopadla lepšie, keby bola vyššia finančná podpora vedy a výskumu v SR.⁹

Vedeckým pracovníkom sa neustále dokazuje ich neschopnosť, a to napríklad nastavenými kritériami hodnotenia ich práce, pričom sa len sporadicky vedú diskusie o tom, či sa dajú reálne spĺňať v danom prostredí a v stanovených podmienkach. Toto však nie je špecifické iba pre Slovensko, ako dokazuje napríklad i Leidenský manifest.¹⁰ Je pravda, že obraz humanitných a spoločenských vied nie je v spoločnosti najlepší. Zo 151 výskumných a vedeckých pracovníkov ústavov spoločenských a humanitných vied SAV sa v roku 2013 domnievalo až 94,55% z nich, že verejnosť dostatočne neoceňuje nimi dosiahnuté výsledky práce.¹¹ Často počuť tvrdenie, „že hodnotenia výstupov si píšú kolegovia z rovnakého inštitútu navzájom (toto je viac typické pre humanitné odbory)“. Uvádza ho napríklad Peter Both, ale bez akéhokoľvek dôkazu.¹² Zaujímavá diskusia o postavení spoločenských a humanitných vied sa rozvinula v roku 2016.¹³ V rámci nej sa

⁹ *Analýza finančnej podpory a scientometrických výstupov SAV*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 2019, s. 10.

¹⁰ Pozri: HICKS, Diana et al.: *Bibliometria: Leidenský manifest štatistického hodnotenia vedeckého výskumu*. Dostupné na internete: http://www.leidenmanifesto.org/uploads/4/1/6/0/41603901/leidenmanifesto_svk.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

¹¹ BŽOCH Adam – LUBYOVÁ Martina – KARASOVÁ Katarína: Sebareflexia spoločenských a humanitných vedcov na Slovensku: výsledky empirického výskumu. In: *Prognostické práce*, 2014, roč. 6, č. 1, s. 85.

¹² BOTH Peter: Dá sa to robiť lepšie a efektívnejšie. Dostupné na internete: https://invivomagazin.sk/buducnost-slovenskej-vedy-vymani-sa-z-podpriemernosti-a-rodinkarstva_792.html [cit. dňa 18. 10. 2022].

¹³ DRÁBIK, Jakub – KŠIŇAN, Michal: Chradne a práchnivie slovenská veda? In: *Forum historiae*, 2017. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/sites/default/files/drabik-ksinan-chradne-a-prachnivie-slovenska-veda.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022]; PODSTUPKA, Ondrej – HOLIČ, Dominik – MATKOVSKÁ, Zuzana: Slovenská veda chradne a práchnivie. In: *SME Plus*, 19. august 2016. Dostupné na internete: <https://plus.sme.sk/c/20246111/slovenska-veda-chradne-a-prachnivie.html> [cit. dňa 18. 10. 2022]; TÍŽIK, Miroslav: Demagógiou proti mýtom o vede. Ad: Slovenská veda sa rozpadá. In: *SME*, 25. august 2016. Dostupné na internete: <https://komentare.sme.sk/c/20252657/demagogiou-proti-mytom-o-vede-ad-slovenska-veda-sa-rozpada.html> [cit. dňa 18. 10. 2022]; BĀTORA, Jozef: Vráťme naše spoločenské a humanitné vedy do sveta. In: *Denník N*, 24. september 2016. Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/565801/vratme-nase-spolocenske-a-humanitne-vedy-do-sveta/> [cit. dňa 18. 10. 2022]; VIŠŇOVSKÝ, Emil – BIANCHI, Gabriel: Niet elity bez komunity, ani globality bez lokality. In: *Denník N*, 9. október 2016. Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/579035/niet-elity-bez-komunity-ani-globality-bez-lokality/> [cit. dňa 18. 10. 2022]; PETRÍK, Vladimír: Problémy so slovenskou vedou – či s jej hodnotením? In:

kritizoval najmä hodnotiaci systém a poukazovalo sa na to, že všetko nemožno merať scientometricky a že databáza Web of Science nemôže byť pre spoločenské a humanitné vedy smerodajná.¹⁴ Príliš sa ani nediskutuje o tom, že napríklad SCOPUS sa prezentuje ako univerzálna databáza, ale v skutočnosti je primárne anglickojazyčná a väčšina periodík v nej pochádza z USA, Veľkej Británie a Holandska.¹⁵ Napríklad v Leidenskom manifeste sa pripomína, že sa vedome potláča spracovanie tém, ktoré sú potrebné pre miestne spoločenstvá, a že publikovanie v iných jazykoch než v anglickom je absolútne potrebné.¹⁶ V podobných diskusiách vedených nielen o databázach, ale aj o vede sú spoločenské a humanitné vedy väčšinou v defenzíve. Pýtam sa tiež, čo si má myslieť občan o vyjadreniach predsedu SAV Pavla Šajgalíka z augusta 2016 o spoločenských vedcoch, že síce „robia monografie, a neviem, kto ich číta“. Zároveň však tvrdil, že „aj okrajové a akoby neperspektívne alebo prísne lokálne výskumy majú svoj význam“.¹⁷ V reakcii Miroslav Tížik, sociológ, jasne pripomenul, že monografia nie je „nejaká večerná zábavka, ktorou sa vedci vyhýbajú práci a vydávajú si ich doma v obývačke, keď chcú mať pokoj od nadriadených“.¹⁸

K tým, čo spochybňujú význam sociálnych a humanitných vied, patria i niektorí významní slovenskí politici, napríklad Robert Fico a Richard

Pravda, 10. november 2016. Dostupné na internete: <https://zurnal.pravda.sk/esej/clanok/410493-problemy-so-slovenskou-vedou-ci-s-jej-hodnotenim/> [cit. dňa 18. 10. 2022]; KŠIŇAN, Michal: Rozdeľ a panuj alebo na čo slúži vláde hodnotenie vedy. In: *SME*, 5. september 2016. Dostupné na internete: <https://komentare.sme.sk/c/20259695/rozdeluj-a-panuj-alebo-na-co-sluzi-vlade-hodnotenie-vedy.html> [cit. dňa 18. 10. 2022]; MISTRÍK, Erich: Nepriateľmi spoločenských vedcov nie sú prírodovedci. In: *SME*, 9. október 2016. Dostupné na internete: <https://blog.sme.sk/mistik/veda-a-technika/nepriatelmi-spolocenskych-vedcov-nie-su-prirodovedci> [cit. dňa 18. 10. 2022]; BAHNA, Miloslav – KLOBUCKÝ, Robert: Poznámka k textu „Medzinárodné porovnanie kvality výkonu vedných odborov na Slovensku“ ŠTEPÁN JURAJDA, STANISLAV KOZUBEK, DANIEL MŮNICH, SAMUEL ŠKODA, Júl 2016. Dostupné na internete: <https://idea.cerge-ei.cz/files/priloha1.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022]; KREKOVIČ, Eduard: Diskriminácia spoločenských (a humanitných) vied. In: *Forum historiae*. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/sk/diskusia/diskriminacia-spolocenskych-humanitnych-vied> [cit. dňa 18. 10. 2022].

¹⁴ K scientometrii pozri: MULLER, Jerry Z.: *Tyranie metrik*. Praha: Academia, 2020.

¹⁵ HIML, Pavel: Kde končí Západ? O psaní dějin, dohánění a sebevědomí. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 3. marec 2021. Dostupné na internete: <https://www.dejinyteoriekritika.cz/DesktopDefault.aspx> [cit. dňa 18. 10. 2022].

¹⁶ HICKS, D. et al.: *Bibliometria: Leidenský manifest...* Dostupné na internete: http://www.leidenmanifesto.org/uploads/4/1/6/0/41603901/leidenmanifesto_svk.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

¹⁷ PODSTUPKA, Ondrej – MATKOVSKÁ, Zuzana: Šéf SAV: Politici nám nesmú prikázať samovraždu. In: *SME*, 19. august 2016. Dostupné na internete: <https://tech.sme.sk/c/20243417/sef-sav-sajgalik-rozhovor-nesmu-prikazat-samovrazdu.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

¹⁸ TÍŽIK, M.: Demagógiou proti mýtom o vede... Dostupné na internete: <https://komentare.sme.sk/c/20252657/demagogiou-proti-mytom-o-vede-ad-slovenska-veda-sa-rozpada.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

Sulík.¹⁹ Na komplikovanosť postavenia spoločenských a humanitných vied upozorňovalo okrem iných aj memorandum spoločenských a humanitných vedcov na Slovensku z konca roka 2016. K jeho signatárom patria napríklad Gabriel Bianchi, René Bílik, Ivan Gerát, Erich Mistrík, Martin Slobodník, Emil Višňovský, Peter Zajac a Marián Zervan. Pripomína sa v ňom zvlášť postavenie týchto vied v spoločnosti, keďže „na jednej strane sú predmetom častého spochybňovania a nedôvery, na druhej strane sa objavuje názor, že 21. storočie bude storočím spoločenských a humanitných vied vzhľadom na ich význam pre riešenie kľúčových problémov ľudstva“. Bez týchto vied podľa nich nie je možné „čeliť výzvam našej doby, jej myšlienkovému a hodnotovému chaosu, nepodloženej relativizácii faktov a skepse“.²⁰ Dôležitosť spoločenských a humanitných vied pre spoločnosť sa zdôrazňuje i v Leidenskom manifeste.²¹

Častou výhradou je, že akademickí pracovníci nezískavajú finančné prostriedky z európskych grantových schém. O chýbajúcej infraštruktúre potrebnej na to, aby sa táto situácia zmenila, sa taktne pomlčí, prípadne sa využije klasický argument: veď nie sú na ňu peniaze. Súvisí ona i s nízkym počtom vedeckých pracovníkov, ktorý ale závisí od výšky prideleného mzdového fondu. V najbližších rokoch sa táto situácia nebude zlepšovať, skôr zhoršovať, keď berieme do úvahy len znižovanie rozpočtov napríklad v roku 2021 pre akademické pracoviská. Vedenie Historického ústavu SAV v Správe o činnosti pracoviska za rok 2020 jasne vysvetlilo celkovú situáciu: „HÚ SAV nemá (a v najbližšej budúcnosti nebude mať) možnosti, aby mohol aspirovať na rolu šéfa konzorcia v programoch Horizont alebo ERA. Treba tiež zdôrazniť, že tieto grantové schémy pre humanitné vedy ponúkajú oveľa menej možností v porovnaní s prírodnými a technickými vedami. Situácia je podobná v ERC grantoch. Pre fungovanie a finančné zabezpečenie základného výskumu HÚ SAV tak budú aj naďalej kľúčové národné grantové a projektové schémy“.²² V už citovanej „Analýze finančnej podpory a scientometrických výstupov SAV“ sa jasne konštatuje, že tento stav sa nezlepší

¹⁹ Bližšie pozri BÁTORA, Jozef: Politológia nie je zbytočnosť. In: *Denník N*, 18. január 2018. Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/1002599/politologia-nie-je-zbytocnost/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

²⁰ MISTRÍK, Erich: Memorandum spoločenských vedcov. In: *SME*, 16. január 2017. Dostupné na internete: <https://mistrík.blog.sme.sk/c/444484/memorandum-spolocenskych-vedcov.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

²¹ HICKS, D. et al.: *Bibliometria: Leidenský manifest...*, Dostupné na internete: http://www.leidenmanifesto.org/uploads/4/1/6/0/41603901/leidenmanifesto_svk.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

²² *Historický ústav Slovenskej akadémie vied. Správa o činnosti organizácie SAV za rok 2021*. Dostupné na internete: <http://www.history.sav.sk/sprava2020/sprava-hu-2020.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022].

dovtedy, kým sa neodstráni dlhodobé zanedbávanie a ignorovanie vedy a výskumu „zo strany decíznej sféry“.²³ Zatiaľ sa potvrdzuje, že nadriadené orgány, v tomto prípade najmä výkonnú a zákonodarnú moc, príliš nezaujíma reálny stav, ale vyžadujú sa len výsledky, a to bez ohľadu na možnosti a podmienky. Každé akademické pracovisko si má jednoducho všetko zabezpečiť a zariadiť vo vlastnej réžii.

VEGA má byť zodpovedná aj za to, že na Slovensku nie je dostatok medziinštitucionálnych projektov. Údajne podporuje uzavretosť pracovísk. Ale za to, či v rámci VEGA projektov existujú aj také, na ktorých spolupracujú viaceré pracoviská, predsa nemôže byť zodpovedná Grantová agentúra! Samozrejme, na základe odsúhlasených projektov, nielen v rámci disciplín, ale aj naprieč nimi, treba analyzovať, koľko akademických inštitúcií navzájom v rámci VEGA projektov kooperuje. Zaiste by bol zaujímavý aj empirický výskum, na základe ktorého by sa dalo identifikovať, v čom spočíva príliš nízka kooperácia historických pracovísk, ale aj ďalších, a či sa dá na základe VEGA projektov potvrdiť tézu o výhodnosti navzájom na nich nespoločupracovať. Je faktom, že väčšina VEGA projektov, ktorých nositeľom sú historické pracoviská, nepatrí k medziinštitucionálnym. Historický ústav SAV mal v roku 2020 celkovo 24 VEGA projektov, z čoho boli 3 riešené v kooperácii, a to prvý s Lekárskou fakultou Univerzity Komenského v Bratislave, druhý s Filozofickou fakultou Trnavskej univerzity v Trnave a tretí s Právnickou fakultou Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Dôvod nízkeho počtu spoločných projektov VEGA historických pracovísk môže spočívať aj v tom, ako plánuje ten-ktorý kolektív zvolenú tému spracovať. Väčšinou sú tieto projekty koncipované tak, aby v nich našlo uplatnenie čo najviac výskumných pracovníkov z daného pracoviska. V období 2014 – 2019 sa na historických pracoviskách riešilo 95 projektov VEGA. Z tohto počtu bolo 39 koncipovaných tak, že sa v nich venovali viacerým historickým obdobiam.

Malý počet spoločných VEGA projektov historických pracovísk nie je možné považovať za uzavretosť, resp. nezáujem o spoluprácu. Na Slovensku sa viacej než kooperácia s inými tuzemskými pracoviskami preferuje otvorenosť smerom k zahraničiu, čím sa jednak deklaruje, a jednak aj rozvíja medzinárodná spolupráca. Väčšina pracovísk v rámci SR spolupracuje, aj keď sa to nevykazuje ako spolupráca. Je dosť pravdepodobné, že v rovnakom čase skúmajú podobnú tému a majú napokon spoločný výsledok vo forme publikácie, pričom je väčšinou pri každej kapitole v nej informácia, v rámci akého projektu tento konkrétny výstup vznikol. Je potom možné takúto spoločnú publikáciu považovať za výsledok medziinštitucionálnej kooperácie? V prípade uplatnenia takejto

²³ *Analýza finančnej podpory a scientometrických výstupov SAV*, s. 10.

metodiky by sa ukázalo, že každé pracovisko je ukotvené v národnom, čiže štátnom a aj v medzinárodnom výskumnom priestore.²⁴ Stratil by sa totiž jeden dôležitý argument často používaný proti spoločenským a humanitným vedám zo strany tých, čo dostatočne nepoznajú situáciu v tomto segmente, ale napriek tomu sa o ňom vyjadrujú. Opäť to nie je len špecifikum Slovenska.

V súvislosti s VEGA je povšimnutiahodné aj to, že sa neustále vedú polemiky o tom, či je to grantová agentúra, alebo len mechanizmus na prerozdeľovanie inštitucionálnych prostriedkov.²⁵ Zhoda je v tom, že „vedecká grantová agentúra Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied (ďalej len „VEGA“) je vnútorným grantovým systémom pre rezort školstva a SAV, ktorý zabezpečuje vzájomne koordinovaný postup pri výbere a hodnotení projektov základného výskumu riešených na pracoviskách vysokých škôl a vedeckých ústavov SAV“.²⁶ Ministerstvo školstva 25. februára 2021 uviedlo, že VEGA „nie je reálnou agentúrou. Ide o schému koordinujúcu rozdeľovanie inštitucionálnej dotácie vysokým školám a Slovenskej akadémii vied“.²⁷ VEGA a KEGA sú štandardné grantové schémy. Diskusia o tom, či sú pridelené finančné prostriedky rezortné alebo iné, nemá žiaden zmysel, pretože pochádzajú v tomto prípade zo štátneho rozpočtu. Suma, ktorú má k dispozícii konkrétny riešiteľský tím, nie je pridelená priamo nadriadeným orgánom, čo je najdôležitejšie. Ide o financie, ktoré boli získané v súťaži, hoci ju nemusíme považovať za celkom objektívnu z rôznych dôvodov. Diskusie sa vedú o metodike prideľovania finančných prostriedkov. Sporným je okrem iného použitý koeficient, či konkrétny kolektív dostal toľko finančných prostriedkov, koľko požadoval a potrebuje. O tom však rozhoduje MŠVVaŠ SR a Predsedníctvo

²⁴ Emil Višňovský a Gabriel Bianchi v roku 2016 v súvislosti so spoločenskovednými a humanitnými ústavmi SAV jasne napísali, že „ani jeden z nich nie je izolovaný od sveta, od globálneho diania vo svojom odbore“. Pozri: VIŠŇOVSKÝ, E. – BIANCHI, G.: Niet elity bez komunity... Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/579035/niet-elity-bez-komunitny-ani-globality-bez-lokality/> [cit. dňa 18. 10. 2022]. Pozri tiež: BŽOCH, A. – LUBYOVÁ, M. – KARASOVÁ, K.: Sebareflexia spoločenských a humanitných vedcov..., s. 76-81.

²⁵ Pozri: MÚČKA, Peter: Reakcia na blog „(Skoro) Všetko, čo ste chceli vedieť o VEGA grantoch, ale báli ste sa opýtať“. In: *Denník N*, 25. september 2020. Dostupné na internete: <https://dennikn.sk/blog/2054825/reakcia-na-blog-skoro-vsetko-co-ste-chceli-vediet-o-vega-grantoch-ale-bali-ste-sa-opytat/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

²⁶ Vedecká grantová agentúra MŠVVaŠ SR a SAV (VEGA). Dostupné na internete: <http://www.vega.sav.sk/> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Vedecká grantová agentúra MŠVVaŠ SR a SAV (VEGA). Dostupné na internete: <https://www.minedu.sk/vedecka-grantova-agentura-msvvas-sr-a-sav-vega/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

²⁷ MŠVVaŠ: Výzva v rámci dotačnej schémy VEGA bude na ďalší rok vyhlásená. In: *Teraz.sk*, 25. február 2021. Dostupné na internete: <https://www.teraz.sk/slovensko/msvvas-vyzva-v-ramci-dotacnej-sch/530783-clanok.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

SAV, čiže nadriadený orgán, a tu sa vraciame k otázke, či môžeme tieto finančné prostriedky skutočne považovať za mimorezortné. Z pridelených sumy riešiteľský tím uhrádza náklady na výskum a prispieva na chod inštitúcie, ktorá je zamestnávateľom členov riešiteľského tímu. Ide jednoznačne o financie, o ktoré sa tento tím musel súťažne uchádzať. Za priame financie určené na výskum môžeme považovať len tie, ktoré dostala konkrétna inštitúcia priamo od svojho nadriadeného orgánu a o ktoré nebola potreba uchádzať sa v súťaži. K nepriamym prostriedkom, čiže grantovým sa môžu počítať aj tie, ktoré sú poskytnuté prostredníctvom vnútorných podporných schém na vedecký výskum pre doktorandov denného štúdia, ako sa to realizuje napríklad na Univerzite Komenského v Bratislave.²⁸ Aj v tomto prípade však ide jednoznačne o súťaž.

Každá inštitúcia zaoberajúca sa základným výskumom má absolútny nedostatok priamych finančných prostriedkov. Chýba teda druhá časť financovania inštitúcií, ktorá by mala byť prirodzenou súčasťou zabezpečenia chodu a rozvoja konkrétneho pracoviska. Na túto dlhodobu ignorovanú podporu základnému výskumu upozorňuje napríklad zverejnený dokument „Iniciatíva – Vízia pre znalostnú spoločnosť a lepšie Slovensko“, ktorý vypracovali Učená spoločnosť Slovenska a Slovenská akadémia vied a prezentovali ho 21. mája 2019.²⁹ Neustále prebiehajú grantové súťaže vedecko-výskumných projektov o poskytnutie im financií. Podľa filozofa Emila Višňovského „neoliberálny kapitalizmus povýšil súťaž na absolútny božský princíp a oklamal všetkých, že to je ten najlepší a najspravodlivejší princíp. (...) V neoliberalizme je trh modelom pre všetko, pre politiku aj univerzitu – ako model spoločenského života“.³⁰ Pri tomto súťažiacom systéme sa nediskutuje o tom, ako dlho vydrží. Vyžaduje sa len kvalita a super výsledok. Zároveň sa ignoruje otázka, či je únosné, aby daný kolektív v priemere každý druhý rok pripravoval návrh nového projektu, a tiež aká je skutočná úroveň základného výskumu. V súlade s neexistujúcou štátnou vednou politikou, sa nevenuje pozornosť ani tomu, či vedecký pracovník už nie je takýmto spôsobom v postavení tzv. námezdnjej pracovnej sily.

Je zarážajúce, že niektoré návrhy na likvidáciu VEGA vychádzajú z MŠVVaŠ SR a ďalších najvyšších orgánov štátnej správy. Argumentuje sa vždy potrebou zefektívniť systém. V prípade agentúr na podporu vedy sa zvykne zdôrazňovať, že ich počet nezodpovedá potrebám, prípadne,

²⁸ Granty pre doktorandov denného štúdia. Dostupné na internete: <https://uniba.sk/veda/vedecke-projekty-a-granty/granty-uk/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

²⁹ Strategické dokumenty. Dostupné na internete: <https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=sas-sav2030> [cit. dňa 18. 10. 2022].

³⁰ VIŠŇOVSKÝ, Emil: AFO-REXIE 3. (Vybrané z denníka 2015 – 2020). In: *Tvorba*, 2021, roč. 31, č. 1, s. 40-41.

že po ich centralizácii sa zvýši kvalita vedeckých výstupov. Jaromír Pastorek, predseda SAV v rokoch 2009 – 2014³¹, pre denník *Pravda* 18. júna 2014 povedal, že je nevyhnutné centralizovať grantové agentúry. Odvolával sa pritom na Európsku komisiu. Východiskom bola podľa neho integrácia grantových agentúr a mali sa vytvoriť dve, pričom „jedna by bola vedecká agentúra pri ministerstve školstva a druhá zase technologická agentúra pri ministerstve hospodárstva“.³² Tento zámer bol následne prezentovaný v materiáli MŠVVaŠ SR a Ministerstva hospodárstva SR zo septembra 2015 „Akčný plán implementácie stratégie výskumu a inovácií pre inteligentnú špecializáciu SR na roky 2014 – 2016“. Prvou mala byť Výskumná agentúra MŠVVaŠ SR, v ktorej mali byť spojené: Agentúra ministerstva školstva pre štrukturálne fondy EÚ, pričom k 1. júlu 2015 bola premenovaná na Výskumnú agentúru³³, VEGA, Kultúrna a edukačná grantová agentúra (KEGA) a Agentúra na podporu vedy a výskumu (APVV). Ich zlúčenie sa tu odôvodňovalo efektívnejším súťažným financovaním „výskumu a vývoja v zmysle kompetencií MŠVVaŠ SR ako ústredného orgánu štátnej správy pre vedu a techniku“. Druhou mala byť technologická agentúra spadajúca pod Ministerstvo hospodárstva SR.³⁴ S týmto návrhom vyslovili v hromadnej pripomienke nesúhlas členovia komisií KEGA. Okrem iného pripomenuli, že nie je vôbec jasné, aký efekt by malo plánované zlúčenie agentúr, a aký vplyv to bude mať na výskumnú činnosť.³⁵

Presvedčenie o výhodnosti centralizácie grantových agentúr pretrváva. Zároveň treba pripomenúť, že centralizácia ako taká je najjednoduchším spôsobom, ako niečo spravovať, a tým úplne ovládať, čiže pre-

³¹ Na mimoriadnom Sneme SAV bol z funkcie predsedu J. Pastorek odvolaný 18. decembra 2014. In: *Správy SAV*, 2014, roč. 50, č. 12, s. 1. Dostupné na internete: <https://akademia.sav.sk/spravy-sav-122014/> [cit. dňa 18. 10. 2022]. Andrej Kiska, prezident SR, ho z funkcie odvolal 15. januára 2015. Dostupné na internete: <https://domov.sme.sk/c/7589024/konciaci-sef-sav-pastorek-bude-splnomocnencom-vlady-pre-vyskum.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

³² VAJS, Miroslav: Európa uteká slovenskej vede, ktorej chýba efektívny systém fungovania. In: *Pravda*, 18. jún 2014. Dostupné na internete: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/321163-europa-uteka-slovenskej-vede-ktorej-chyba-efektivny-system-fungovania/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

³³ Výskumná agentúra. Dostupné na internete: <http://www.vyskumnaagentura.sk/sk/onas/vyskumna-agentura> [cit. dňa 18. 10. 2022].

³⁴ Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR a Ministerstvo hospodárstva SR: *Akčný plán implementácie Stratégie výskumu a inovácií pre inteligentnú špecializáciu SR na roky 2014 – 2016. September 2015*, s. 6. Dostupné na internete: <https://www.opvai.sk/media/57253/ak%C4%8Dn%C3%BD-pl%C3%A1n-implement%C3%A1cie-strat%C3%A9gie-v%C3%BDskumu-a-inov%C3%A1ci%C3%AD-pre-inteligentn%C3%BA-%C5%A1pecializ%C3%A1ciu-sr-na-roky-2014-2016.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022].

³⁵ Členovia KEGA kritizujú vytvorenie jednej Výskumnej agentúry. In: *Aktuality.sk*, 2. apríl 2015. Dostupné na internete: <https://zive.aktuality.sk/clanok/103692/clenovia-kega-kritizuju-vytvorenie-jednej-vyskumnej-agentury/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

sadzovať pritom vlastné záujmy. V histórii ľudstva nájdeme dostatok dôkazov o tom, že centralizácia nielen upevňuje mocenské rozhodovacie procesy, ale zároveň obmedzuje a v niektorých prípadoch likviduje individuálne konanie a je príčinou stagnácie daného spoločenstva. Tie osoby, ktoré presadzujú vytvorenie jednej grantovej agentúry, neustále argumentujú názorom z prostredia orgánov EÚ o potrebe centralizovať výskum a vývoj na Slovensku. V odporúčaní Rady EÚ „k programu stability Slovenska na rok 2019“ z 5. júna 2019 sa v bode 16 píše: „Roztrieštený systém výskumu oslabuje účinnosť verejných investícií do výskumu a vývoja pri zvyšovaní kvality vedeckého výskumu, následkom čoho je ťažké prilákať súkromné financovanie. Politika v oblasti výskumu a inovácií dopláca na neúčinnú koordináciu medzi ministerstvami a inými aktérmi, čo vedie k oneskoreniam a zlyhávaniu významných reforiem“. V tomto odporúčaní sa jasne uvádza, že slabší rozvoj podnikového, čiže aplikovaného výskumu je spôsobený dominanciou nadnárodných firiem v Slovenskej republike.³⁶

Politici sa ďalej domnievajú, že centralizáciou grantových agentúr sa dosiahnu také vedecké poznatky, ktoré budú spĺňať ich kritériá svetovosti. Táto ich predstava je zakomponovaná aj v dokumente Ministerstva financií SR zo 4. októbra 2020 „Moderné a úspešné Slovensko. Národný integrovaný reformný plán“. Na jeho vypracovaní sa okrem Ministerstva financií SR (Inštitút finančnej politiky, Inštitút hodnoty za peniaze) podieľali Ministerstvo zdravotníctva SR, Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR (Inštitút vzdelávacej politiky) a Ministerstvo životného prostredia SR (Inštitút environmentálnej politiky). Tento dokument obsahuje časť „Veda, výskum a inovácie“. Okrem iného sa v ňom poznamenalo, že „podpora výskumu a inovácií na Slovensku je neprehľadná, pričom absentuje strategický prístup a koordinácia. Rada EÚ opakovane vyzýva Slovensko (napr. CSRs 2019, 2020) na zjednotenie a koordinovanie výskumných a inovačných podporných nástrojov. Vytvorí sa preto jedna strešná organizácia pre oblasť výskumu a inovácií (Slovak research and innovation support ecosystem; SK RISE), ktorá zastreší existujúce podporné agentúry, ako sú napr. APVV, VEGA, KEGA, Výskumná agentúra, SIEA, SBA, ale aj SARIO, časti CVTI a vo voľnejšej podobe aj SZRB a EXIM banku“. Okrem tejto centralizácie plánujú pracovníci ministerstiev eliminovať vplyv osôb z vedy a výskumu na rozhodovacie procesy, ktoré sa ich bezprostredne týkajú. Takáto strešná organizácia by mala mať podľa predstáv centrálnych úradov „výkonný profesionálny manažment, ktorý sa bude zodpovedať

³⁶ Odporúčanie Rady, ktoré sa týka národného programu reforiem Slovenska na rok 2019 a ktorým sa predkladá stanovisko Rady k programu stability Slovenska na rok 2019. Dostupné na internete: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/2019-european-semester-country-specific-recommendation-commission-recommendation-slovakia_sk.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

správnej rade“ a nebude v týchto štruktúrach nikto „z predstaviteľov doterajších agentúr“. Uvedená správna rada má vzniknúť transformáciou Rady vlády pre vedu, techniku a inovácie. Predsedať jej má premiér a jej členmi majú byť okrem iných i významné osobnosti vedy a inovácií.³⁷ Je tu jasný trend politizácie výskumu a jeho ovládnutie tak, ako sa to udialo pred niekoľkými rokmi s Maďarskou akadémiou vied, proti čomu protestovali akademici v Európe.³⁸ SAV ju vtedy podporila a vo svojom stanovisku, ku ktorému sa pripojil i Výbor Snemu SAV, okrem iného uviedla, že „z vlastných skúseností vieme, že pokusy o kontrolu vedy a výskumu prostredníctvom politických či finančných nástrojov viedli nielen k úpadku vedeckých inštitúcií, ale aj k stagnácii a medzinárodnej izolácii štátov, ktoré k podobným metódam siahli“.³⁹ Výkonný výbor Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV tiež jasne podporil „zápas o samosprávnosť a slobodu bádania v Maďarsku“. Pritom spomenul aj snahy o ovládnutie akademických pracovísk SAV politickou mocou, ktoré boli na Slovensku v polovici 90. rokov 20. storočia.⁴⁰ Politizácia vedy môže byť priama a nepriama. Na Slovensku je neustále nedostatok finančných prostriedkov vo vede a v školstve. Vypovedá to nielen o ekonomických možnostiach štátu, ale aj o trvalom ovplyvňovaní týchto segmentov spoločnosti „krátkodobými a lokálnymi politickými a ekonomickými záujmami – v rozpore s dlhodobými potrebami výskumu, rozvoja poznania a štátu“.⁴¹ Môžeme to nazvať nepriamou politizáciou, ktorá však nezasahuje do slobody bádania. K priamej politizácii patrí napríklad odmietnutie väčšiny pripomienok akademickej obce v prípade vysokoškolského zákona. Išlo najmä o obmedzenie samosprávy a slobody akademickej obce. Je to súčasť sporu o to, ako interpretovať akademickú slobodu, či má byť podriadená politickým záujmom, alebo má byť za každých okolností apolitická.⁴²

³⁷ Stanovisko Predsedníctva SAV k reformám v oblasti vedy, výskumu a inovácií zverejneným v materiáli Moderné a úspešné Slovensko, s. 70. Dostupné na internete: https://www.sav.sk/?lang=sk&charset=&doc=services-news&source_no=20&newsno=9077 [cit. dňa 18. 10. 2022].

³⁸ Uchovejte nezávislosť maďarské vedy, volajú evropské akademie vied. Dostupné na internete: <https://www.avcr.cz/cs/o-nas/aktuality/Uchovejte-nezavislost-madarske-vedy-volaji-evropske-akademie-ved> [cit. dňa 18. 10. 2022].

³⁹ Stanovisko SAV k súčasnej situácii Maďarskej akadémie vied. Dostupné na internete: https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=8075 [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴⁰ Vyjadrenie solidarity s Maďarskou akadémiou vied. Dostupné na internete: <http://www.shs.sav.sk/index.php?id=vyjadrenie-solidarity-s-madarskou-akademiou-vied> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴¹ Učená spoločnosť Slovenska: *Iniciatíva – Vízia pre znalostnú spoločnosť a lepšie Slovensko*. Bratislava : Slovenská akadémia vied, 2019, s. 4. Dostupné na internete: file:///C:/Users/Notetbook/Downloads/1_Slovensko-2050.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴² Bližšie pozri: BENDA, Libor: *Akademická svoboda jako filosofický problém: pravda, spravedlnost a profesionální odpovědnost*. Praha : SLON, 2020; VIŠŇOVSKÝ Emil: *O našom*

Proti vládneému zámeru týkajúcemu sa zlučovania grantových agentúr sa jednoznačne vyjadrila 19. novembra 2020 Rada vysokých škôl SR v Stanovisku k dokumentu „Moderné a úspešné Slovensko“. Pripomenula, že agentúry VEGA a KEGA „sú financované v rámci účelového dele-
nia inštitucionálnych prostriedkov verejných VŠ a každá z nich má neza-
stupiteľné poslanie pri podpore tvorivej činnosti pre zabezpečenie kva-
lity VŠ vzdelávania“. Podporila „však zosúladenie a objektivizáciu sys-
tému hodnotenia projektov naprieč agentúrami“.⁴³ Predsedníctvo SAV 9.
októbra 2020 prezentovalo stanovisko, že tento dokument je v súlade
s už vyššie spomenutým materiálom SAV a Učenej spoločnosti Sloven-
ska z 21. mája 2019 „Iniciatíva – Vízia pre znalostnú spoločnosť a lepšie
Slovensko“. Zdôraznilo tiež, že bez jasne formulovanej štátnej vednej po-
litiky nie je možné dospieť k rozvoju spoločnosti a k stanoveniu úloh
vedy, výskumu a inovácií.⁴⁴

K vládneému dokumentu „Moderné a úspešné Slovensko“, a to k časti
o vede, výskume a inováciách tlmočila svoj názor i Rada Učenej spoloč-
nosti Slovenska. Ocenila, že sa osobitná pozornosť venuje vede. Zároveň
ju znepokojil prezentovaný „veľmi zúžený pohľad na vedu a výskum ako
aj nevyvážené akcentovanie podnikového výskumu a inovácií.“ Podľa nej
presadenie zámeru zverejneného v tomto dokumente, ktorý by mal viesť
k zlepšeniu situácie vo vede a výskume, bude mať ale za následok len
zhoršenie konkurencieschopnosti. Opätovne sa potvrdilo nepochopenie
odlišností medzi jednotlivými typmi výskumov, pretože sa „ignoruje roz-
dielnosť nástrojov na podporu základného výskumu, aplikovaného vý-
skumu, vývoja a inovácií“. Ďalej Rada Učenej spoločnosti Slovenska pri-
pomenula absenciu odpovede na otázku, či „potrebuje naša spoločnosť
a štát aj spoločenský a humanitný výskum“. Z tohto dokumentu nevy-
plýva ani podpora „prírodovedného a technického výskumu“, čo v ňom
malo byť evidentne uvedené, lebo „to sú potenciálne veľmi nebezpečné
nedostatky vízie reformovania vedy a výskumu“.⁴⁵

akademickom bytí. In: *Ostium*, 2021, roč. 17, č. 1. Dostupné na internete: <https://ostium.sk/language/sk/o-nasom-akademickom-byti/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴³ Stanovisko RVŠ SR k Národnému integrovanému reformnému plánu, Moderné a úspešné Slovensko. Dostupné na internete: <https://www.radavs.sk/mdocs-posts/stanovisko-rvs-sr-k-narodnemu-integrovanemu-reformnemu-planu-moderne-a-uspesne-slovensko/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴⁴ Stanovisko Predsedníctva SAV k reformám v oblasti vedy, výskumu a inovácií... Do-
stupné na internete: https://www.sav.sk/?lang=sk&charset=&doc=services-news&source_no=20&news_no=9077 [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴⁵ Stanovisko Rady Učenej spoločnosti Slovenska k dokumentu Moderné a úspešné Sloven-
sko. Kapitola 5. Veda, výskum inovácie. Dostupné na internete: <https://www.learned.sk/wp-content/uploads/2020/10/Stanovisko-Rady-U%C4%8DSS-k-dokumentu-Modern%C3%A9-a-%C3%BAspe%C5%A1n%C3%A9-Slovensko.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022].

Napriek známym a odmietavým stanoviskám z akademického prostredia, ktoré sa týkajú zmien v grantových schémach, vo februári 2021 bol medializovaný ďalší pokus o likvidáciu VEGA. Môžeme hľadať rozdiely medzi významami slov likvidácia, zrušenie, splynutie, centralizácia, integrácia a podobne, ale výsledok je ten istý, čiže zánik agentúry, ktorá je pre akademické prostredie najdôležitejšia, ako už bolo spomínané. Dokazujú to počty úspešne riešených projektov.⁴⁶ V roku 2019 participovalo na projektoch VEGA 11 334 riešiteľov, čo predstavuje 44% výskumných pracovníkov v Slovenskej republike.⁴⁷ MŠVVaŠ SR odôvodňovalo plánované zmeny potrebou centralizovať grantový systém, lebo je roztrieštený, a preto aj netransparentný. Vedenie tohto ministerstva sa, prirodzene, odvolávalo na odporúčania Európskej komisie.⁴⁸ S jeho plánom likvidácie VEGA vyjadrili nesúhlas jej predstavitelia, a to v materiáli „Stanovisko Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA)“, prijatom 16. februára 2021 *per rollam*, o ktorom dňa 24. februára 2021 Peter Múčka, predseda VEGA, a František Gáher, podpredseda VEGA informovali médiá. Tomuto dokumentu sa budem venovať nižšie. MŠVVaŠ SR dňa 25. februára 2021 v reakcii na toto stanovisko VEGA vyjadrilo nesúhlas s tvrdením, že ich návrhy ohrozujú „diverzitu súťažného financovania výskumu či samosprávu VEGA a odmietame tvrdenia, že hrozí kolaps tejto dotačnej schémy“. Ďalej ministerstvo potvrdilo, že VEGA ostane zachovaná a že cieľom „je tiež vzdialiť schému VEGA od politického vplyvu“.⁴⁹ Bližšie však nešpecifikovalo, akým spôsobom a kým sú VEGA a KEGA spolitizované. Tvrdenia tohto typu sa väčšinou využívajú vtedy, ak má niekto záujem o podriadenie si tej nezávislej inštitúcie, o ktorej sa takto vyjadruje. Je prirodzené, že akademické pracovníci reagujú odmietavo na vyššie uvedené zámery, lebo v historickej

⁴⁶ Bližšie pozri: Výročná správa VEGA za roky 2008 až 2019. Dostupné na internete: <http://www.vega.sav.sk/index.php?p=show&id=17> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴⁷ Výročná správa Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémie vied (VEGA). Bratislava, apríl 2020, s. 3. Dostupné na internete: http://www.vega.sav.sk/_files/doku_pages/20200817_203_subor.pdf [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁴⁸ Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA). Príloha. In: *Stanovisko Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA)*, s. 1.

⁴⁹ MŠVVaŠ: Výzva v rámci dotačnej schémy VEGA bude na ďalší rok vyhlásená. In: *Teraz.sk*, 25. február 2021. Dostupné na internete: <https://www.teraz.sk/slovensko/msvvas-vyzva-v-ramci-dotacnej-sch/530783-clanok.html> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Vedeckej grantovej agentúre zánik nehrozí, ministerstvo školstva ju chce zachovať. In: *Webnoviny.sk*, 25. február 2021. Dostupné na internete: <https://www.webnoviny.sk/vskolstve/vedeckej-grantovej-agenture-zanik-nehrozi-ministerstvo-skolstva-ju-chce-zachovat/> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Ministerstvo školstva reagovalo na vyhlásenie predsedu VEGA p. Petra Múčku a následné otázky spravodajských agentúr TASR a SITA stanoviskom, ktoré uvádzame v plnom znení. In: *E-mail Odboru komunikácie MŠVVaŠ SR z 11. 3. 2021 N. Kmetovi*.

pamäti je ešte živé obdobie, keď aj ony museli vykonávať príkazy politickej moci. S obmedzovaním akademických slobôd v 20. storočí je na Slovensku dostatok trpkých skúseností. Pravdepodobne si to tí, čo pripravujú na MŠVVaŠ SR prezentované zmeny, dostatočne neuvedomujú a tento problém chcú realizovať technokraticky. Politizácia vedy a školstva má veľa podôb. Snaha „transformovať“ VEGA a diskutovaná a následne prijatá novela vysokoškolského zákona sú len vrcholom ľadovca. Treba ďalej spomenúť staré známe poddimenzovanie finančných prostriedkov. Ďalšie znižovanie financií, ktoré v súčasnosti prebieha, okrem iného i nárastom cien, vytvára vhodnú situáciu na úplné podriadenie si verejných vysokých škôl momentálnym záujmom MŠVVaŠ SR. Kontrola cez konkrétne osoby a cez legislatívu mu zaručí dokonalé ovládnutie akademického prostredia.

Materiál MŠVVaŠ SR, ktorý obsahuje predstavy, ako by mali fungovať VEGA a KEGA, vyvolali v akademickej obci, prirodzene, obavu z likvidácie funkčného mechanizmu na podporu základného výskumu. V Stanovisku Predsedníctva VEGA je jasne zdôvodnený nesúhlas so zámerom MŠVVaŠ SR v tejto oblasti. Použitú argumentáciu ministerstva považujú členovia Predsedníctva VEGA, a to Dáša Čížková, Peter Fedor, František Gahér, Judit Görözdí, Peter Múčka, Milan Polakovič za nepresvedčivú a v niektorých aspektoch za zavádzajúcu, skreslenú a nepravdivú. Poukázali na tiež fakt, že v prvom rade ide „o personálny problém MŠVVaŠ SR s odborom koordinácie vedy a techniky na vysokých školách (OKVTVŠ), ktorý pôsobí ako správca agendy VEGA pre projekty z rezortu školstva. OKVTVŠ má päť zamestnancov, ktorí okrem VEGA zabezpečujú aj inú agendu (KEGA, CREPČ, CREUČ). Budúcnosť OKVTVŠ je ohrozená konsolidáciou pracovných miest na MŠVVaŠ SR (10-percentná redukcia) a prirodzenou potrebou štátneho tajomníka MUDr. Paulisa realizovať na Sekcii VaT vlastnú agendu, žiaľ na úkor OKVTVŠ“.⁵⁰ Zároveň v bode číslo 3 pripomenuli, že personálny problém ministerstva a odboru „je potenciálnym dôvodom **na likvidáciu alebo asimiláciu** (zvýraznené v origináli – N. K.) 25-rokov spoľahlivo fungujúcej agentúry podpory základného výskumu“.⁵¹ Ministerstvo nemieni odstúpiť od zámeru zrušiť OKVTVŠ a napriek deklarovaniu zachovania VEGA bude nasledovať jej „transformácia“. Svedčí o tom vyjadrenie: „je plne v kompetencii ministerstva rozhodovať o efektívnom nastavení procesov a zadelení administratívnej

⁵⁰ Stanovisko Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA). Z OKVTVŠ sa od 1. marca 2021 „vytvoril útvar koordinácie vedy a techniky na vysokých školách (s 2 zamestnancami). Dostupné na internete: <https://www.minedu.sk/578-sk/kontakt/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁵¹ Stanovisko Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA), s. 1.

agendy svojim útvarom, respektíve organizáciám. Je úlohou a zodpovednosťou ministerstva čo najúčelnejšie využívať finančné prostriedky na zabezpečenie svojich úloh. Hľadanie vhodného administratívneho zabezpečenia schémy VEGA sleduje práve tento cieľ.⁵² Proti splynutiu VEGA s APVV sa v bode 4 argumentuje tým, že to nie je možné, lebo oba systémy fungujú na odlišných princípoch a znížila by sa transparentnosť. MŠVVaŠ SR je ale presvedčené o prospešnosti centralizácie grantových agentúr. V Stanovisku Predsedníctva VEGA (bod 5) je jasne uvedená obava zo zlikvidovania diverzity, čoho následkom bude možné politické zneužitie pridelovania prostriedkov na výskum. Zachovanie doterajšieho stavu podporuje i argument o výhodnosti mať viacero inštitúcií, v ktorých je možné žiadať podporu na vedecké projekty. V ďalšom bode tohto stanoviska spochybnil zámier vytvoriť jednu agentúru i preto, lebo sú ohrozené nielen končiace, ale tiež všetky aktuálne podporované projekty v rámci schémy VEGA. Otázna je časová realizovateľnosť a možnosť, že agendu súvisiacu s týmito projektami nebudú vykonávať osoby z dotknutého OKVTVŠ, následkom čoho systém nebude fungovať. Zároveň to vytvára zbytočnú neistotu nielen vo VEGA, ale aj v SAV, čo sa zdôraznilo v bode 13. Ďalej v bode 7 pripomenuli dôležitosť transparentnosti VEGA systému a v bode 8 upozornili na to, že VEGA funguje skutočne efektívne pri minimálnych nákladoch. Rozdelenie agendy VEGA medzi APVV, MŠVVaŠ SR a SAV by malo za následok zvýšenie celkových nákladov a zníženie efektivity, ako zdôraznili v bodoch 12 a 16. Náklady na informačno-komunikačné technológie v rámci VEGA, ako uviedli v bode 18, sú v súčasnosti uhrádzané z prostriedkov Úradu SAV, a „MŠVVaŠ SR ostatné roky **neprispieva žiadnou sumou** (zvýraznené v origináli – N. K.) na úpravy systému e-vega“. V materiáloch MŠVVaŠ SR nie je vysvetlené, čo by sa stalo s celým systémom e-vega, keby prešiel pod systém APVV. Na tento problém poukázali v bode 14. Táto vedecká agentúra, ako už bolo naznačené, a zmienili sa o tom i v bode 9, „nakladá s vlastnými inštitucionálnymi prostriedkami VŠ a SAV. Odporúčania EÚ majú v tomto smere nižšiu váhu“. Centralizácia agentúr je podľa MŠVVaŠ SR potrebná aj kvôli sprehľadneniu „štruktúry a harmonogramu výziev“, prepájaniu „informácií o výzvach, projektoch, riešiteľoch a výstupoch“, čo nemožno akceptovať, pretože tu ide o nadstavbu, ako napísali v bode 10. Tvrdenie, že ak OKVTVŠ nebude zasahovať do hodnotiaceho procesu, tak to zaručí vyššiu objektivnosť, nie je pravdivé. V bode 11 uviedli, že „odborné hodnotenie projektov VEGA zabezpečujú komisie VEGA s využitím externých posudkov v súlade s pravidlami VEGA, a nie správcovia

⁵² MŠVVaŠ: Výzva v rámci dotačnej schémy VEGA bude na ďalší rok vyhlásená. In: Teraz.sk, 25. február 2021. Dostupné na internete: <https://www.teraz.sk/slovensko/msvvas-vyzva-v-ramci-dotacnej-sch/530783-clanok.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

agendy VEGA – OKVTVŠ“. Necitlivé zmeny súvisiace s VEGA, ktoré chce realizovať MŠVVaŠ SR, by zlikvidovali nielen túto agentúru, ale tiež „štvrtstoročnú cennú spoluprácu SAV a verejných vysokých škôl na projektoch výskumu a vzájomné inšpirovanie sa a prepájanie kolektívov“ (bod 15). V bode 17 zas zdôraznili, že VEGA je „**najväčšia** (zvýraznené v origináli – *N. K.*) slovenská grantová agentúra v mnohých ohľadoch, ako sú počet riešiteľov, počet mladých riešiteľov do 35 rokov, počet financovaných projektov a prijatých žiadostí, počet členov hodnotiacich komisií, počet publikovaných výstupov v databázach WoS a SCOPUS atď.“. Už z uvedených informácií musí byť jasné, že VEGA tvorí základ grantového systému na Slovensku. Možným cieľom MŠVVaŠ SR je nemať priamo nič spoločné s VEGA projektami. Podľa bodu 19 však ministerstvo bude v skutočnosti naďalej znášať náklady na financovanie VEGA, pretože táto agenda sa len rozdelí medzi APVV a MŠVVaŠ SR. Navrhované zmeny sú prekvapivé aj preto, lebo ministerstvo „v ostatných rokoch **nepodávalo žiadne podnety** (zvýraznené v origináli – *N. K.*) na zlepšenie činnosti VEGA“, čo skonštatovali v bode 20. A v bode 21 napísali, že VEGA dodáva všetky potrebné údaje do databáz, medzi ktoré patrí SK CRIS. V poslednom bode upozornili na fakt, že „návrh c) Vnútorne grantové systémy VŠ predstavujú popretie všetkých východísk dokumentu (fragmentácia hodnotenia, transparentnosť, konsolidácia, personálne a finančné nároky) a bude len **nástrojom na zrušenie OKVTVŠ**“ (zvýraznené v origináli – *N. K.*).⁵³

V stanovisku Predsedníctva VEGA sú v šiestich bodoch uvedené aj možnosti, ako zlepšiť fungovanie tejto grantovej agentúry. V prvom bode navrhujú zlepšiť súťaž o grantové prostriedky, zodpovedne hodnotiť výskum, zjednodušiť a spriehľadniť procesy a priblížiť sa pritom k štandardom EÚ. V ďalšom bode pripomínajú, že MŠVVaŠ SR by malo „definovať svoje požiadavky na činnosť VEGA (po dohode so SAV) a ďalších agentúr vo svojej pôsobnosti“. V treťom bode VEGA uvíta „štandardizáciu celého systému podpory VaV bez potreby potláčania osobitostí jednotlivých agentúr a ich autonómie“. Predstavitelia VEGA v štvrtom bode vyjadrili ochotu poskytnúť MŠVVaŠ SR všetky dáta potrebné na zefektívnenie „celého systému podpory VaV na Slovensku“. V nasledujúcom bode podporili „prechod na spoločnú technologickú platformu“, pod podmienkou primeraných cenových nákladov, pričom s tým musí súhlasiť SAV. Opäť sa tu zmienili o extrémne nízkych nákladoch na prevádzku VEGA a uviedli, že nepodporujú „nepodložený transfer skromných finančných prostriedkov VEGA určených na vedecké projekty do IKT“. V poslednom bode navrhli „pravidelné pracovné stretnutia na úrovni

⁵³ Stanovisko Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA).

VEGA, KEGA, APVV a ostatných agentúr v pôsobnosti MŠVVaŠ SR na úrovni predsedov, resp. členov predsedníctva a zástupcov MŠVVaŠ SR a SAV. Okrem výmeny informácií by výsledkom mohlo byť postupné „zjednotenie prostredia súťažnej podpory VaV“.⁵⁴

Dlhodobu sa upozorňuje aj na fakt, že Slovenská republika v súčasnosti nemá prijatý materiál k vednej politike štátu, čo je zaznamenané i v dokumente „10 vedcov: desatoro pre lepšiu budúcnosť výskumu a vzdelávania na Slovensku“ z 23. apríla 2020.⁵⁵ V každom vyhlásení vlády SR sa spomína dôležitosť vedy a výskumu, ale stále sa nájde dosť dôvodov, prečo štát nemôže vynakladať na túto oblasť viac finančných prostriedkov. Chýbajú už spomínané pravidlá na prepojenie základného a aplikovaného výskumu, čím sa opäť dostávame k problému centralizácie agentúr na podporu vedy a výskumu. V Stanovisku Predsedníctva SAV k materiálu „Moderné a úspešné Slovensko“ je jasne uvedená nevyhnutnosť prijať vednú politiku štátu „zameranú na všestranný rozvoj výskumného systému a na stanovenie úlohy vedy, výskumu a inovácií v rozvoji spoločnosti“.⁵⁶

Vedecká agentúra MŠVVaŠ SR – SAV patrí k najvýraznejším podporovateľom základného výskumu v SR, ako už bolo uvedené. Výsledky dosiahnuté vďaka finančnej podpore VEGA nie sú v žiadnom prípade zanedbateľné. Prispievajú okrem iného k lepšiemu poznaniu dejov odohrávajúcich sa v súčasnosti aj v minulosti na Slovensku. Nemalo by sa zabúdať na to, že VEGA skutočne podporí návrhy grantov, ktoré prejdú vyššie opísaným hodnotiacim procesom. Diverzita výskumných tém je prirodzená. Nepodlieha rôznym aktuálnym trendom, ako to môže byť u iných grantových agentúr. Sám predseda SAV Pavol Šajgalík v jednom rozhovore v roku 2016 pripomenul dôležitosť podporovať aj také výskumy, ktoré sú v určitej dobe považované za nezaujímavé. Do tejto kategórie patrila aj látka grafén, ktorá sa intenzívne skúma, ale pred pár rokmi by takýto výskum nikto nepodporil. K zmene stačilo to, že „za objavenie vlastností grafénu udelili Nobelovu cenu“.⁵⁷ Jasne z tohto

⁵⁴ Stanovisko Predsedníctva VEGA k dokumentu Návrh alternatív pôsobenia VEGA(/KEGA).

⁵⁵ 10 vedcov: desatoro pre lepšiu budúcnosť výskumu a vzdelávania na Slovensku. Dostupné na internete: <https://www.learned.sk/wp-content/uploads/2020/10/10-vedcov-desatoro-pre-lep%C5%A1iu-bud%C3%BAcnos%C5%A5-v%C3%BDskumu-a-vzdel%C3%A1vania-na-Slovensku.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁵⁶ Stanovisko Predsedníctva SAV k reformám v oblasti vedy, výskumu a inovácií zverejneným v materiáli Moderné a úspešné Slovensko. Dostupné na internete: https://www.sav.sk/index.php?lang=sk&doc=services-news&source_no=20&news_no=9077%22 [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁵⁷ PODSTUPKA, O. – MATKOVSKÁ, Z.: Šéf SAV: Politici nám nesmú prikázať... Dostupné na internete: <https://tech.sme.sk/c/20243417/sef-sav-sajgalik-rozhovor-nesmu-prikazat-samo-vrazdu.html> [cit. dňa 18. 10. 2022].

vyplýva, že nie je vhodné zatracovať skúmanie akejkoľvek vedeckej problematiky, lebo v budúcnosti môže byť docenená. V spoločenských a humanitných vedách je bežné, že výsledok práce sa stane aktuálny aj po niekoľkých desaťročiach. Pluralita grantových schém je aj pre takéto prípady veľmi dôležitá.

Existuje niekoľko scenárov ďalšieho fungovania podporných schém základného výskumu. Ten, ktorý je prijateľný pre väčšinu akademickej obce, je však v rozpore s tými, čo presadzujú politici a niektorí predstavitelia akademických a ďalších inštitúcií podporujúcich vedu a výskum. Ráta sa v ňom so zachovaním súčasného stavu, čiže VEGA ostane naďalej bez priameho vplyvu politikov a hodnotiaci proces sa zásadne nezmení. Nárast objemu finančných prostriedkov by akademická sféra privítala, čo, bohužiaľ, nie je reálne. Dosahované výsledky останú približne na rovnakej úrovni aj v strednodobej perspektíve.

Ministerstvo školstva, politici, ale aj predstavitelia APVV presadzujú ale iný scenár, a to centralizáciu, to prakticky znamená likvidáciu VEGA. Výročné správy APVV z posledných rokov (t. j. 2017 – 2020) obsahujú okrem iného vyjadrenie jej predsedu Jozefa Masarika, že „vzhľadom na procesy prebiehajúce v európskom výskumnom priestore je potrebné postaviť Agentúru na kvalitatívne vyššiu úroveň a otvoriť priestor, aby sa Agentúra z malého hráča vo vedecko-technickej aréne postupne rozvinula na pilier slovenskej vedy, ktorý bude rovnocenným partnerom pre partnerské agentúry v krajinách EÚ a vo svete“.⁵⁸ Vo volebnom programe politickej strany „Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti“ z roku 2020 sa deklaruje zámer realizovať centralizáciu agentúr podporujúcich základný a aplikovaný výskum. Očakávajú od nej rýchle čerpanie eurofondov.⁵⁹ Branislav Gröhling, minister školstva v rokoch 2020 – 2022, a Ľudovít Paulis, štátny tajomník ministerstva školstva, sa podieľali na koncipovaní volebného programu politickej strany „Sloboda a solidarita“ (SaS) v roku 2020. Potvrdili, že ich cieľom je zjednotiť „pravidlá aj technickú platformu pre výzvy a manažment účelového financovania

⁵⁸ Výročná správa o činnosti Agentúry na podporu výskumu a vývoja za rok 2017. Dostupné na internete: <https://www.apvv.sk/buxus/docs/agentura/vyroczne-spravy/apvv-vs-2017.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Výročná správa o činnosti Agentúry na podporu výskumu a vývoja za rok 2018. Dostupné na internete: <https://www.apvv.sk/buxus/docs/agentura/vyroczne-spravy/apvv-vs-2018.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Výročná správa o činnosti Agentúry na podporu výskumu a vývoja za rok 2019. Dostupné na internete: <https://www.apvv.sk/buxus/docs/agentura/vyroczne-spravy/apvv-vs-2019.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022]; Výročná správa o činnosti Agentúry na podporu výskumu a vývoja za rok 2020. Dostupné na internete: <https://www.apvv.sk/buxus/docs/agentura/vyroczne-spravy/apvv-vs-2020.pdf> [cit. dňa 18. 10. 2022].

⁵⁹ OĽANO Program 2020. Dostupné na internete: <https://www.obycajniludia.sk/program-2020/> [cit. dňa 18. 10. 2022].

vedy a výskumu (projekty APVV, VEGA, KEGA a VA)“.⁶⁰ V programovom vyhlásení vlády SR pod vedením premiéra Igora Matoviča a tiež v programovom vyhlásení vlády SR vedenej premiérom Eduardom Hegerom je s centralizáciou vedeckých agentúr späté jedno vyjadrenie, a to „na zlepšenie financovania vedy a výskumu [vláda] zváži presun všetkých kompetencií a finančných prostriedkov na vedu, výskum a inovácie do jedného rezortu“. Prezентuje sa tu teda záujem dosiahnuť absolútnu centralizáciu podporných schém základného výskumu.

Tretí scenár predstavuje vyššie spomínaná možnosť navýšiť priame financovanie organizácií zaoberajúcich sa vedou a výskumom. V tomto prípade by sa zmenilo i postavenie akýchkoľvek agentúr podporujúcich základný výskum. Vzniklo by v podstate konkurenčné prostredie, o ktorom môžeme v súčasnosti len uvažovať. Zachovala by sa možnosť, aby si každý riešiteľský kolektív slobodne vybral, kde podá svoju žiadosť, či na VEGA, KEGA, APVV alebo na ďalšie medzinárodné podporné schémy, ak spĺňa požadované kritériá.

Vytvorenie jednej agentúry na podporu vedy a výskumu, čiže mnou uvedený druhý scenár, bude znamenať zlikvidovanie doterajšej podpory vedeckého výskumu. Súčasťou tohto procesu bude prispôbenie systému hodnotenia a priznania dotácie podľa tej schémy, ktorá sa stane dominantnou. V tomto prípade sa uvažuje o Agentúre na podporu vedy a výskumu. Zmieňuje sa o tom nielen volebný program politickej strany SaS, ale aj ministerstvo školstva, ktoré riadili od marca 2020 do augusta 2022 jej nominanti. Je málo pravdepodobné, že by v rámci jednej agentúry dlhodobo existovali dva autonómne systémy podpory vedy. Výsledkom by bola preferovaná centralizácia, ale údajné zefektívnenie vynaložených finančných prostriedkov je viac než diskutabilné. Treba však počítať aj s tým, že po realizovaní plánovaných zmien v strednodobom horizonte nastane pokles výstupov. Niektoré vedecké disciplíny môžu zaniknúť. Posledným scenárom je zriadenie jednej agentúry a podporných schém v rámci jednotlivých verejných univerzít a SAV. Je možné predpokladať, že k skvalitneniu výstupov by ani takto nedošlo. Posledné dva scenáre by ešte viac uzavreli jednotlivé riešiteľské tímy a požadované vytváranie väčších výskumných celkov naprieč pracoviskami by sa nerealizovalo. Nemožno vylúčiť postupné likvidovanie niektorých vedeckých odborov na konkrétnej univerzite alebo v SAV.

Tí, čo presadzujú uskutočnenie zmien nielen v podporných schémach pre základný výskum, sú presvedčení o ich prospešnosti, a ich možné negatíva považujú za súčasť reformného procesu. Ďalší ich odmietajú

⁶⁰ Návod na lepšie Slovensko. 1144 konkrétnych riešení, aby sa tu oplatilo pracovať, podnikat a žiť. Sloboda a Solidarita. Dostupné na internete: <https://www.sas.sk/detail/5496/nr-sr-2020/subory> [cit. dňa 18. 10. 2022].

preto, lebo ich považujú za zbytočné experimentovanie. Je prirodzené, že aj po vykonaní zmien a po určitej stagnácii sa situácia môže skonsolidovať, pričom sa opäť bude hodnotiť len aktuálny stav v danom sektore, v tomto prípade vo vede a výskume. Väčšina plánovaných, no nerealizovaných zmien sa aj tak končí funkčným obdobím konkrétnej vládnej moci. Nástupom novej vládnej koalície sa aj v tejto oblasti začína väčšinou od znova, nenadväzuje sa teda na to, čo bolo naplánované. Bez skutočného konsenzu širšej akademickej obce s politikmi sa postavenie vedy a výskumu v spoločnosti a v medzinárodnom kontexte nezmení. Budú sa neustále hľadať príčiny ich údajnej prehlbujúcej sa stagnácie a naďalej ostanú nezodpovedané otázky, či vôbec potrebujeme podporné schémy pre základný výskum; a keď áno, tak aké konkrétne.

Akákoľvek transformácia VEGA by nevyhnutne viedla k obmedzeniu základného výskumu v Slovenskej republike. V uvádzanom Stanovisku Predsedníctva VEGA je totiž jasne vyargumentované, prečo sa nemá zasahovať do terajšej štruktúry agentúr VEGA a KEGA. Všetkým je jasné, že bez finančných prostriedkov sa nemôžu dosahovať požadované výsledky. Verbálne to odznieva pravidelne, ale reálna podpora chýba. Predpokladajme, že sa žiadna výkonná moc nebude usilovať pripraviť akademické prostredie aj o tú malú finančnú čiastku, ktorá sa mu ešte prideľuje. Nepatrné zvyšovanie prostriedkov na vedu a výskum je ale späté s nárastom cien bežných tovarov a služieb, pričom sa však napríklad na rok 2021 krátili celkové výdavky v štátnom rozpočte.⁶¹ To bol aj hlavný cieľ predstaviteľov ministerstva, čiže šetriť na úkor niekoľkých pracovníkov, ktorí zabezpečujú chod VEGA agendy na MŠVVaŠ SR. Vedecké výsledky sú pre politikov vhodné len vtedy, keď treba dokázať vyspelosť štátu, prípadne ak sa konkrétny problém považuje za taký, že môže ohroziť stabilitu zriadenia. Aj v týchto prípadoch sa využijú len výsledky a na deklarovanú podporu sa rýchlo opäť zabudne, lebo onedlho sú dôležitejšie už iné politické, spoločenské, hospodárske a ďalšie záležitosti štátu.

⁶¹ Pozri napríklad: Čo čaká verejné vysoké školy na sklonku roka 2021? Dostupné na internete: <https://www.ozskolstva.sk/sk/Aktuality/Vysoke-skoly-a-PRO/co-caka-verejne-vysoke-skoly-na-slovensku-v-roku-2021-.alej> [cit. dňa 18. 10. 2022].

Správa z konferencie
Digital humanities – nástroje sprístupňovania historického dedičstva

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.103-109>

Jedným z hlavných poslání historikov a archivárov je ochrana historického dedičstva a jeho následné sprístupnenie odbornej i laickej verejnosti, ktorá má o históriu záujem. To sa týka aj písomného dedičstva, ktorého sprístupňovanie rôznymi inovatívnymi spôsobmi bolo hlavným bodom konferencie *Digital humanities – nástroje sprístupňovania historického dedičstva*. Konferencia prebiehala v dňoch 12. a 13. októbra 2022 v Banskej Bystrici, v historických priestoroch Župného domu, kde dnes sídli Štátna vedecká knižnica, ktorá bola spolu s Filozofickou fakultou Univerzity Mateja Bela (FF UMB) jej organizátorom.

Toto podujatie a zborník abstraktov¹, ktorý dostali účastníci konferencie k dispozícii, boli výstupom z projektu APVV -19-0456 SKRIPTOR – Inovatívne sprístupnenie písomného dedičstva Slovenska prostredníctvom systému automatickej transkripcie historických rukopisov. Hlavným cieľom projektu SKRIPTOR je tvorba modelov automatickej transkripcie, ktoré rezonovali vo viacerých príspevkoch konferencie. Na to slúži inovatívny nástroj na transkripciu historických rukopisných dokumentov s názvom *Transkribus*, ktorý funguje s cieľom digitalizácie, prepisu a editovania historických dokumentov.

Referáty hostí sa členili do dvoch základných blokov. Prvý niesol názov *Digital humanities* a ponúkal komplexný pohľad na digitalizáciu a modernizáciu elektronických služieb v rámci pamäťových inštitúcií, ktoré mali na konferencii zastúpenie (štátne archívy, Ústredná knižnica SAV, Slovenský banský archív a pod.). V tomto bloku bol taktiež reflektovaný stav digitalizácie prameňov (J. Šedivý) a možnosti vyučovania *Digital humanities* v rámci štúdia historických vied (P. Labanc). Druhým blokom bol blok *Transkribus*, v ktorom vystupujúci v príspevkoch predstavili výsledky svojej výskumnej činnosti a práce s platformou *Transkribus* na konkrétnych písomných prameňoch.

Prvý deň konferencie začal úvodným slovom prof. PhDr. Dušan Kaťuščák, PhD., v ktorom zhrnul účel konferencie a výskumné ciele projektu v kooperácii s platformou *Transkribus*. Taktiež sa vo svojom vystúpení

¹ MALINIAK, Pavol – NAGY, Imrich (eds.): *Digital humanities : nástroje sprístupňovania historického dedičstva : zborník abstraktov*. Banská Bystrica : Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, 2022, 73 s. Dostupné na: <https://repo.umb.sk/handle/123456789/39> [cit. 20. 10. 2022]

venoval doterajšiemu úsiliu o digitalizáciu písomných prameňov na Slovensku a v okolitých štátoch.

Ďalej nasledoval prvý referát z bloku *Digital humanities* s názvom *Digitalizácia a modernizácia elektronických služieb štátnych archívov v európskom kontexte*, ktorý predniesla Mgr. Monika Péková a Dan Ryška z Ministerstva vnútra SR. Vykreslili v ňom význam a aktuálny stav digitalizácie v štátnych archívoch. Prezentovali Národnú koncepciu rozvoja štátnych archívov s výhľadom do roku 2028 a jej následné ciele. Z nich možno spomenúť vytvorenie podmienok na komplexnú digitalizáciu novoprirodzajúceho archívneho obsahu, dobudovanie funkcionality a kapacít Elektronického archívu Slovenska, modernizáciu bádateľní o príručné skenery a počítače a pod. Zaoberali sa aj úmyslom Ministerstva vnútra SR zriadiť desať digitalizačných pracovísk a vybaviť ich potrebnou technikou a infraštruktúrou. Tieto plány odôvodnili snahou o skvalitnenie služieb občanovi, šetrením finančných prostriedkov a ochranou životného prostredia.

Svojím vystúpením ďalej pokračovala doc. Mgr. Ivona Kollárová, PhD., ktorá pôsobí v Ústrednej knižnici SAV. Jej príspevok niesol názov *Digitalizácia historických zbierok v Ústrednej knižnici SAV v. v. i. a reflektoval základné míľniky vývoja digitalizácie v tejto inštitúcii. Patrí medzi ne začiatok spolupráce s Centrom vedecko-technických informácií SR či partnerstvo so spoločnosťou Piql Slovakia, ktorá sa zaoberá inovatívnou bezmigračnou technológiou digitálneho filmu. V referáte bola spomenutá podpora Európskej únie ohľadom projektu *eArchiving of Engineering and Science Library*. Cieľom tohto projektu je vývoj systémov digitálneho uchovávanía dát.*

Ing. Mgr. Juraj Michelič zo špecializovaného pracoviska Slovenský banský archív, spadajúceho pod Slovenský národný archív, predstavil *Fond Hlavného komorskogrofskeho úradu v Banskej Štiavnici a jeho digitalizáciu*. V referáte vyzdvihol význam samotného fondu pre historický výskum a prezentoval stav jeho digitalizácie po desaťročnom fungovaní špecializovaného digitalizačného pracoviska s veľkoformátovým skenerom.

Tento blok konferencie svojim vystúpením obohatil aj prof. PhDr. Juraj Šedivý, MAS, PhD., ktorý pôsobí na Katedre archívnictva a muzeológie FF Univerzity Komenského v Bratislave. Jeho referát niesol názov *Digitalizácia prameňov k dejinám Bratislavy* a predstavil v ňom jednotlivé fázy digitalizácie prameňov na Slovensku, ktorú z hľadiska záberu prameňov rozlíšil na 1. inštitucionálnu, 2. rezortnú, 3. tematickú, 4. komplexnú. Upozornil na problematiku rezortných databáz a chýbajúceho komplexného metaportálu. Tu kritizoval portál *Slovakiana*, pri ktorom zdôraznil zlú kategorizáciu, ktorá neumožňuje vyhľadávanie konkrétneho prameňa. Ďalej porovnával jednotlivé pamäťové portály z hľadiska

vyhľadávania prameňov k dejinám Bratislavy. Vyzdvihol portál *Pam-Map.sk*, a to z dôvodu množstva privátnych prameňov. Cieľom jeho referátu bolo porovnať jednotlivé portály a podrobiť ich kritike koncového užívateľa.

Obr. 1. Prof. PhDr. Dušan Katuščák, PhD. a doc. Mgr. Imrich Nagy, PhD. otvárajú konferenciu Digital humanities. Autor fotografie Dušan Jarina.

Ďalším vystupujúcim bol doc. Mgr. Peter Labanc, PhD., ktorý otvoril zaujímavú tému *Možnosti, výhody, prínosy, prekážky a nástrahy vyučovania Digital humanities v historických vedách*. Vo svojom vystúpení vytyčil niekoľko postrehov z príprav vysokoškolského vyučovacieho predmetu, ktorého náplňou sú práve Digital humanities a ich inovácie. Ide o dvojsemestrálny predmet, ktorý je začlenený do odporúčaného študijného programu na Katedre histórie a Katedre klasickej archeológie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave so začatím výučby v akademickom roku 2022/2023. Zdôraznil finančnú náročnosť projektu, a to najmä z hľadiska zabezpečenia IT nástrojov a infraštruktúry, ale aj jeho obrovskú pridanú hodnotu a potrebu vzdelávania budúcich historikov a archeológov i v tejto oblasti.

Posledným z referátov na tému Digital humanities bol príspevok zahraničného host'a. Bol ním Zoltán Szatucsek z Maďarského národného archívu v Budapešti, ktorý sa venoval problematike digitalizácie prameňov. Vo svojom príspevku vyzdvihol potrebu automatizovaných prostriedkov

transkripcie a spoluprácu s dobrovoľníkmi počas procesu transkripcie rukopisov. Venoval sa aj platforme *Transkribus*, jej prínosom, ale aj obmedzeniam a otvoril možnosť vývoja vlastného systému, ktorý by slúžil na účely digitálnej transkripcie. Z obmedzení upozornil najmä na najmä ťažkú prácu s tabuľkami alebo nepoužívanie jazykového modelu.

Prvý deň konferencie zakončilo vystúpenie Mgr. Michaely Mikuškovej a Mgr. Lucie Nižníkovej z Univerzitnej knižnice Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici na tému *Využitie softvéru Transkribus na automatickú transliteráciu štyroch typov fontu štvorjazyčnej historickej tlače*. Zároveň sa týmto referátom začala druhá časť konferencie venovaná už konkrétnejšie práci s platformou *Transkribus*. Vystupujúce vo svojej výskumnej činnosti pracovali s dielom J. A. Komenského *Orbis Pictus*, ktoré je napísané v štyroch jazykoch, a tým ponúka zaujímavú možnosť na overenie schopností *Transkribusu*. Autorky uprednostnili metódu transliterácie dokumentu s cieľom zachovať pôvodné grafémy. Následne oboznámili prítomných s tréňovaním jednotlivých modelov v *Transkribuse* a ich výsledkami.

Druhý deň podujatia začal referátom prof. PhDr. Dušan Katuščák, PhD., ktorý sa venoval téme *Transkripcia historických dokumentov v kontexte Digital humanities*. Profesor Katuščák pôsobí v Štátnej vedeckej knižnici a na Sliezskej univerzite v Opave. Autor sa venoval téme transkripcie a niektorým konkrétnym výsledkom transkripcie dokumentov prostredníctvom projektu SKRIPTOR. Ďalej spomenul metodologický kontext transkripcie v Digital humanities a globálne trendy v oblasti dokumentácie v pamäťových a fondových inštitúciách, príp. systémoch. Taktiež na základe svojich skúseností s platformou *Transkribus* opísal jednotlivé kroky a postupy transkripcie dokumentov a s tým spojené náklady. Venoval sa konkrétnym dokumentom, s ktorými pracoval, výsledkom ich transkripcie (časopis *Jitřenka*, publikácia *Jánošík*) a modelom transkripcie. Zároveň načrtol úvahu o inštitucionalizovaní transkripcie historických dokumentov na Slovensku.

Doc. PhDr. Pavol Maliniak, PhD., ktorý je pracovníkom Katedry histórie FF UMB predniesol príspevok s názvom *Automatická transliterácia rukopisnej kazateľskej tvorby Izáka Abrahamidesa (prvé modely, predpoklady ďalšieho postupu)*. Čo sa týka transliterovaného dokumentu, tak ide o zbierku kázni, ktorá nebola doteraz bádateľsky sprístupnená v edícii, čím ponúka širokú perspektívu na prácu v *Transkribuse*. Zároveň ide o text písaný rovnakým rukopisom v krátkom časovom úseku, čo zvýrazňuje potenciál dokumentu na spracovanie v tejto platforme. Jazykom, v ktorom je písaný, je slovakizovaná čeština (vyskytujú sa aj germanizmy a hungarizmy). Vyskytujú sa v ňom pasáže v latinčine a gréčtine, príp. hebrejčine, ale autor sa rozhodol grécke a hebrejské pasáže do tréňovania

modelov na transliteráciu nezahrnúť z dôvodu ich ojedinelosti. Následne vystupujúci oboznámil prítomných s fázami transliterácie a výsledkami práce s jednotlivými modelmi v systéme. Výsledkom bolo zistenie, že efektivita modelu sa zvyšuje s počtom slov, ktoré obsahuje cvičná vzorka. Potvrdilo sa tým odporúčanie vývojárov *Transkribusu* pracovať aspoň s 15 000 slovami vzhľadom na paleografickú náročnosť dokumentu.

S ďalším príspevkom vystúpila Bc. Klára Kováčová, študentka Ústavu bohemistiky a knihovníctva na Filozoficko-prírodovedeckej fakulte Sliezskej univerzity v Opave. Autorka sa zaoberala transkripciou v platforme *Transkribus* na príklade vzácnej kuchárskej knihy z roku 1667. Hlavným cieľom tohto referátu bolo poukázať na možnosti uplatnenia nástrojov umelej inteligencie v digitalizácii, rozpoznávania textu pomocou umelej inteligencie, prepisu a vyhľadávania historických dokumentov v akomkoľvek jazyku v rámci transkripcie. Samotný dokument, ktorý autorka použila, má vyše 800 strán a je písaný kurentom. Na tomto príklade bola overená možnosť práce s tzv. zariadením ScanTent, veľmi nápomocným pri vytváraní digitálnych kópií dokumentov. Samotný výskum bol súčasťou bakalárskej práce autorky.

V bloku *Transkribus* pokračoval Mgr. Martin Katreniak z Novohradského múzea a galérie v Lučenci a Mgr. Patrik Kunec, PhD., pracovník Katedry histórie FF UMB. Spolu predniesli referát na tému *Automatická transkripcia historických prameňov obsahujúcich viac rukopisov na príklade kanonických vizitácií*. Zdôraznili uplatniteľnosť automatickej transkripcie pri prepisoch špecifických prameňov k cirkevným dejinám, keďže poskytujú historikom zaujímavé informácie nielen o podobe náboženského života, ale aj ohľadom iných oblastí. Na automatickú transkripciu v platforme *Transkribus* autori vybrali vizitačné protokoly z rokov 1756 a 1783, ktoré sa skladali z viacerých rukopisov. Hlavným cieľom výskumu bolo zistiť možnosti aplikovania metódy automatickej transkripcie na daný dokument a jeho špecifiká. Ďalej sa autori zaoberali chybovosťou transkripcie na základe jednotlivých modelov a následne sa pokúsili dopracovať k jednotnému modelu, ktorý by vykazoval uspokojivé výsledky. Taktiež bola preskúmaná možnosť použitia už vytvoreného tzv. základného modelu (base model). Výsledky výskumu priniesli zistenie, že pri transkripcii dokumentov pozostávajúcich z viacerých rukopisov sa javí ako efektívnejšia alternatíva oproti samostatnému trénovaniu skôr spoločné trénovanie. Výhodným sa zdá aj využívanie samotného base modelu. Autori avizovali pokračovanie vo svojej výskumnej činnosti týmito postupmi.

Nasledovalo vystúpenie PhDr. Ota Tomečka, PhD. z Katedry histórie FF UMB, ktorý sa venoval téme *Vytváranie modelu na automatickú transkripciu novolatinského rukopisu reambulačného protokolu Banskej Bystrice*

v prostredí platformy *Transkribus*. Autor považoval za veľký benefit automatickej transkripcie dokumentov ich eventuálne sprístupnenie odbornej a širšej laickej verejnosti v zrozumiteľnej, čitateľnej podobe. Pri automatickej transkripcii dokumentu s názvom *Metales* bola použitá platforma *Transkribus*. Následne sa vystupujúci venoval jednotlivým fázam práce s dokumentom v *Transkribuse* aj s použitím base modelu a predstavil jej výsledky. Hlavným výsledkom bolo vytvorenie modelu, ktorý je možné použiť na automatickú transkripciu daného dokumentu.

Mgr. Mária Bôbová, PhD., pôsobiaca v Štátnej vedeckej knižnici v Banskej Bystrici, predstavila *Nové možnosti digitálneho prostredia vo výskume dejín knižnej kultúry*. V referáte sa zaoberala procesom tvorby modelu rukopisu, využívajúc platformu *Transkribus*. Objektom autorkinho výskumu bol historický rukopisný katalóg cirkevnej knižnice Kňazského seminára sv. Karola Boromejského v Banskej Bystrici.

Mgr. Alica Kurhajcová, PhD. z Katedry histórie FF UMB predniesla referát venujúci sa automatickému rozpoznávaniu rukopisu J. M. Hurbana v platforme *Transkribus*. Zdôraznila potenciál tohto nástroja pri zverejňovaní a editovaní korešpondencie slovenských osobností 19. storočia. Autorka sa konkrétne venovala listom Jozefa Miloslava Hurbana, ktoré boli napísané najmä v dobovej slovenčine, češtine, ale občas boli obohatené o latinské a maďarské výrazy alebo nárečové slová z okolia Myjavy. Do latinkou písaných textov vstupuje ojedinele nemčina písaná kurentom, prípadne ruština a srbčina zapísaná azbukou. Vo vystúpení autorka predstavila hlavné etapy práce a jednotlivé postupy, ktoré použila pri tvorbe konkrétneho modelu na automatickú transkripciu spomínaného dokumentu. Ďalej sa zaoberala mierou chybovosti pri trénovaní modelu, jej následným znižovaním a stavom chybovosti v záverečnej fáze procesu, kde overila funkčnosť modelu na doposiaľ nespracovaných stranách.

Konferenciu zakončil svojim vystúpením jeden z hlavných organizátorov podujatia doc. Mgr. Imrich Nagy, PhD. z Katedry histórie FF UMB, ktorý sa venoval práci s Csákósovým katalógom korešpondencie Koháryovcov. V referáte zdôraznil problematiku manuálnej segmentácie jednotlivých strán, ktorú pokladal za najnáročnejšiu fázu automatickej transkripcie, a to najmä z časového hľadiska. Ďalej oboznámil poslucháčov s procesom trénovania jednotlivých modelov a úrovňou ich chybovosti. Tá sa menila v závislosti od počtu ručne transkribovaných strán zaradených do cvičného súboru. Podľa autora už pri chybovosti modelu okolo 3% môžeme hovoriť o praktickej využiteľnosti *Transkribusu* pri danom dokumente. Najviac chýb sa vyskytovalo v oblasti interpunkcie a diakritiky, čo ale nemusí ovplyvňovať zrozumiteľnosť textu nad únosnú mieru. Autor sa venoval aj nákladom na automatický prepis s konkrétnymi odhadmi pri transkripcii spomínaného katalógu. Tie odhadol

v rozmedzí 0,18 € – 0,33 € za spracovanú snímku digitalizátu obsahujúceho dvojstranu.

Súčasťou konferencie bol spoločenský večer, na ktorom si účastníci neformálnymi rozhovormi vymieňali skúsenosti z ich vedecko-výskumnej činnosti a nadväzovali nové pracovné kontakty. Na záver podujatia sa uskutočnila exkurzia do Digitalizačného centra Slovenskej národnej galérie v Banskej Bystrici. *Konferencia Digital humanities – nástroje sprístupňovania historického dedičstva* zanechala pozitívny dojem a v rámci diskusie nastolila viacero tém ohľadom ďalšieho smerovania výskumu, sprístupňovania a využívania digitalizovaného písomného historického dedičstva.

Matej Smida

KODAJOVÁ Daniela a kol.: *Živena. 150 rokov spolku slovenských žien*. Bratislava : Slovart, 2019. 304 s. ISBN 978-80-556-4149-2

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.110-114>

V roku 2019 slávil spolok Živena významné jubileum, 150 rokov od založenia. Organizácia združujúca slovenské ženy patrí do pomyselného panteónu slovenských spolkov, vďaka ktorým sa zásadne rozvíjalo slovenské národné hnutie pred rokom 1918 a následne plnil úlohu zjednocujúcej organizácie členiek inklinujúcich k demokratickým princípom. Tieto zásady sa mu darilo plniť aj v turbulentných rokoch radikalizácie politickej atmosféry a spoločnosti na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia a podarilo sa mu ich udržať aj krátko po februári 1948. Bol to len dočasný stav, ktorý dobové politické elity nemienili tolerovať a po neúspechoch pri dosadení lojálnych predstaviteľiek, bol spolok v roku 1955 zrušený. Jeho činnosť bola obnovená takmer ihneď po novembrových udalostiach, preto od roku 1990 tvorí svoju novú históriu.

Bohatú históriu spolku sa pri príležitosti okrúhleho výročia podujala zmapovať kolektívna monografia zostavená Danielou Kodajovou. Po úvodných slovách aktuálnej predsedníčky Živeny, Magdy Vášáryovej, sa zostavovateľka monografie zamerala na spracovanie prvej kapitoly, venujúcej sa dejinám spolku do konca 19. storočia. V kapitole bolo vysvetlené podhubie vzniku organizácie, predstavené personálne zázemie a výzvy, ktorým spolok v úvodných rokoch čelil. Po zániku Matice slovenskej Živena prebrala viacero úloh, či už praktických, alebo symbolických, ktoré boli pred rokom 1875 spájané práve s ústredným spolkom Slovákov. D. Kodajová predstavila vznik a význam tzv. výšivkárskeho hnutia a tiež presah idey ženského spolku medzi slovenských vystaňovalcov v USA, kde vznikol rovnomený spolok. Kapitulu hodnotím pozitívne, autorke sa podarilo kontextualizovať genézu spolku s národnými dejinami a ukázala vplyv martinského národného centra na vývoj Živeny v úvodných rokoch jej existencie.

Podľa môjho názoru z hľadiska čitateľa – historika by bolo vhodné dopovedať niektoré súvislosti, ktoré prvá kapitola načrtla. Napríklad predstaviť iné návrhy na názov spolku pri úvodných rokoch prípravného výboru, resp. viac prezradiť o atmosfére a preferenciách ideových „otcov“ spolku (s. 14). Pri charakteristike prvých členiek a členov spolku pochádzajúcich z rozvetvených rodín či prepojených prostredí by bolo zaujímavé ilustrovať, ako prebiehala koordinácia ich príchodu na zakladajúce zhromaždenie Živeny. Predpokladám, že o tom

písali v korešpondencii, a bolo by prínosné načrtnúť ich očakávania a predstavy o budúcej organizácii žien (s. 27 – 28). Pri analýze úlohy Ľudmily Hudecovej rodenej Hodžovej, ktorá vstúpila do formovania spolku veľmi aktívne a ďalšiu jej aktivitu prerušila predčasná smrť, by bolo prínosné uviesť, či sa do Živeny zapájala aj jej mladšia sestra Oľga, ktorá sa po Ľudmilinej smrti vydala za svojho švagra Maximiliána Hudeca (s. 31). Pri staršej z dcér Michala Miloslava Hodžu, ktorá ako matka vo vysokom štádiu tehotenstva, a pri Anne Mudroňovej, ktorá bola aktívna aj napriek nízkemu veku vlastných detí, by som uvítal hlbšiu interpretáciu, prečo vlastne bolo možné, že tieto dve ženy prekročili dobové pravidlá, a napriek limitujúcim rodinným okolnostiam aktívne vstupovali do formovania spolku (s. 31 – 33). Absentuje tiež vysvetlenie prečo sa spolupráca Živeny s literárnym časopisom *Orol*, ďalej po roku 1872 nerozvíjala. Je možné, že za tým stála zmena hlavného redaktora časopisu, keď zosnulého Janka Kalinčiaka vystriedal Andrej Truchlý Sytniansky (s. 42)? Zaujímavou je tiež informácia o hornej vekovej hranici členiek americkej Živeny, ktorá neprijímala členky staršie ako 40, resp. neskôr 50 rokov (s. 54 – 55). Rozumiem však, že na túto aj na vyššie formulované otázky a poznámky autorka state pozná odpovede, ale v popularizačne ladenej monografii nebol dostatok priestoru ísť v interpretácii hlbšie.

Autorom ďalšej kapitoly je Karol Hollý, ktorý sa venoval ideovému pozadiu pri formovaní Živeny od jej vzniku do vypuknutia prvej svetovej vojny. Základnými témami, o ktorých sa vo vnútri spolku viedli diskusie, boli spôsoby a obsah vzdelávania slovenských žien. V tejto diskusii a prakticky v celom ideovom zarámčovaní spolku bolo v úvodných rokoch kardinálnou zásadou, že Živena nie je emancipačným spolkom a voči celému hnutiu sa vymedzuje (s. 71 – 72). Zložitú situáciu v spolku Hollý interpretoval na vzťahu a rozdelení zodpovedností medzi predsedníčkou a tajomníkom Živeny. Už z povahy oboch pozícií, ktorých kompetencie vzájomne kolidovali, sa rozdiely prehľbovali aj pre rodovú rozdielnosť nositeľov oboch funkcií. Autor kapitoly tento ideový rozpor ukázal na snahe predsedníčky Eleny Maróthy-Šoltésovej vydať v roku 1886 kalendár Živeny, o čom rokovala s tajomníkom spolku, Ambrom Pietrom. Ten jej aktivitu zastavil a svoj názor argumentoval tým, že spolok nemá vybudovanú čitateľskú základňu, čo by znamenalo, že vydanie kalendára by bolo pre organizáciu stratové (s. 72 – 76). Okrem ideových rozdielov oboch strán však v Hollého interpretácii chýba pohľad na ekonomické pozadie spolku a možnosti vydania kalendára. Dá sa predpokladať, že Pietor z povahy svojej pozície a zákulisia fungovania Živeny mohol mať podrobnejšie informácie o finančnej kondícii spolku. V kapitole mi pri téme vzťahu časopisu

Dennica a spolku chýbala stať či rovno podkapitola, v ktorej by sa autor venoval téme, ako časopis vplýval na formovanie Živeny, resp. na jeho čelné reprezentantky (s. 92 – 94).

Tretia kapitola z autorského pera Gabriely Dudekovej Kováčovej reflektuje cestu Živeny naprieč politickými režimami od založenia spolku do jeho zrušenia v 50. rokoch 20. storočia. Ide o najdlhšiu a ťažiskovú kapitolu knihy, ktorá prierezovo predstavila príbeh Živeny naprieč takmer 90-ročnou históriou. V texte bolo plasticky demonštrované, ako vonkajšie vplyvy formovali a presnejšie limitovali elity spolku, ktoré rozhodovali o jeho aktivitách a činnosti. Aj preto v predvojnovom období, v čase vrcholiacej maďarizácie síce spolok formálne prežíval, ale vyvíjal len minimálne podujatia. Preto sa o Živenu posmešne hovorilo ako o „Mŕtvenu“, ktorá všetok život stratila. Aj napriek tomu, bola Živena maďarským diskurzom reflektovaná ako organizátorka slovenského národného hnutia ohrozujúca uhorské politické záujmy.¹

Po roku 1918 vytvorenie Československa otvorilo spolku nové možnosti hlavne prepojením sa s českým prostredím a tamojším ženským spolkom Vesna. Spolok začal organizovať nové druhy aktivít, spojené najmä so šírením osvety, vzdelávania a praktických zručností pre ženy, pričom vznikol aj nový tlačový orgán spolku, *Slovenská žena* (s. 120 – 130). Samotný spolok rozlišoval tri základné typy svojich členiek, išlo o (neraz i ekonomicky) samostatné vzdelané ženy, reprezentantky inteligencie (učiteľky, úradníčky, lekárky a pod.) a tretiu skupinu predstavovali „dedičanky a robotníčky“. Spojivom medzi rozmanitými skupinami mali byť demokratické princípy, ktoré boli pre spolok kruciálne (s. 136).

Do pulzu diania v 30. rokoch 20. storočia sa dostávali aj otázky emancipácie a feminizmu, avšak tieto témy neboli zo strany konzervatívneho vedenia reflektované a zostávali len agendou niekoľkých aktivistiek. V tomto období sa spoločnosť stále viac radikalizovala a Živena ako spolok aj časopis musel čeliť ľudáckym tendenciám a stupňujúcemu sa antidemokratickému naratívu. Hladinu rozvíril článok Stanislava Mečiara, ktorý prinášal predzvesť, že spolok vyznávajúci demokratické zásady bude s fašizoidnými tendenciami v spore. To sa potvrdilo po 15. marci 1939, odkedy bol spolku vytýkaný „čechoslovakizmus“ a demokratické princípy. Živena bola trňom v oku aj preto, lebo podľa oficiálnych spoločenských požiadaviek mala byť žena pri „rodinnom krbe“ a nemala svoju energiu venovať spolkovej činnosti (s. 144 –

¹ Živena bola v dobovom naratíve označovaná ako kľúčová inštitúcia, cez ktorú sa slovenskí a českí aktivisti spájajú s ruskými predstaviteľmi v duchu panslavizmu. Pozri napr.: GOLIAN, Ján: „Starí učia mladých lietať!“ Vplyv Andreja Kmeťa na formovanie Karola Antona Medveckého v úvodnej dekáde 20. storočia. In: *Kultúrne dejiny*, 2021, roč. 12, Supplement, s. 143.

146). Napriek tomuto statusu a pokusu o jeho „pol'udáčtenie“ sa Živené podarilo prežiť a nakrátko nadýchnuť v rokoch 1945 až 1948. Po februári však prišiel na rad aj tento spolok s viac ako 80-ročnou históriou. Štátna moc ho najskôr spojila s Československým zväzom žien a po neúspechu „transformovať“ ho podľa vlastných zásad ho v roku 1955 definitívne zrušila.

Ďalšia kapitola monografie od Jarmily Hodoličovej reflektovala aktivity spolku medzi dolnozemskými Slovenkami. Z metodologického a interpretačného hľadiska však ide o menej vydarenú stať. Autorka v nej vychádzala prioritne z článkov Štefanie Mičátkovej, ktorá opisovala aktivity juhoslovanských živeniarok. Autorka sa však pri opise obsahu analytickejšie nepristavila pri jednotlivých udalostiach a ani ich významnejšie neinterpretovala. Zostali tak nevypovedané zaujímavé okolnosti spolkového života, ktorého príkladom môže byť spomenutá návšteva a uctenie hrobu Gavriela Principa (s. 189). Na ďalších stranách monografia pokračuje kapitolou Ivica Hajdučekovej hodnotiacej časopis Živena v medzivojnovom období (s. 195 – 242). Táto časť je podľa mojej mienky rovnako slabším miestom, hoci nadväzuje na autorkinu antológiu z roku 2019.² Kapitola nevyužila potenciál prameňa, s ktorým autorka pracovala. Ide o de facto opis obsahov jednotlivých ročníkov s krátkymi exkurzmi k vybraným článkom, bez hlbšej analýzy. Zo strán sa napríklad čitateľ nedozvie, čo znamenala pre časopis a jeho čitateľky zmena redaktorky, ak sa tým nemyslí len popis zmenených rubriík. Zaujímavou by bola reflexia otázky emancipácie, ako sa v časopise v priebehu rokov menila, alebo ako časopis reagoval na politické zmeny v krajine, resp. na hospodársku krízu.

Nasledujúca kapitola od Anny Falisovej hodnotí sociálno-zdravotnú úlohu Živeny v období prvej Československej republiky. V spektre mnohých nových tém je zaujímavá aj interpretácia ľudovo-výchovných kurzov na slovenskom vidieku, vďaka ktorým sa medzi málo skúsené gazdiné dostávali nové recepty, ale aj vedomosti o zdravotníckej praxi a hygiene (s. 248 – 255). Nasledujúce strany patrili Alene Bučekovej, ktorá reflektovala obdobie obnovené Živeny, po novembri 1989 až do roku 2019. V tejto časti bola prínosná genéza myšlienky a jej realizáciu na opätovné oživenie spolku, na čom sa začalo pracovať hneď v decembri 1989, ale aj predstavenie najvýznamnejších protagonistiek či miestnych odborov existujúcich v rôznych regiónoch Slovenska.

Aj napriek niekoľkým výhradám či prezentovaniu vlastného kritického názoru na jednotlivé kapitoly, hodnotím knihu vysoko pozitívne.

² HAJDUČEKOVÁ, Ivica: *Časopis Živena v rokoch 1919 – 1928 (Antológia)*. Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2019.

Ide o kompaktné dielo prinášajúce v mnohých ohľadoch nové zistenia či precizovanú interpretáciu. Je pozitívne, že bolo napísané pútavou formou a vyšlo v komerčnom vydavateľstve, vďaka čomu sa dostalo k širšiemu spektru recipientov. Autorskému kolektívu monografie sa podarilo ukázať význam Živeny v dejinách a verím, že aj jej aktuálnosť pre dnešnú dobu.

Ján Golian

PÁLFFY, Géza: *Hungary between Two Empires 1526 – 1711*. Bloomington : Indiana University Press, 2021. 284 s. ISBN 978-0-253-05464-7

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.115-119>

Publikácia *Hungary between Two Empires 1526 – 1711* je venovaná uhorským dejinám v období raného novoveku. Ako aj názov naznačuje, práca mapuje historický vývoj v Uhorsku po porážke v bitke pri Moháči v roku 1526 až po Satumarský mier, podpísaný v roku 1711. Názov práce tiež poukazuje na postavenie Uhorska, ktoré sa v tomto období ocitlo medzi dvomi veľkými a mocnými ríšami – habsburskou monarchiou a Osmanskou ríšou.

Autorom publikácie je maďarský historik Dr. Géza Pálffy, vedecký pracovník Historického ústavu Maďarskej akadémie vied. Publikácia je výsledkom autorovho vlastného dlhoročného bádania v stredoeurópskych archívoch a štúdia najvýznamnejších prác maďarského aj zahraničného historického výskumu.

Práca je tematicky rozdelená na dve kapitoly, pričom každá z nich sa ďalej člení na 11 podkapitol. Prvá časť zachytáva obdobie tzv. „krátkeho 16. storočia“, to znamená od roku 1526 po ukončenie 15-ročnej vojny s Osmanskou ríšou v roku 1606. Uhorsko ako ucelený štát malo medzi 11. – 15. storočím svoje stabilné postavenie v rámci stredoeurópskeho priestoru. Porážka pri Moháči však zásadným spôsobom narušila štruktúru a stabilitu krajiny, ktorá následne zažila jedno z najťažších období svojej existencie, a v konečnom dôsledku sa rozpadla na tri časti: centrálné oblasti spadali priamo pod osmanskú správu, Sedmohradsko, nachádzajúce sa na východe, sa stalo podriadeným štátom Osmanskej ríše, a zvyšné časti kráľovstva boli pričlenené k habsburskej monarchii. Kráľovské Uhorsko sa tým politicky a vojensky úzko naviazalo na susediace krajiny na západe. Počas nasledujúcich takmer dvoch storočí sa rozdelené Uhorsko stalo nárazníkovou zónou medzi dvomi mocnosťami.

Vzniknutá situácia nastolila priestor pre uplatnenie rôznych nových smerov vývoja nielen v politickej a sociálnej sfére, ale aj v otázkach náboženstva, vzdelávania, kultúry a jazyka. Z dôvodu šírenia myšlienok humanizmu, renesancie a reformácie mohli Uhorsko a Sedmohradsko prispieť svojou časťou k celkovému intelektuálnemu rozvoju v Európe. Obdobie po roku 1526 sa nieslo v duchu relatívne konzistentného hospodárskeho rastu napriek neustálým nájazdom osmanských vojsk a rozpadu krajiny na tri časti. Rozdelené časti zostali naďalej prepojené úzkymi ekonomickými väzbami a v širšom zmysle zohrávali významnú úlohu aj pre európsky obchodný systém. Po uzavretí Drinopolského

mieru v roku 1568 dokonca nastalo obdobie väčšej hojnosti, ktoré však ukončila 15-ročná vojna s Turkami (1591 – 1606). Prelom 16. a 17. storočia predstavoval rozkvet kultúry v Uhorsku.

Druhá kapitola mapuje neľahké obdobie uhorských dejín po roku 1606 až po ukončenie posledného povstania v roku 1711. Pätnásťročná vojna s Turkami (1591 – 1606) bola vyčerpávajúca pre obidve strany a bola predzvesťou dlhého obdobia ničenia a úpadku. Po skončení vojny nastalo prímerie trvajúce polstoročie. Toto obdobie sa mohlo niesť v duchu obnovy a regenerácie, podobne ako štvrtstoročie po uzavretí Drinopolského mieru v roku 1568, avšak príležitosť bola zmarená opakovanými protihabsburskými povstaniami sedmohradských kniežat. Pre krajinu znamenali stav občianskej vojny a spôsobili rozsiahly rozvrat spoločnosti a hospodárstva, a napáchali obrovské škody v intelektuálnej a kultúrnej sfére. Obdobie medzi jednotlivými povstaniami boli príliš krátke nato, aby sa krajina mohla zásadnejším spôsobom vzchopiť. Hospodárstvo počas 17. storočia postupne upadalo, obyvateľstvo postihnuté ťažkou situáciou prejavilo svoju nespokojnosť niekoľkými sedliackymi povstaniami. Navyše habsburskou mocou otriasol ďalší veľký vojenský konflikt na európskom kontinente – 30-ročná vojna (1618 – 1648).

Prímerie s habsburskou monarchiou bolo vítané aj zo strany Osmanskej ríše, ktorá v tomto období viedla vojny na viacerých frontoch. Okrem toho sa v rámci ríše prejavovali aj mnohé interné mocenské a ekonomické problémy. Napriek všetkým ťažkostiam sa osmanskej centrálnej moci podarilo zotrvať vo svojej pozícii a bola dostatočne schopná riešiť svoje problémy. Vo významnej miere sa o to zaslúžil mimoriadne kompetentný veľkovezír Köprülü Mehmed paša, ktorému sa podarilo za relatívne krátky čas stabilizovať situáciu v ríši a konsolidovať pozemné armádne sily a flotilu.

V roku 1658 podnikli turecké vojská pod velením veľkovezíra Köprülü Mehmeda pašu výpravu proti Sedmohradsku po tom, keď si knieža Juraj II. Rákoci opätovne počínal v rozpore so záujmami Porty. Krátko nato došlo opäť k vojenskému stretu medzi Osmanskou ríšou a habsburskou monarchiou, ktorá do konfliktu v Sedmohradsku zasiahla. Turecké vojská podnikali vojenské výpravy proti Kráľovskému Uhorsku a zaberali jeho územia. V roku 1663 dobyli Nové Zámky a zriadili tu nový vijálet, v dôsledku čoho sa uhorské hlavné mesto Bratislava ocitlo na dosah osmanských vojsk. Opäť sa uzatvorilo prímerie a nasledujúce dve desaťročia sa Habsburgovci aktívne usilovali o skvalitnenie svojej vojenskej sily. Uhorská politická elita jednohlasne podporovala myšlienku oslobodenia okupovaných území. Výnimku v tejto veci predstavoval iba sedmohradské knieža Imrich Tököli. Počas jeho povstania v rokoch 1682 – 1685 došlo v Uhorsku k najhlbšej kríze, keď sa na

krátko obdobie z území, ktoré ovládal, prakticky vyčlenila štvrtá časť bývalého uceleného štátu.

Priaznivá medzinárodná situácia na nasadenie síl zameraných na vytlačenie Osmanov zo zabratých území nastala koncom roku 1683. Klúčovým momentom bola bitka pri Viedni na jeseň roku 1683, ktorá znamenala zvrat vo vojenskom vývoji. Nasledovala proti útočná akcia posilnených cisárskych vojsk, ktoré postupovali do okupovaných oblastí. Veľkým úspechom bolo znovuzískanie Ostrihomu, čo vyvolalo vlnu optimizmu a v radoch viedenskej aj uhorskej elity zámer pokračovať v oslobodzovacích výpravách. Hoci nie všetky akcie medzinárodných vojsk Svätej ligy končili víťazstvom, v konečnom dôsledku bola ich snaha úspešná. V roku 1699 bol uzavretý mier so sultánom, ktorý sa zaviazal rešpektovať *status quo*: územie Uhorska sa po 150 rokoch zbavilo osmanskej nadvlády a bolo v celosti pričlenené k habsburskej monarchii. Cisár získal pod svoju vládu aj Sedmohradsko, ktoré síce prestalo byť sultánovým vazalom, avšak zároveň prišlo o svoju suverenitu.

Túžba po obnove bola síce v 17. storočí neustále prítomná, tieto tendencie však boli oklieštené neustálymi vojnami, úpadkom verejného života a vysokou mierou militarizácie spoločnosti. Nepretržitými vojnami prebiehajúcimi v krajine trpeli najviac široké vrstvy obyvateľstva. Veľká časť populácie bola vytrhnutá z bežného života, nútená ozbrojiť sa a viesť vojenský spôsob života. Ľudia sa dokonca stávali tulákmi alebo rabujúcimi zloďmi. V tejto neľahkej situácii sa stávalo, že zločiny páchali aj vojaci cisárskej armády. V ťažkých podmienkach so značnou mierou ožobráčenia sa každý člen spoločnosti usiloval o získanie privilégií, aby bol čiastočne alebo úplne vyňatý z povinnosti platiť dane. V dôsledku neustálej osmanskej hrozby, potreby obrany územia a obyvateľstva pred ich nájazdmi došlo k vytvoreniu armády slúžiacej na pohraničných pevnostiach. Bola to významná zmena v stavbe uhorskej spoločnosti, pretože sa v konečnom dôsledku zrodila nová sociálna skupina, hoci len dočasne na obdobie približne 150 rokov. Vojaci slúžiaci na pohraničí užívali mnoho výhod – neboli podriadení feudálnej vrchnosti, neplatili dane, mali nezávislé vojenské súdnictvo a slobodu vierovyznania. Ich postavenie sa preto viac podobalo šľachte ako poddanstvu.

Sedemnásťte storočie bolo v mnohých aspektoch „storočím úpadku“, ktoré umožnilo rozkvet fenoménu tzv. „šľachtickej inflácie“. Dôsledkom tohto javu sa v upadajúcej ekonomickej situácii znížil počet obyvateľstva odvádžajúceho dane. Obdobie po roku 1526 prinieslo zásadné zmeny aj v zložení spoločenskej elity. Väčšina magnátskych rodov bola buď nahradená inými rodmi, alebo v značnej miere prišla o svoj vplyv a moc. V priebehu 16. storočia sa na najvyšších mocenských pozíciách uhorskej spoločnosti trvalo presadili rody ako Nádasdy, Drašković, Nyári, Zrínsky

a Erdődy. V tejto súvislosti je tiež potrebné poznamenať, že niektoré rody sa na výslunie dostali len na krátky čas, mnohokrát len počas jednej či dvoch generácií.

Z konfesionálneho hľadiska sa 16. storočie náležite považuje za „storočie reformácie“. Avšak k zásadným zmenám v náboženskej sfére došlo aj v 17. storočí. Tie sa však v oveľa väčšej miere týkali samotnej katolíckej cirkvi, ktorej sa podarilo upevniť si mocenské postavenie a obnoviť podlomenú autoritu. V priebehu 16. a 17. storočia nastali drastické zmeny aj v etnickom zložení Uhorska. V dôsledku presídľovania sa rôznych etnických skupín, sa z Uhorska stala multietnická, multikonfesionálna a multikultúrna krajina. Spolužitie etník, prirodzená asimilácia a presuny obyvateľstva neboli za bežných okolností sprevádzané napätím. V tomto období sa dôraz kládol na stavovskú príslušnosť, nie etnickú.

Dielo bolo spracované a preložené do anglického jazyka z dôvodu absencie ucelenej práce zaoberajúcej sa ranonovovekými uhorskými dejinami v tomto jazyku. Cieľom bolo ponúknuť obsirný prehľad udalostí uhorskej histórie v 16. a 17. storočí, v nadväznosti na obdobie stredoveku, so zámerným odvratom od rôznych romantických a nacionálnych foriem interpretácie dejín pochádzajúcich z 19. a 20. storočia. Mimoriadnym pozitívom diela je využitie najnovších výsledkov medzinárodného bádania pri poukázaní a korekcii rôznych zaužívaných spôsobov výkladu dejín. Pálffy svoj výklad uhorských dejín poňal v rámci vzájomného pôsobenia dvoch veľmocí, habsburskej monarchie a Osmanskej ríše, so zreteľom na medzinárodné procesy prebiehajúce v danej dobe. Výsledný obraz Uhorska tak nenesie znaky akejsi izolovanosti. Všetky vyššie spomenuté rozhodnutia a prístupy boli zvolené s cieľom poskytnúť realistickejší obraz ranonovovekého Uhorska.

Publikácia vznikla primárne pre univerzitných študentov a potenciálnych záujemcov, ktorí nie sú s dejinami Uhorska príliš oboznámení. Možno konštatovať, že publikácia ako učebná pomôcka svoj zámer uspokojivo naplní. Na začiatku sa nachádza krátky chronologický prehľad kľúčových politických a vojenských udalostí, ktorý môže poslúžiť v prvom rade na základnú orientáciu. Samotný výklad je napísaný zrozumiteľnou angličtinou, je tak prístupný pre univerzitných študentov a bádateľov v rámci stredoeurópskeho regiónu aj mimo neho. Výklad dejín je doplnený o množstvo ilustračných obrázkov, či už portrétov osobností, alebo máp. Ilustrácie pomáhajú nielen lepšie pochopiť písaný text, ale môžu zaujať potenciálnych čitateľov aj mimo strednej Európy a prispieť tak k propagácii dejín Uhorska v zahraničí.

Osobám, ktoré sa v problematike vôbec neorientujú a nemajú aspoň základné vedomosti o dejinách Uhorska, môže text pripadať informačne presýtený a v konečnom dôsledku mätúci. V takej situácii sa môže stať,

že sú čitatelia nútení dohľadať si informácie. Na konci práce je zostavený zoznam literatúry pozostávajúci z približne 470 jednotiek rôznajazyčných monografií a vedeckých štúdií. Tento zoznam je mimoriadne cenný pre všetkých, ktorí majú záujem o ďalšie štúdium v tejto oblasti. Na konci práce je uverejnený aj glosár odborných termínov. Publikácia je vďaka svojmu celkovému spracovaniu a zrozumiteľnému jazyku vynikajúcou pomôckou predovšetkým pre študentov, avšak možnosti využitia ponúka aj pre mnohých bádateľov či záujemcov o dejiny.

Sabina Danková

ŠÍL, Jiří (ed.) a kol.: *Opavský kongres 1820 : Křížovatka evropské diplomacie*. Opava : Statutární město Opava, 2020. 264 s. ISBN 978-80-7572-025-2; HOCHÉL, Marian (ed.): *Opavský kongres 1820 a politika Svaté aliance mezi časy*. Opava : Slezská univerzita v Opavě, 2022. 294 s. ISBN 978-80-7510-499-1

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.120-126>

V minulosti sliezskeho mesta Opava sa vyníma iba jedna historická udalosť, ktorá presiahla svojím významom rámec regionálnych alebo národných dejín. Od 23. októbra do 24. decembra roku 1820 sa stala miestom rokovaní predstaviteľov európskych mocností spojených v tzv. Svätej aliancii. Predstavitelia troch monarchií, ktoré prispeli k porážke Napoleona Bonaparta v rokoch 1814 – 1815, konkrétne František I. za Rakúske cisárstvo, Alexander I. za Rusko a Fridrich Viliam III. za Pruské kráľovstvo, spolu s diplomatickými zástupcami ďalších európskych krajín (najmä Francúzska a Veľkej Británie), sa v Opave na dva mesiace osobne stretli, aby prerokovali a koordinovali svoj postoj k udalostiam v Kráľovstve oboch Sicílií, kde sa v lete toho roku uskutočnila revolúcia. Pokroková inteligencia spolu s dôstojníkmi kráľovskej armády prinútili kráľa Ferdinanda I. Bourbonského prijať ústavu podľa španielskeho vzoru a vymenovať novú vládu. Neskôr na jeseň došlo aj k zvoleniu parlamentu, ktorý mal pripraviť a schváliť nové, liberálne zákony. Keďže však tieto štátoprávne zmeny porušovali zásadu legitimacy vládnych režimov, ktorá bola základným kameňom mocenského a politického usporiadania, nastoleného počas Viedenského kongresu a chránená zoskupením konzervatívnych monarchistických režimov, známym ako Svätá aliancia, museli jej predstavitelia na revolučnú udalosť v Neapole adekvátne reagovať. Hlavným aktérom v aktivitách Svätej aliance bol rakúsky štátny kancelár Klemens Lothar von Metternich, ktorý presadzoval nekompromisný postup voči všetkým liberálnym a revolučným hnutiam, ktoré sa v západnej a strednej Európe po roku 1815 objavovali. Spoločný postup proti nim mal byť vopred prediskutovaný na kongresoch predstaviteľov jednotlivých mocností, pričom prvý sa uskutočnil už v roku 1818 v nemeckom meste Aachen (francúzsky Aix-la-Chapelle). Ďalším v poradí bol práve kongres zvolaný do Opavy. Témou kongresu boli udalosti v Kráľovstve oboch Sicílií a Metternichovým cieľom bolo získať súhlas vlád európskych mocností s prípadnou intervenciou proti liberálno-revolučným silám. Rakúska vláda reprezentovaná Metternichom sa totiž obávala podobného scenára na severotalianskych územiach, ktoré tvorili súčasť habsburskej mnohonárodnostnej ríše.

Plánované diplomatické rozhovory zástupcov európskych mocností priviedli do malého mesta na severnom pohraničí Rakúskeho cisárstva okolo 600 hostí a ďalšiu tisícku osôb z ich sprievodu. Pre pomerne malé mesto – v čase trvania kongresu mala Opava cca 11 000 obyvateľov – sa stal kongres príležitosťou zviditeľniť sa, samozrejme, v čo najlepšom svetle. Mestská rada urobila maximum, aby sa hostia cítili v Opave príjemne, pohodlne a bezpečne. Okrem oficiálneho programu sa v meste konalo aj mnoho spoločenských a kultúrnych podujatí. Snaha hostiteľov bola napokon úspešná, keďže v súkromných listoch a denníkoch účastníkov kongresu, ako aj v oficiálnych správach, mestských kronikách a na stránkach dobových novín prevládalo pozitívne hodnotenie mesta a jeho obyvateľov. Podobne významná udalosť sa už v dejinách mesta neopakovala.

Štatutárne mesto Opava sa v roku 2020, pri príležitosti dvojstého výročia konania kongresu predstaviteľov Svätej aliancie, rozhodlo usporiadať niekoľko spomienkových podujatí, ktorými mala byť táto dejinná udalosť priblížená ako širokej laickej, tak aj užšej odbornej verejnosti. Bohužiaľ, realizáciu niektorých z nich negatívne ovplyvnila vírusová epidémia. Výstava venovaná Opavskému kongresu v Obecnom dome bola sprístupnená v zložitých a meniacich sa podmienkach protipandemických opatrení, ďalšie plánované podujatia – napríklad aj odborné sympóziu – boli presúvané na neskôr, prípadne priamo zrušené. Najdôležitejšie spomienkové aktivity – výstavu a vedecké sympóziu – našťastie sprítomňujú dve publikované monografie, ktoré záujemcom z radov laikov, ale aj historikov približujú historický kontext a samotný priebeh Opavského kongresu. Odborníci z viacerých domácich a zahraničných pamäťových a vzdelávacích inštitúcií zároveň zhodnotili jeho historický význam a definovali jeho miesto v historickej pamäti mesta Opava, českých krajín a Európy.

Výstava, ktorá sa konala v budove Obecného domu v Opave od 21. októbra 2020 do 14. marca 2021, pripravili viaceré kultúrne, pamäťové a vzdelávacie inštitúcie (konkrétne Opavská kultúrna organizácia, Sliezske zemské múzeum, Zemský archív v Opave, Sliezska univerzita v Opave a Národný pamiatkový ústav). Ich pracovníci pripravili reprezentatívny katalóg, v ktorom sú nielen vyobrazené a opísané všetky vystavené predmety, ale zároveň je zrozumiteľne priblížený aj ich historický kontext. Vystavené exponáty pochádzali z domácich – aj zahraničných archívov, múzeí a galérií. Z väčšej časti ich tvorili originály dobových textových dokumentov, grafič, plánov, máp, tlačенých novín a brožúr, menšiu časť tvorili umelecké diela rôzneho charakteru (medaily, významenania, historický nábytok, busty, maľby). Obsah katalógu je rozdelený do piatich kapitol, pričom každá kapitola začína úvodným textom,

ktorý uvádza čitateľa do vybranej problematiky. Následne sú opísané jednotlivé predmety, ktoré s témou kapitoly úzko súvisia. V ich (p)opise je často ešte detailnejšie priblížený buď kontext vzniku daného predmetu, prípadne je predstavená vyobrazená osobnosť, alebo udalosť, resp. autor či umelec, ktorý bol tvorcom textového dokumentu, umeleckého diela. V prvej kapitole je priblížené obdobie medzi rokmi 1815 až 1820, počas ktorého boli v Európe položené základy nového politického a mocenského usporiadania, definovaného už na Viedenskom kongrese, ktoré vydržalo do začiatku 50. rokov 19. storočia. Nasleduje časť venovaná revolúcii v Kráľovstve oboch Sicílii v roku 1820, ktorá bola hlavnou príčinou zvolania kongresu predstaviteľov Svätej aliancie do Opavy. V tretej, značne rozsiahlej kapitole sú opísané prípravy a samotný priebeh kongresu, ako aj jeho politicko-diplomatické ciele. Okrem toho sú v texte predstavení jeho najvýznamnejší účastníci. K erudovanému výkladu sú priradené textové a obrazové pramene, ktoré približujú prípravy kongresu, výdavky spojené s jeho realizáciou, portréty monarchov, diplomatov a ďalších významných účastníkov rokovaní, ale aj grafické návrhy slávobrán, prípadne dobové mapy Opavy. Stručnejšie sú opísané niektoré verejné mestské objekty, v ktorých sa odohrávali kultúrne a spoločenské podujatia, s cieľom spríjemniť hosťom ich pobyt. Išlo najmä o mestské divadlo, založené v roku 1804, a vlastivedné múzeum pri gymnáziu z roku 1814, ktoré bolo prvou verejnou múzejnou inštitúciou v Čechách. „Voľnočasové“ aktivity vznešených hostí ilustrujú kresby a grafiky opavských ulíc, budov a okolitej krajiny, ako aj plagáty hudobných a divadelných predstavení. Štvrtá kapitola je opäť venovaná konkrétnym miestam pamäti v Opave, najmä však domom a palácom, v ktorých bývali najvýznamnejší účastníci diplomatických rokovaní. Existujúce i už zaniknuté budovy sú priblížené prostredníctvom pôdorysov a plánov, prípadne aj novšími fotografiami. Ich dočasní obyvatelia sú zase predstavení pomocou umeleckých diel – najmä maľovaných portrétov, grafič a sochárskych diel (búst). Tieto zbierkové predmety sprevádzajú erudované texty, v ktorých je priblížená história jednotlivých stavieb a ich využitie jednotlivcami, ktorí sa zúčastnili Opavského kongresu. Zaujímavé je názorné situovanie konkrétnych stavieb do dobového panoramatického obrazu Opavy z roku 1829. Piata kapitola je venovaná obdobiu po ukončení Opavského kongresu. Pozornosť je venovaná najmä Kongresu v slovinskej Ľubl'ane, ktorý bol vlastne pokračovaním opavských rokovaní s účasťou neapolského kráľa Ferdinanda I. Rokovania s ním napokon vyústili do súhlasu vedúcich mocností Svätej aliancie s intervenciou rakúskych vojsk v Kráľovstve oboch Sicílií. V kapitole sú predstavené ďalšie politické osobnosti, ktoré zohrávali viac či menej dôležitú úlohu v európskej politike 20. rokov 19. storočia. Okrem nich sú

slovom a obrazom priblížené rôzne druhy predmetov, ktoré poukazujú na výsledky kongresu, jeho reflexiu v súkromných prameňoch a pamätných knihách mesta Opava. Texty jednotlivých kapitol dopĺňa zoznam použitých prameňov a odbornej domácej i zahraničnej literatúry. Katalógová publikácia sa vyznačuje kvalitným a nápaditým polygrafickým spracovaním, zaujímavý je napríklad symbol trojlístka vyrezaný do prednej väzobnej strany, v ktorom sú umiestnené portréty troch „svätoalianských“ panovníkov z dobového grafického listu.

Výstavu predmetov sprítomňujúcich udalosti Opavského kongresu doplnilo s istým časovým odstupom odborné sympóziu historikov a archivárov, ktoré prinieslo nový, aktuálny pohľad na dejinné udalosti a procesy, ktoré viedli k zvolaniu Opavského kongresu, ako aj na jeho miesto v českej historiografii a historickej pamäti. Odborným garantom sympózia bol Ústav historických vied Filozoficko-prírodovedeckej fakulty Sliezskej univerzity v Opave. Zborník príspevkov edične pripravil Marian Hochel, odborný asistent na Ústave historických vied. Okrem moravsko-sliezskych a českých odborníkov prispeli do zborníka príspevkov aj dvaja zahraniční historici. Zborník obsahuje desať štúdií, z ktorých tri sú v anglickom jazyku. Text štúdií dopĺňajú prológ a epilóg, ktorého autorom je M. Hochel. V texte prológu výstižne priblížil závery doterajších výskumov domácich a zahraničných historikov, ktorí venovali pozornosť príčinám, priebehu a dôsledkom diplomatických jednaní v Opave koncom roku 1820. Vo vstupnom texte autor priblížil kontext vzniku publikácie a stručne načrtol obsah všetkých desiatich odborných príspevkov. V závere úvodného textu predstavil obsahový a symbolický význam karikatúry Williama Heatha s názvom „Opavské tajomstvá odhalené“ (*The Secrets of Tropeau disclosed*), ktorá bola použitá ako ilustrácia na prednej a zadnej predsádke, ako aj na obálke publikácie.

Jadro knihy tvorí desať štúdií od domácich a dvoch zahraničných historikov a archivárov. Karin Schneiderová z rakúskeho Parlamentného archívu vo Viedni priblížila v príspevku s názvom „*The Congress of Troppau. A Turning Point in the European Alliance System of 1815/1818?*“ východiská a meniacu sa podobu medzinárodných vzťahov po roku 1815 s dôrazom na postihnutie významu a cieľov Svätej aliance. Autorka sumarizuje dôležité udalosti v „koncerte veľmocí“ až do konca roku 1820, pričom analyzuje postoje a predstavy jednotlivých európskych mocností, ktorých panovníci alebo diplomatickí zástupcovia sa zúčastnili rokovaní na Opavskom kongrese. Autorka však odmieta názor často uvádzaný v literatúre, že výsledky kongresu boli začiatkom konca spolupráce týchto mocností. Práve naopak, medzinárodná spolupráca „zakladajúcich“ členov Svätej aliance aj napriek určitým rozdielnym predstavám – najmä v otázke reakcie na revolučné udalosti – pokračovala až do polovice 19.

storočia. V nasledujúcom príspevku sa František Stellner zamerail na oblasť dynastickej politiky Pruska a Ruska v prvých dvoch decéniách 19. storočia, ktorá vyústila do sobáša ruského následníka trónu Mikuláša s pruskou princeznou Charlottou v lete 1817. Tento zväzok posilnil spoluprácu oboch krajín v ich úsilí brániť konzervatívne politické a náboženské hodnoty, ako aj dynasticko-monarchistický princíp vlády. Dušan Uhlíř, popredný znalec problematiky liberálno-revolučných hnutí v strednej a západnej Európe prvých troch decénií 19. storočia, venoval vo svojom príspevku s názvom „*Od Opavy k Neapoli – plán rakouské vojenskej intervencie proti karbonárskej revolúcii 1820 – 1821*“ pozornosť príprave a vojenskému priebehu rakúskej intervencie v Kráľovstve oboch Sicílií po kongresových jednaniach v Opave a v Ľubl'ane. Všíma si tiež nálady domáceho českého obyvateľstva na podklade policajných správ a hlásení brnenského policajného riaditeľa P. Mutha. K textu štúdie sú pripojené aj štyri textové prílohy a dva obrazové pramene vojensko-historického charakteru. Ďalší český bádateľ dejín 1. polovice 19. storočia, Miroslav Šedivý z Pardubickej univerzity, sa vo svojom texte detailnejšie venoval analýze tzv. *Opavského protokolu*, významného dokumentu, ktorý bol schválený a podpísaný účastníkmi kongresu dňa 19. novembra 1820. Autor približuje najmä motivácie kancelára Metternicha realizovať intervenciu proti revolučnej vláde v Neapolsku iba jednou zo strán aliančného zoskupenia – konkrétne ozbrojenými silami Rakúskeho cisárstva. Autor sa venuje aj neskorším diskusiám o možnostiach intervencie, prípadne neintervencie voči liberálno-revolučným hnutiam a vládám, a to v kontexte zložitých medzinárodných vzťahov 20. – 40. rokov 19. storočia. Problematiku sleduje na základe štúdia dobových prameňov diplomatickej a právnej povahy, najmä z fondov Dynastického, dvorského a štátneho archívu (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) vo Viedni. Zástupcovia Sliezskej univerzity Irena Korbelařová a Rudolf Žáček sa v spoločnom príspevku s názvom „*Večeřel jsem sám se svou ženou. Pobyt císaře Františka I. v kongresové Opavě ve světle jeho osobního cestovního diáře z roku 1820*“ priblížili detaily pobytu a aktivít cisára Františka I. a jeho sprievodu v Opave. Autori interpretovali cisárovu reflexiu opavských udalostí na podklade ním písaného cestovného denníka. Podobné tomu opavskému si cisár písal počas viacerých svojich ciest mimo sídelné mesto Viedeň. Hoci boli jeho denné záznamy skôr stručné, predsa poskytujú dobrú predstavu o oficiálnej i neoficiálnej podobe programu cisára Františka, o jeho každodenných aktivitách. Analýza zápisov svedčí o jeho malom zaujatí politicko-diplomatickými témami, o ktorých si nezaznamenal takmer nič, ale potvrdzuje sa v nich uvedomené plnenie si reprezentačných a hosťiteľských povinností. Zároveň cisárovi zápisky poukazujú na dôležitosť kontaktov s členmi vlastnej rodiny, ako

aj na vychutnávanie si drobných radostí v súkromí. Viaceré jeho poznámky sa týkajú mesta a jeho obyvateľov, pričom sa v nich cisár prejavuje ako bystrý pozorovateľ. Jan Kahuda z Národného archívu v Prahe vo svojom príspevku s názvom „*Kancléř Metternich vlastním životopiscem*“ skúmal autobiografické texty vedúcej osobnosti Opavského kongresu. Pozornosť venoval najmä vzniku a premenám osobného archívu dlhoročného rakúskeho kancelára, ktorého väčšia časť je súčasťou Rodinného archívu Metternichovcov, ktorý je uchovávaný v Národnom archíve v Prahe. Autor približuje problematiku spracovania kancelárovej písomnej pozostalosti a jej neskoršie publikovanie v 80. rokoch 19. storočia. V závere svojej štúdie autor priblížil pramene osobnej a úradnej povahy, ktoré vznikli počas Metternichovho pobytu v Opave. Marian Hochel, odborný asistent na Ústave historických vied Sliezskej univerzity, si ako tému analýzy vybral menej známu postavu francúzskeho politika – a tiež politického teoretika – baróna Louis-Pierre-Édouard Bignona, ktorý bol zástancom liberálno-konštitučného vládneho usporiadania, a teda kritikom konzervatívnej, antiliberálnej politiky mocností Svätej aliance. Bignon už počas priebehu Opavského kongresu, na ktorom ale osobne nebol prítomný, začal tvoriť spis, v ktorom kriticky zhodnotil politické zásady a ciele Svätej aliance, najmä právo intervencie proti revolučným hnutiam. V príspevku M. Hochel zhodnotil najmä ideologické východiská Bignonovho myslenia a jeho kritiky konzervatívnej politiky zakladajúcich členov Svätej aliance. Historik Carmine Pinto z univerzity v talianskom Salerne v príspevku s názvom „*The Austrian Intervention in Naples in 1821. An interpretation of the "External" Constraint*“ opísal politický vývoj v Kráľovstve oboch Sicílií od prelomu 18. a 19. storočia cez úspešnú revolúciu z júla 1820 až po rakúsku intervenciu z jari roku 1821, ktorá potlačila tamojšie revolučné hnutie a prinavrátila neohraňčenú moc panovníkovi Ferdinandovi I. Bourbonškému. Autor v závere analyzuje reakciu absolutistickej vlády v Neapolsku na udalosti revolučného roku 1848, a napokon aj na úspešný boj za zjednotenie Talianska, ktorý začal v roku 1860 práve na juhu Apeninského polostrova. Zdeněk Jirásek z Ústavu historických vied Sliezskej univerzity sa zamerával na opis priebehu a významu Opavského kongresu v českých historických syntézach, ktoré boli publikované v priebehu 20. storočia. Autor dochádza k mierne prekvapujúcemu zisteniu, že historické syntézy kongresu v Opave viac-menej prehliadali, čo možno súviselo s negatívnou interpretáciou obdobia vládneho absolutizmu prvej polovice 19. storočia, ktorého tvorcom a garantom bol štátny kancelár Metternich. Napokon trojica pracovníkov Sliezskeho zemského múzea Ondřej Haničák, Jiří Šil a Michal Valeček priblížili v anglicky písanom príspevku historické pramene súvisiace s Opavským kongresom, ktoré sú

v súčasnosti deponované v českých regionálnych pamäťových inštitúciách. Popri majoritne zastúpených prameňoch úradnej povahy (záznamy mestskej rady, korešpondencia rady s vyššími zemskými úradmi, policajné správy a hlásenia, mestské kroniky a pamätné knihy) sa nachádzajú aj ojedinelé, ale o to zaujímavejšie pramene osobnej povahy, najmä korešpondencia a denníky. Autori zvlášť vyzdvihujú listy Friedricha von Gentza, ktorý na kongrese pôsobil ako tajomník a podliehal priamo kancelárovi Metternichovi. Autori však venovali pozornosť aj obrazovým prameňom, najmä kresbám, akvarelom, rytinám, ale aj karikatúram, ktoré vznikli buď krátko pred zvolaním kongresu do Opavy, počas jeho priebehu, alebo krátko po jeho skončení. V rozsiahlom texte podali vyčerpávajúci prehľad rozmanitých prameňov, ktoré spoločne vytvárajú komplexný obraz o politicko-diplomatickej udalosti, ktorá vyvolala celoeurópsky záujem. Niektoré príspevky sú ilustrované reprodukciami dobových textových a obrazových prameňov. V epilógu, ktorého autorom je opäť Marian Hochel, sú zhrnuté jednak závery jednotlivých príspevkov, ale načrtnutý je aj historický význam Opavského kongresu. Záver knihy tvorí anglické resumé, menoslov autorov s udaním ich profesionálnej afiliácie a napokon – v netradičnom poradí – menný register a zoznam použitých prameňov a odbornej literatúry. Zborník štúdií z vedeckého sympózia má podobne ako vyššie opísaný katalóg k výstave o Opavskom kongrese atraktívne grafické spracovanie a vzornú edičnú úpravu.

Obe publikácie ponúkajú v rôznej podobe, a zároveň atraktívnym spôsobom informácie a interpretácie nielen o priebehu a význame Opavského kongresu, ale aj o podobe veľmocenskej politiky v strednej a západnej Európe v druhom a treťom decéniu 19. storočia. Spolu s ďalšími spomienkovými aktivitami v meste Opava tak tvoria dôstojný pamätník na dejinnú udalosť, ktorá zabezpečila malému sliezskemu mestu trvalú stopu v historickom vývoji modernej Európy.

Patrik Kunec

LUKEŠ, Igor: *Dějiny a doba postfaktická. Eseje, úvahy, glosy. Praha : Maraton, 2022. 224 s. ISBN 978-80-88411-04-8*

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2022.25.02.127-134>

„Tak jako řeka neteče nenávratně dál a nejde do ní vstoupit dvakrát, tak ani dějiny se neopakují. Přesto je dobré o minulosti přemýšlet, abychom si připomněli, jaké chování na mezinárodní scéně funguje a co naopak vede ke špatným koncům.“ (s. 114)

Knihu *Dějiny a doba postfaktická* z pera Igora Lukeša, nachádzajúcu sa na pomedzí politiky a histórie, nemožno – aj vzhľadom na esejisticko-úvahový žáner – vymedziť konkrétnou historickou etapou. Príklon k toľto náročnému formátu badať najmä u autorov s dlhoročnými skúsenosťami, širokým rozhľadom a bohatým publikačným portfóliom. Ich snahou býva sumarizovať získané poznatky a predkladať súvislosti ukryté za faktami a jednoduchou chronologickou líniou.¹ Uvedené tvrdenia kulminujú v tematicky pestrej a pre súčasnosť mimoriadne výpovednej zbierke najnovších Lukešových prác.² Profesor histórie a medzinárodných vzťahov, pôvodom z Českej republiky, dnes žije a pôsobí v USA. V centre jeho vedecko-výskumného a publikačného záujmu sa nachádza stredná Európa, v rámci čoho sa bližšie sústreďuje na medzivojnové obdobie a éru studenej vojny. Optikou historicko-politických súvislostí skúma tiež súčasný vývoj vo východnej a centrálnej Európe, ale aj v Rusku a Amerike. V roku 2012 získal cenu Ústrednej spravodajskej služby (Central Intelligence Agency) za výnimočný prínos do literatúry o spravodajských službách a cenu Stanleyho Z. Pecha v roku 2000 za článok Aféra Rudolfa Slánskeho: Nové dôkazy (The Rudolf Slansky Affair: New Evidence). Podobne ako v predchádzajúcich dielach, aj v najnovšej publikácii z roku 2022 sa autor pohybuje na osi Východ – Západ v prepojení na národný kontext, postupujúc v časovom rozpätí od 20. storočia do súčasnosti.

Lukešova kniha je vystavaná na tematicky rôznych, ale v jadre navzájom súvisiacich pilieroch. V šiestich kapitolách, ďalej členených na čiastkové eseje, predkladá problematiku vzťahov Amerika verzus Rusko, k národným dejinám prechádza v kapitolách o Čechoch, ich štáte

¹ V tomto smere stojí za zmienku aj dielo *Hledání souvislostí: eseje z komparativních dějin Evropy* od Miroslava Hrocha, ktoré vyšlo v roku 2022 už v treťom vydaní.

² K jeho ďalším prácam patria *Československo nad propastí: selhání amerických diplomatů a tajných služeb* (2014), *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague* (2012), *Rudolf Slansky: His Trials and Trial* (2006), *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu* (1999), *Czechoslovakia Between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Benes in the 1930's* (1996).

a štátnosti, zaoberá sa sférou tajných služieb, ich vplyvom a funkciou v spoločnosti a knihu uzatvára kapitolou sústredenou na vzťahový trojuholník politika – idey – ideológia. Napohľad veľmi široko postavené motívy obsiahnuté v predkladaných esejach sú v skutočnosti výpovedné, konkrétne a kritické príspevky a poznámky k aktuálnym udalostiam publikované v rôznych českých periodikách v rokoch 2004 – 2021. Práve časový odstup a zohľadnenie spoločenského, ekonomického a kultúrneho pozadia núti čitateľa vnímať opisované záležitosti nie ako jednotliviny, ale ako súčasť celku. Stávajú sa z nich kúsky skladačky z jednej škatule, spoločne vytvárajúce obraz hodnotiaci dobu, v ktorej žijeme. Obracajúc stránku za stránkou sa čitateľovi postupne roztvára panoráma vzájomne prepletených, zložitých, dejinne a politicky ukotvených súvislostí. Pozornému recipientovi odkrývajú odpovede nielen na otázku, kam kráča súčasná spoločnosť, ale aj to, ako sa do tohto bodu dostala. Zdalo by sa, že autor predkladá na hodnotenie aktuálne dianie, avšak je nevyhnutné si uvedomiť, že naša každodenná prítomnosť je iba výsledkom a najnovšou súčasťou v mozaike dejín. Tento fakt dokladá Igor Lukeš v argumentačne vystužených príspevkoch poukazujúcich na erudovanosť autora, a súčasne mnohokrát aj na ľudské pochybenia a zlyhania, ktorých predobraz nachádzame pri spätnom pohľade do histórie.

Pri prácach tohto typu, ako sme konštatovali aj v predchádzajúcich riadkoch, je podstatnejšia idea nachádzajúca sa za dielom ako celkom. Z toho dôvodu nie je možné hodnotiť čiastkové eseje či kapitoly samostatne. Napriek tomu, pristavme sa pri niektorých základných motívoch utvárajúcich tematickú kostru recenzovanej knihy.

V prvej kapitole (*Amerika a její prezidenti*), resp. motivickom okruhu, sa autor zameriava na Ameriku a jej prezidentov, konkrétne na časovú líniu Obamovho a Trumpovho volebného obdobia. Svoje postrehy a hodnotenia – ako kladné, tak aj záporné – dopĺňa paralelami z americkej histórie a názorne využíva iných známych prezidentov a tvorcov americkej štátnosti od 18. storočia až dodnes. Z textu je zreteľná silná polarizácia a dôrazný posun v axiologickom nazeraní na prezidentský post od Obamu k Trumpovi. S prihliadnutím na kritické hodnotenie (v oboch prípadoch, ale najmä pri osobe D. Trumpa) a s oporou o historické a politologické argumenty, Lukeš načrtáva nie práve pozitívnu transformáciu politickej pozície amerického prezidenta, perspektívy nového politického usporiadania a nebezpečenstvá s tým spojené pre súčasný demokratický svet. Doba postfaktická, zastúpená i v názve publikácie, je poznačená zmenou hodnotového spektra, spoločenských, morálnych či etických priorít. Autor túto dejinnú etapu demonštruje na Trumpovom nedemokratickom konaní, ktoré osvetľuje v kontexte vlády jeho predchodcu, a za príklad si berie ďalšie osobnosti z amerických dejín.

Poukazuje na hodnotový úpadok ideového systému, ktorý sa dostal do štádia, keď jeho najvyšší predstaviteľ koná v priamom rozpore s Ústavou a demokratickými piliermi, ktoré vybudovali prví americkí prezidenti. Mapujúc konanie D. Trumpa vo funkcii, a s tým spojenú činnosť Muellerovej komisie prešetrojúcej jeho pôsobenie, zdôrazňuje fenomén, ktorý sa v posledných rokoch stal, žiaľ, aj dominantnou súčasťou slovenskej politickej scény. Nástrojom formujúcim najvyššiu politiku je otvorená a priama lož. Fakty a logické úsudky ako také stratili akúkoľvek hodnotu a výpovednú silu.³

Rozporuplnosť súčasného demokratického sveta zobrazuje Lukeš na nejednotnosti politického smerovania najväčšej demokratickej mocnosti: „[...] *Spojené štáty a s nimi celý blok svetových demokracií stojí na rozcestí. Jedna cesta je prašná, plná výmolů, jsou na ní nebezpečné zatáčky a její konec je v mlhách. Je to cesta demokracie. Hned vedle ní se nabízí pohodlná asfaltka. Lemuje ji dav brunátných tváří, který cestující povzbuzuje vlasteneckými hesly. Na konci téhle cesty je past nacionalismu a národa jako monoetnického klanu*“ (s. 55 – 56). V tejto časti knihy autor rozoberá odklon od demokracie a príklon k extrémizmu. Ide o prejav politického hazardu vytvoreného manipulatívnymi vstupmi Ruska do amerických prezidentských volieb. Ich priamym prejavom je kríza americkej demokracie, ktorú Lukeš demonštruje na neschopnosti senátu odvolať z úradu prezidenta uznaného vinným zo zneužitia právomocí a marenia výkonu Kongresu, čo je v rozpore s ústavou. Krajina predstavujúca záštitu svetovej demokracie tak pripustila stranícky diktát a sama sa mu podriadila.

Ďalší reprezentatívny príklad charakterizujúci dobu postfaktickú je zobrazený v súvislosti s americkými prezidentskými voľbami v roku 2020, ktoré sa spájali s ozbrojenými stretmi radikálov z oboch táborov. Krízu systému zhŕňa Lukeš v krátkom vyjadrení, konštatujúc diferenciáciu národa na atomizované celky, ako aj ich vzájomnú netolerantnosť: „*V dnešní politice padla veškerá tabu. Nic není nedotknutelné, o všem se pochybuje a jsou lidé, kteří uvěří čemukoliv*“ (s. 62). V tomto momente autor siaha po príklade z dejín a poukazuje na paralelu s americkými voľbami v roku 1860, keď do funkcie kandidoval A. Lincoln. Vtedajšia situácia sa vyhrtila najmä v dôsledku otázky o otroctve, ktorá viedla až k občianskej vojne. Zásadný rozdiel v priebehu nestabilnej volebnej kampane spojenej v oboch prípadoch s násilím a rizikom vidí Lukeš v absencii silnej a morálne pevnej osobnosti v súčasnej najvyššej politike. Zároveň na historických príkladoch Lincolnových odporcov (predseda Najvyššieho

³ K tomu pozri napr. KRIŠTOF, Pavol – SÁMELOVÁ, Anna – VADÍKOVÁ, Katarína: *Tekutá výhovorka na Slovensku*. Trnava : Typy Universitatis Tyrnaviensis, 2021. 139 s. ISBN 978-80-568-0402-5.

súdu R. Taney, viceprezident J. Breckinridge), ktorí ho aj napriek odlišným názorom akceptovali a ctili ako demokraticky zvoleného prezidenta, konštatuje, že „*na rozdíl od dnešní doby, byly smysl pro čest a úcta k empiricky ověřitelným skutečnostem běžnými kvalitami*“ (s. 65 – 66). Posun v hodnotovom a demokratickom systéme dnešného sveta je v tomto tvrdení viac ako očividný.

Druhá kapitola (*Rusko a Putin*) sa orientuje na geopolitický priestor Ruska. Už v eseji z roku 2015 hodnotil Lukeš dlhodobu prebiehajúcu vojnu na Ukrajine prívlastkom postmoderná. To znamená, že jej hlavnou črtou je popretie jej samotnej existencie. Charakterizujú ju dezinformovanosť, prepisovanie dejín a diplomatické vydieranie. Až poslednou etapou je aktuálne prebiehajúci otvorený ozbrojený konflikt, ku ktorému došlo postupnou eskaláciou. Význam Ukrajiny zasadzuje autor do historického rámca a zdôrazňuje jej kľúčovú (politickú aj geografickú) pozíciu. V prepojení na domáce (české/československé) podmienky prirovnáva ukrajinskú otázku k prívraku Mníchova koncom 30. rokov. Rovnako aj prípad travičskej aféry A. Navalného (v eseji *Navalnyj: posledný kritik Vladimíra Putina*) kladie I. Lukeš do historickej perspektívy. Paralely nachádza od dôb Petra III. a Kataríny Veľkej, cez bolševický prevrat po komunistickú éru, od Lenina k stalinizmu až k súčasnému putinizmu. Vykresľujúc Putinov mocenský vzostup od roku 1998 a praktiky s tým spojené, ukazuje, že posledné travičské aféry sú len súčasťou „zabehnutého“ systému, a teda v ruskom priestore nejde o „nič nové pod slnkom“. Je to súčasťou argumentu, prečo sa, okrem iného (napr. otázky vlastníctva), danej téme nevenovala zvýšená pozornosť v ruských médiách.

Kým prvé dve kapitoly veľmi otvorene načrtávajú politicko-ideologickú, názorovú a historickú polarizáciu, ktorá sa argumentačne vyprofilovala v priebehu dejín a je imanentná aj v súčasnosti, nasledujúce súbory vybraných esejí nesú myšlienku východno-západnej diferenciácie viac v pozadí. Hoci v jednotlivých textoch nevystupuje explicitne do popredia, jej idea, ktorú chcel Lukeš sprostredkovať, je stále prítomná a pozorný čitateľ ľahko extrahuje autorov skepticizmus aj isté obavy vyslovené (priamo i nepriamo) o smerovaní súčasného sveta v domácom a medzinárodnom meradle. Netreba pripomínať, že v aktuálnom geopolitickom rámci nadobúdajú predložené esejisticko-úvahové zamyslenia častokrát omnoho mrazivejší tón.

Od svetového formátu sa Igor Lukeš presúva do domáceho – českého – prostredia v kapitole *Češi a stát* pozostávajúcej z piatich textov. Mapuje kľúčové momenty českého štátu od vzniku prvej československej republiky v roku 1918 do dnešných dní. Zaoberá sa otázkou príčin rozpadu Habsburskej monarchie, ktorá viedla k vzniku republiky na príklade troch osobností a ich postoja k rozdeleniu monarchie na samostatné národné

celky. František Palacký vnímal štátny útvar pod vedením Habsburgovcov ako pevný pilier stojaci v opozícii k stále sa rozmáhajúcemu Rusku. Podobne aj Masaryk vyjadroval isté obavy z dualistického rozdelenia ríše, a to z dôvodu možného nárastu vplyvu panslavizmu. Lukeš popiera mýtus o tom, že tieto osobnosti stáli za rozpadom monarchie v srdci Európy. Na postave Oskara Potioreka, vrchného veliteľa v Bosne a Hercegovine v roku 1914, demonštruje absolútne zlyhanie prebyrokratizovaného administratívneho štátneho aparátu, akým sa habsburská monarchia stala ku koncu svojej existencie: *„On a jemu podobní byli skutečnými hrobaři říše, ne Palacký a Masaryk. Císař a lidé, kterým svěřoval moc, neměli odvahu přebudovat Rakousko-Uhersko ve federální stát, což byla v té době asi jediná cesta k tomu, aby císařství přežilo rány, které pro něj dějiny na začátku 20. století nachystaly“* (s. 93). V nasledujúcej eseji sa sústreďuje na tému *Problémy meziválečného Československa a jejich ozvěny dnes*. Pri úvahách o 1. ČSR poukazuje na politické dôsledky triednych predsudkov Masaryka a Beneša, vrátane ich odporu voči šľachte a katolíckej cirkvi, ktoré neprospeli diplomatickým vzťahom. V druhej časti eseje nachádza paralelu medzi politickou kariérou a úlohou pri formovaní štátu medzi Masarykom a V. Havlom, upozorňujúc na ich spoločnú nechť voči cirkvi, českej nobilitě aj minoritám. Ďalšie spoločné znaky dvoch vývinových etáp českých dejín a čelných predstaviteľov štátu sumarizuje v cieľavedomom budovaní medzinárodných kontaktov smerujúcich skôr k vzdialeným mocnostiam než k prirodzeným spojencom a susedom v stredoeurópskom priestore. Autor hodnotí postavenie Českej republiky v medzinárodnej politike, kde možno zreteľne pozorovať spoločenskú kritiku a zvyšujúcu sa proruskú orientáciu na začiatku 21. storočia. Argumentuje pritom postojom českých politikov voči prehlbujúcej sa kríze na Ukrajine a stúpajúcim militaristickým zásahom zo strany Ruska (okupácia Krymu či zostrelenie letu MH17 v uplynulých rokoch).

V kapitole *Studená válka* Lukeš rozoberá otázku mocenského boja medzi Východom a Západom v druhej polovici 20. storočia, ktorej centrom sa stalo Československo. Komunistický puč v roku 1948 považuje za víťazstvo Východu, ale súčasne aj za poslednú, neprekročiteľnú hranicu, na ktorej sa rozpínanosť Východu dôrazne potlačila a Kremľ už ďalšie sféry vplyvu v západnej Európe nezáskal. Problematika berlínskeho múru, ktorý sa natrvalo stal symbolom rozdeleného sveta, je predmetom eseje *Berlínska zeď a Kennedyho rande s Chruščovem*. Autor píše o význame, rizikách aj dôsledkoch tohto fenoménu. Uvažuje o nich v kontexte historicko-politických vzťahov v medzinárodnej sfére a v tieni potenciálneho tretieho celosvetového konfliktu a hrozby použitia nukleárných zbraní. Pri zamysleniach o studenej vojne Lukeš apeluje na snahu Západu udržiavať v Európe status quo, ktoré výstižne charakterizuje zásada

z obdobia náboženských vojen v 16. storočí – *cuius regio, eius religio*. Pri konkretizácii spojenej s permanentnými obavami v dôsledku nestability európskych aj americko-ruských vzťahov počas studenej vojny (čo možno rovnako aplikovať aj na súčasnosť) siaha po príklade z dejín Poľska a Jeruzalemského štátom prevrate v 80. rokoch.

V súvislosti s rozpracúvanou problematikou studenej vojny a jej prejavov v svetovom i slovanskom geopolitickom priestore sa jedna z kapitol recenzovanej publikácie sústreďuje na otázku špiónov a tajných služieb na oboch stranách pomyslenej železnej opony. Vo vybraných textoch sú predstavené príklady z Východu i Západu, pričom sa upozorňuje na rozvoj, stúpajúcu intenzitu aj brutalitu tajných služieb (najmä komunistických) v 20. storočí. Autor komparuje spravodajské služby oboch blokov a komunistický aparát tajných služieb považuje v porovnaní so západným za omnoho skúsenejší a rafinovanejší. Konštatuje, že práve tieto zložky spoločnosti sa podieľali na budovaní strachu, nedôvery a neistoty, pracovali dlhodobo a stali sa nielen súčasťou prepracovanej propagandy, ale aj základným princípom, na ktorom boli vybudované medzinárodné politické vzťahy v danej dobe. S konceptom nepriateľa štátu (najmä vo východnom bloku) nielen pracovali, ale v prípade potreby ho intenzívne vytvárali.

Posledná kapitola sa tematicky sústreďuje na oblasť politiky, ideí a ideológie. Vybrané eseje poukazujú na zmenu vo vnímaní vojny v dnešnej spoločnosti, a to, okrem iného, v dôsledku transformácie armády ako inštitúcie. Odklon od reálnej vojenskej služby a posun k digitalizácii vojny spojený so zrušením povinnej vojenskej služby (čo autor demonštruje na príklade z amerického kontextu) sa prejavili absenciou pocitu cti a zodpovednosti za vlasť. Jedným z dôsledkov novovzniknutej situácie je podľa Lukeša posun priorít pri hľadaní riešenia geopolitických problémov od diplomatických alternatív k hrubej sile. V novom spoločenskom usporiadaní a aktuálnom chápaní vojny a násillia ako formy počítačovej hry sa vytráca uvedomenie reálnych následkov v podobe ľudských a finančných zdrojov. Jedným zo zvolených príkladov z novších dejín, ktorými autor argumentačne dokladá svoje stanoviská, sú americké vojny na Blízkom východe ako odvetá za 11. september 2001.

Motivické podložie tejto kapitoly presahuje nielen do sféry ozbrojených konfliktov, ale zasahuje aj oblasť vzdelania. V popredí je pritom téza o súvislosti nerastného bohatstva krajín a výsledkov vo vzdelávaní, vede a technike, ktoré sú dominantou 21. storočia. Výsledok jeho úvah možno zhrnúť v konštatovaní, že krajiny, ktoré neobsahujú veľké zdroje nerastného bohatstva, a teda sa nemôžu dlhodobo spoliehať na zabezpečenie v podobe surovinového kapitálu, dosahujú omnoho lepšie výsledky vo vede, výskume, rozvoji technológií a vo vzdelávaní na

rôznych stupňoch. Okrem súčasných výsledkov, odvodených napríklad zo štatistík PISA testovania, sa autor názorne odvoláva na dejinné skúsenosti. Ilustračne siaha po príklade Španielska či Portugalska v dobe zlatej horúčky po objavení Ameriky. Na druhej strane argumentuje príkladom Veľkej Británie, ktorá nemala taký prístup k nerastnému bohatstvu ako pyrenejské krajiny. Aj napriek tomu sa stala veľmocou, a to najmä v dôsledku prudkej vedecko-technickej expanzie. V neposlednom rade, na základe rozpracovaných zistení, Lukeš apeluje na horšie výsledky a zanedbávanie vzdelávacieho systému nachádzajúceho sa na chvoste priorít Českej republiky.

V druhej polovici poslednej kapitoly je priblížená problematika stúpajúceho extrémizmu vo finančnej oblasti (na príklade tzv. okupácie Wallstreetu 17. septembra 2011) spojená s finančnou krízou, ktorú Lukeš hodnotí v kontexte myšlienky *zoštatnenie rizika, privatizácia zisku*. Názorne pritom poukazuje na súčasné problémy vo finančnej sfére odzrkadľujúce sa v pokračujúcom bohatnutí bohatých a ochudobňovaní chudobných, pričom stredná vrstva obyvateľstva (z hľadiska ekonomického zabezpečenia) sa postupne, ale s nepopierateľnou istotou vytráca. To vedie autora k zamysleniu, kto je v dnešnom svete extrémistom: „*Mládež v roztrhaných džínсах, študenti, zdravotní sestry, mladí ľudia se vzděláním a touhou začít budovat americký sen? Nebo finančníci, kteří nechali střední vrstvu zaplatit za své hrubé investiční chyby, aby se pak v pravou chvíli vrátili ke korytu naplněnému penězi daňových poplatníků?*“ (s. 184).

Vzhľadom na orientáciu kapitoly smerom k ideológiám a dlhodobý záujem autora o historicko-politický vývin v strednej a východnej Európe neprekvapí úvaha o vplyve marxizmu na človeka i spoločnosť v eseji *Marxismus jako droga Murti-Bing* a v rozhovore *Marxův Kapitál*. V prvom prípade sa marxizmus, ale možno tu uvažovať aj o ideológii vo všeobecnom chápaní, interpretuje ako droga. Lukeš svoje hodnotenie predstavuje na literárnej paralele ideológie ako pilulky Murti-Bing z diela S. I. Witkiewicza (*Nienasyćenie*, 1932), ktorú západným čitateľom predstavil Cz. Miłosz. Táto droga prináša nový pohľad na svet a osvetľuje nové ciele, ku ktorým má spoločnosť smerovať. Jej užívatelia sú síce v menšine, avšak hlboko presvedčení o vlastnom význame pre posun dejín smerom k dobrému cieľu. Pre dodávateľa pilulky sa tak stávajú ideálnou piatou kolónou. Literárne dielo, ktoré bolo už súčasníkmi interpretované ako alegória marxizmu-leninizmu, poslúžilo ako ilustračný príklad aj Igorovi Lukešovi. Marxizmus hodnotí ako doktrínu vytvárajúcu ilúzie o jedinom správnom chápaní sveta. Načrtáva vývin jednej ideológie od nečitateľného a všeobecne nezrozumiteľného *Kapitálu* k marxizmu ako pojmu, ktorý bol neskôr povýšený na náboženstvo sovietskeho totalitarizmu.

Záverečný rozhovor o Marxovom *Kapitále* i marxizme ako takom, ich hodnotení a najmä aktualizácii pre súčasný svet, vznikol pri príležitosti 150. výročia vydania diela a zároveň 100. výročia bolševickej revolúcie v Rusku (2017; rozhovor pôvodne vyšiel v *Lidových novinách* pod názvom *Marxismus stále zatína dráčky*).

Na posledných stránkach knihy sa nachádza ďalší rozhovor, tentokrát s expresívnym, ale zároveň trefným názvom *Česká porevoluční kocovina*. Možno v ňom nájsť zhrnuté všetky základné motívy rozpracované v jednotlivých esejach, ako aj tematické línie charakteristické pre autorovu vedecko-výskumnú činnosť. V dialógovom formáte sa Igor Lukeš vracia k subjektívnej interpretácii roku 1968 a pražských udalostí spojených s inváziou aj začiatkom okupácie a následnej normalizácie. V remiscenciách približuje dôvody, ktoré ho viedli k dobrovoľnému exilu a novému životu v Amerike. Predkladá prelom rokov 1968/1969 optikou mladého študenta so skúsenosťami so západným svetom (po maturite nakrátko navštívil Anglicko). Zmocňovali sa ho pocity márnosti nad situáciou doma, obavy z prenasledovania a udávania, strach, nedôvera a neistota z nich prameniace a viažuce sa často nie na kontrolné a policajné zložky, ale na susedov, priateľov či náhodných okoloidúcich. V chronologickom slede udalostí reaguje v ďalších otázkach aj na zmeny v kontexte roku 1989, a to primárne v českom prostredí. Priamo hovorí o mnohých pozitívach, ale aj rizikách, ktoré priniesla, tak ako každá, aj nežná revolúcia. V druhej polovici rozhovoru sa Lukeš posúva k aktuálnemu daniu na svetovej geopolitickej scéne. Môžeme tu sledovať americko-ruské, resp. západno-východné línie v jeho uvažovaní, obavy o vývin spoločnosti v dôsledku rýchlo postupujúcej technologizácie a jej negatívneho vplyvu na najvyššie politické pozície. Obavy v ňom vyvoláva tiež transformácia politickej scény a prísna ideologická polarizácia reprezentovaná typizáciou postáv (či postavičiek), nie nepodobná stredoškolským literárnym výkladom. To, čo táto situácia znamená pre dnešok a čo môže priniesť zajtra, nie je možné vyjadriť v jednom zovšeobecňujúcom tvrdení. Esejistické a úvahové práce Igora Lukeša však predstavujú podnetné východisko pre individuálne uvažovanie každého z nás.

Patricia Molnárová

Názov: Acta historica Neosoliensia 25-2/2022

Jazyková korektúra: Mgr. Patrícia Molnárová, PhD.

Obálka: Strieborná minca kyjevského kniežata Vladimíra Veľkého. IV. typ, koniec 10. – začiatok 11. storočia. Podľa ГРЕЧИЛО, Андрій: *Наши герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення*. Київ : Родовід, 2018, s. 21.

Náklad: 120 kusov

Rozsah: 136 strán

Vydanie: prvé

Formát: A5

Návrh obálky: Róbert Malček

Vydavateľ: BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

Tlač: EQUILIBRIA s.r.o.

Rok vydania: 2022

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)